

BEVEZETÉS A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MODELLEZÉSÉNEK HASZNÁLATÁBA EGY EMPIRIKUS PÉLDÁN KERESZTÜL

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG IDENTITÁSÁNAK
REJTETT DIMENZIÓI

Barna Ildik ó

**BEVEZETÉS A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK
MODELLEZÉSÉNEK HASZNÁLATÁBA
EGY EMPIRIKUS PÉLDÁN KERESZTÜL**

**A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG IDENTITÁSÁNAK
REJTETT DIMENZIÓI**

Societas et Oeconomia
Sorozatszerkesztő: Kovács László

**BEVEZETÉS A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK
MODELLEZÉSÉNEK HASZNÁLATÁBA
EGY EMPIRIKUS PÉLDÁN KERESZTÜL**

**A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG IDENTITÁSÁNAK
REJTETT DIMENZIÓI**

BARNA ILDIKÓ

Savaria University Press

Szombathely

2023

Szakmai lektor:

Simon Dávid
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Tibori Szabó Zoltán
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Technikai szerkesztő:

Szőke Viktória

ISBN 978-615-6489-28-9

ISSN 2631-133X

© A szerző, 2023
Minden jog fenntartva!

Kiadja: Savaria University Press
Szombathely

Savaria University Press

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	8
2. ZSIDÓ IDENTITÁS	10
2.1. Szociálpszichológiai aspektus	10
2.1.1. Többes társas identitás.....	11
2.2. Társadalomtörténeti aspektus	17
2.3. Pszichoszociális aspektus	28
2.3.1. Életkori csoportok és jellemzőik	29
2.3.2. Ki a zsidó?	33
2.3.3. A zsidó és magyar identitás összeegyeztetésének módjai	37
2.3.4. Az identitás tartalmi elemei	40
3. AZ IDENTITÁS „MEGSZERZÉSÉNEK” FOLYAMATA	45
4. MÓDSZERTANI KITÉRŐ: A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MÓDSZERÉNEK RÖVID TÖRTÉNETE	48
5. EGYSZERŰ LINEÁRIS REGRESSZIÓS MODELL: MIÉRT VAN SZÜKSÉG ÚTMODELLRE?	50
5.1. A modellekben szereplő változók bemutatása.....	50
5.2. A modellek	51
6. ÚTMODELL MÁSKÉPP	54
6.1. Újabb módszertani kitérő: a modell paraméterei.....	57
6.2. A modell paramétereinek becslése	58
6.3. A modell identifikációja	59
6.4. A modell illeszkedésének tesztelése.....	61
6.4.1. Modell tesztstatisztikák	62
6.4.2. Illeszkedésmutatók	62
7. ÚJABB MÓDSZERTANI KITÉRŐ: A LÁTENS VÁLTOZÓ LÉTREHOZÁSA, VAGYIS A MÉRÉSI MODELL	68
7.1. Az indikátorok fajtái.....	68
7.2. Konfirmatív és exploratív modellezés a társadalomtudományban.....	71
7.3. A zsidó identitás mérési modellje.....	73
7.3.1. Alternatív modell felállítása és tesztelése.....	77

8. MITŐL FÜGG A ZSIDÓ IDENTITÁS? STRUKTURÁLIS MODELL: LÁTENS VÁLTOZÓ AZ ÚTMODELLBEN	80
8.1. Modifikációs indexek	81
8.2. Korreláló hibatagok	83
8.3. A kezdeti modell módosítása.....	85
9. ÉLETCIKLUSOK ÉS A ZSIDÓ IDENTITÁS KONFIRMATÍV FAKTORELEMZÉS TÖBB CSOPORTBAN	88
9.1. A mérés egyezőségének tesztelése	88
9.1.1. Konfigurális állandóság.....	90
9.1.2. Metrikus állandóság.....	91
9.1.3. Skaláris állandóság	94
9.2. A látens változó átlagának összehasonlítása.....	98
10. A ZSIDÓ IDENTITÁS MAGYARÁZÓ MODELLJE KORCSOPORTONKÉNT STRUKTURÁLIS MODELL TÖBB CSOPORTBAN	101
10.1. A holokauszt-túlélők első generációja.....	102
10.2. A holokauszt-túlélők harmadik generációja	107
10.3. Rendhagyó zsidó identitás: a holokauszt-túlélők második generációja ..	109
10.3.1. Reaktív és nem reaktív identitással rendelkezők	110
10.3.2. Pozitív és stigmatizált identitással rendelkezők	112
11. ÖSSZEFOGLALÁS	117
12. IRODALOMJEGYZÉK.....	121
13. TÁBLÁZATJEGYZÉK	128
14. ÁBRAJEGYZÉK.....	130

ELŐSZÓ

Ez a kötet két kutatási területem ötvözése, amikkel tudományos pályám során sokat foglalkoztam. Az egyik a magyar zsidóság társadalomtörténeti és szociológiai elemzése. A másik a többdimenziós kvantitatív társadalomkutatás. Ezzel összhangban a tanulmány célja is kettős. Egyrészt hozzá kíván járulni a magyar zsidóság identitásáról szóló szakirodalomhoz azzal, hogy az alkalmazott módszertan segítségével eddig még nem vizsgált kérdésekre ad választ. Másrészt magyarnyelvű kézikönyvként kíván szolgálni azoknak, akik a strukturális egyenletek módszerét alkalmazni szeretnék. A tanulmány felépítésekor is ezeket a célokat tartottam szem előtt. Ha valaki alapvetően a zsidó identitással kapcsolatos eredményekre kíváncsi és nem szeretne elmélyedni a számok, statisztikai modellek világában, akkor a tartalomjegyzék segítségével könnyen kiválaszthatja azokat a fejezeteket, amiket érdemes elolvasnia. Ha pedig valaki inkább az alkalmazott módszertanra kíváncsi, akkor az szintén hasonló eljárást követve találhatja meg ezeket a részeket.

Ez a kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán készült habilitációs disszertációm kibővített és aktualizált változata. Létrejöttéhez köszönettel tartozom Székelyi Máriának, aki bevezetett a kvantitatív társadalomkutatás rejtelmeibe, és aki ennek a munkának a létrejöttéhez is hozzájárult tanácsaival, meglátásaival. Köszönöm Kovács Andrásnak, hogy vezetésével számos zsidósággal kapcsolatos kutatásban vehettem részt és szereztem tapasztalatot és tudást ezen a területen. Köszönöm az ELTE Társadalomtudományi Karának támogatását, amelynek segítségével többször részt vehettem a GESIS tavaszi módszertani kurzusain. És itt szeretném megköszönni a munkájukat két szakmai lektoromnak Simon Dávidnak és Tibori Szabó Zoltánnak.

1. BEVEZETÉS

Jelen kötet célja a magyarországi zsidóság identitásának bemutatása, valamint többszemponútú empirikus elemzése. A tanulmány első részét az elméleti megalapozásnak szenteljük, és ehhez a szociálpszichológiai, a társadalomtörténeti és a pszichoszociális nézőpontot hívjuk segítségül. A szociálpszichológiai nézőpont segít megérteni a társas identitás kialakulásának folyamatát, illetve a különböző társas identitások együttes kezelésének nehézségeit és lehetőségeit. A társadalomtörténeti rész célja a történelmi kontextus bemutatása, amelyben a magyarországi zsidóság identitásának alakulása lezajlott. A pszichoszociális nézőpontot bemutató fejezetben az egyéni és a társadalmi tényezők együttes kezelését mutatjuk be. Ebben a részben már segítségül hívjuk az empiriát.

Itt ragadjuk meg az alkalmat, hogy az elemzéseinkhez felhasznált adatbázisról írjunk. Elemzéseink az 1999-ben Kovács András által vezetett magyarországi zsidók körében végzett kvantitatív kutatás adatain alapulnak. A valamivel több mint 2000 főből álló mintában a válaszadók 87 százaléka budapesti volt és a maradék 13 százalék is zömmel megyeszékhelyek, nagyvárosok lakója, ami nagyjából megfelel a magyar zsidóság földrajzi eloszlásának. A mintavétel komoly nehézségekkel járt. A kutatók tanulmánykötetükben ezt a következőképpen foglalták össze. „Először is a zsidóságról nem áll rendelkezésre egységes nyilvántartás, amelyből véletlen mintát vehettünk volna. További nehézség volt, hogy a jelentős mértékű asszimiláció és keveredés megnehezíti annak eldöntését, hogy ki zsidó. Végül pedig számolnunk kellett azzal is, hogy az antiszemizmus történeti tapasztalatai nyomán kialakult félelmek egy bizonyára jelentős méretű csoportot ma is visszatartanak a vallási-etnikai azonosság nyílt vállalásától” (Kovács 2002, 131). Ezt az adatbázist nemcsak egyedisége tette alkalmassá elemzéseink elvégzéséhez, hanem az is, hogy az adatfelvétel időpontjából következően a mintában szerepelt a holokauszt-túlélők első, második és harmadik generációja is.¹

Tanulmányunk pszichoszociális fejezetében három téma elemzésére használjuk fel az adatbázist. Először több nézőpontból közelítjük meg a kutatók által felvetett kérdést, hogy ki számít zsidónak. A következő részben a zsidó és magyar identitás összeegyeztetésének különböző módjait vizsgáljuk. Rendkívül fontosnak tartjuk a korábban – a szociálpszichológiai részben – felvázolt elméleti keret és az

¹ Kovács és Barna (2018) az 1999-es kutatáshoz hasonló vizsgálatot végeztek 2017-ben is. Itt azonban a két adatfelvétel között eltelt majdnem 20 év miatt a holokauszt-túlélők első generációjából már csak viszonylag kevesen szerepeltek. A mintának csupán 7,5 százalékát tették ki azok, akik 1945 előtt születtek.

empíria összekapcsolását. A harmadik elemzés az identitás tartalmi elemeivel foglalkozik. Először a negatív és pozitív identításelemek, majd a vallási és szekuláris identításelemek által kifeszített térben próbáljuk azonosítani a különböző típusokat.

Tanulmányunk további részében egyértelműen az empíriára koncentrálnak, és a strukturális egyenletek modellezése (*Structural Equation Modeling, SEM²*) módszert hívjuk segítségül az adatbázis elemzéséhez.³ Itt célunk kettős. Egyrészt bemutatjuk a használt módszert, kitérünk statisztikai háttérére, módszertani hasznára, arra, hogy milyen újdonságokkal szolgál a hagyományosan alkalmazott módszerekhez képest. Másrészt elemezzük a magyarországi zsidók identitását, és az elméletben elmondottakat rögtön alkalmazzuk is. Először azt vizsgáljuk, hogy milyen elemekből áll a zsidó identitás. Az elemzést korcsoportonként is elvégezzük, hogy megtudjuk, a holokauszt-túlélők különböző generációihoz tartozók esetében vajon ugyanúgy épül-e fel az identitás. Ezután megvizsgáljuk, hogy milyen szocializációs tényezők járulnak hozzá az identitás mértékének változásaihoz.

A felvonultatott módszertani apparátus lehetővé teszi a zsidó identitás differenciált megközelítését, és arra a fontos kérdésre is választ ad, hogy vajon a holokauszt-túlélők második, harmadik generációjában gyengül-e a zsidó identitás vagy éppen ellenkezőleg egyfajta reneszánszról beszélhetünk.

² A kötetben a strukturális egyenletek modellezésének módszerére az egyszerűség kedvéért többször a SEM rövidítéssel utalunk.

³ Az elemzést az SPSS AMOS programjával végeztük. Ezúton szeretnénk köszönet mondani az SPSS Hungary-nak azért, hogy a programot rendelkezésünkre bocsátotta.

2. ZSIDÓ IDENTITÁS

A zsidó identitást három nézőpontból mutatjuk be. Az első szociálpszichológiai. Itt a társas identitásról, annak kialakulásáról, valamint a többes társas identitások kezelésének módjairól lesz szó. A következő a társadalomtörténeti megközelítés: azoknak a történelmi, társadalomtörténeti eseményeknek a számbavétele, amelyek szerepet játszottak a magyarországi zsidóság identitásának alakulásában. A harmadik aspektus pedig – Erikson terminológiáját használva – a pszichoszociális, amely összekapcsolja a fenti kettőt. Ennek ismertetésekor arra koncentrálnak majd, hogy hogyan hat a különböző kohorszokhoz tartozók zsidó identitására az eltérő történelmi-politikai kontextus. Ez egyrészt befolyásolja a legfőbb szocializációs közeget, a családot; különböző történelmi-politikai környezetben az egyén más nevelést kap. Másrészt pedig befolyásolja az egyént, ahogyan alkalmazkodik a különböző körülményekhez.

2.1. SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ASPEKTUS

A kötet ezen fejezetének elméleti keretét a társas identitás elmélete adja. Henri Tajfel, az elmélet megalkotója, a társas identitást a következőképpen definiálta: „ez az egyén tudata arról, hogy bizonyos társas csoportokhoz tartozik, és a csoporttagságnak valamilyen érzelmi és értékbeli jelentősége van számára”⁴ (Tajfel 1972, 31). A társas csoport legalább három⁵ olyan személy összessége, akiket közös társas identifikáció jellemez, mivel ugyanazon társas csoport tagjainak tekintik magukat.

Az egyén társas identitása jelentősen befolyásolja, hogy hogyan látja önmagát és másokat. Ez tulajdonképpen a *mi* és az *ők* megkülönböztetését jelenti, így beszélhetünk saját csoportról (*in-group*) és külső csoportról (*out-group*). A társas összehasonlítás folyamán az egyén azokat, akik hozzá hasonlóak a saját csoporthoz, míg azokat, akik különbözőek a külső csoporthoz sorolja. A társas identitáselmélet szerint az egyén egyik alapvető motivációja önértékelésének növelése. Ennek megvalósításában a társas összehasonlítás is segíti. Egyrészt arra törekszik,

⁴ „*The individual's knowledge that he belongs to certain social groups with some emotional and value significance to him of the group membership.*”

⁵ A társas identitáselmélet a két személyből álló csoportokat – diádokat – nem tekinti csoportnak, mivel az ilyen társulásoknál számos csoportmechanizmus (például a többség nyomása a kisebbségre, koalíciók kialakulása) nem lehetséges (Hogg 2006, 117).

hogy a saját csoportot a külső csoporthoz képest pozitívan értékelje. Ennek segítségével saját önértékelése is javul, hiszen ennek a pozitívan értékelt csoportnak a tagja. Másrészt az összehasonlítás során a saját csoport és a külső csoport között maximális különbséget érzékel azon dimenziók szerint, amelyek a saját csoportot jobb fényben tüntetik fel. A társas identitás fenti definíciójának fontos része, hogy az egyén az adott csoport tagjának *tekinti magát*, és nem egyszerűen csak oda tartozik. Így lehetséges az, hogy a társas identitásnak fontos hatása lehet az egyén önértékelésére (Hogg és Abrams 1998, 7, 21; Stets és Burke 2000, 225, 232).

A társas identitás kognitív alapját saját magunk és a minket körülvevő személyek kategorizálása adja. A kategorizáció az egyéneket csoporttagokká alakítja, vagyis személyteleníti. Önmagunkat és másokat most már nem egyes egyénekként, hanem egy csoport tagjaiként látjuk, és jellemzésükben, viselkedésük interpretációjában is az adott csoporthoz kapcsolt jellemvonások kerülnek előtérbe. Saját magunk és mások kategorizálása egyáltalán nem független egymástól: az egyének hajlamosak arra, hogy másokat a saját magukhoz viszonyított hasonlóságok és különbözőségek alapján soroljanak be különböző csoportokba, és ilyenkor a hozzájuk való viszonyuk is megváltozik. Az egyén más, saját csoportjához tartozókat hajlamos hasonlóbbnak látni, míg azok esetében, akik egy másik csoporthoz tartoznak, inkább a különbözőségeket hangsúlyozza (Hogg és Abrams 1998, 18–19; Hogg 2006, 118–19).

2.1.1. Többes társas identitás

Az egyén egyszerre több csoportnak is tagja, vagyis több társas identitása van. Sokáig úgy gondolták, hogy ezek közül mindig csak egy aktív (*salient*). Ahhoz, hogy a kategorizáció a fent leírt hatással legyen az érzékelésre, viselkedésre, aktívnak kell lennie. Azt, hogy mikor melyik társas identitás válik aktívvá, a hozzáférhetőség (*accessibility*) és az illeszkedés (*fit*) határozza meg. A hozzáférhetőség azt mutatja, hogy egy adott kategorizáció mennyire áll készen arra, hogy aktiválódjon. Az egyének olyan kategorizációkat alkalmaznak, amelyek vagy fontosak számukra és rendszeresen használni szoktak, vagyis kognitívan hozzáférhetőek (*cognitively salient*); vagy olyanokat, amelyek az adott helyzetben magától értetődőek, vagyis az adott szituációból következően válnak aktívvá (*situationally salient*). Az illeszkedés arra utal, hogy a személy számára hozzáférhető kategóriák és az adott helyzet érzékelése mennyire illenek össze. Ennek két aspektusa van. Egyrészt a személy felméri, hogy egy adott kategorizáció a személyek közötti hasonlóságok és különbözőségek mekkora részét képes megmagyarázni (*comparative fit*). Másrészt számol azzal, hogy az adott kategorizáció mennyire tudja megmagyarázni mások viselkedését (*normative fit*). Ha eközben úgy találja,

hogy egy adott kategorizáció kevésbé illeszkedik, akkor „végigpörgeti” a többi elérhető kategorizációt, és azt választja, amelyiknél már megfelelő az illeszkedés. Az illeszkedés mértékének megítélése nem objektív, hanem az adott személy elvárásain, társas identitásán alapul. Egy bizonyos kategorizáció aktiválódása tehát az adott személy (hozzáférhetőség) és az adott helyzet (illeszkedés) jellemzőinek a függvénye (Hogg 2006, 119; Stets és Burke 2000, 230–31).

2.1.1.1. A többes identitás kezelésének módjai

Az, hogy az egyén kit tekint a saját csoport és kit a külső csoport tagjának, az adott helyzetben aktiválódott társas identitásától függ. Szó volt arról, hogy ez a besorolás jelentősen befolyásolja az egyén viselkedését, helyzetértékelését. A szociális identitások vizsgálatánál sokáig figyelmen kívül hagyták, hogy a személy több társas csoportnak is tagja. Úgy gondolták, hogy mivel mindig csak egy társas identitás aktív, a saját és a külső csoport meghatározása egyértelmű: mindig az adott helyzetben aktiválódott társas identitástól függ.

Roccas és Brewer (2002) rámutattak arra, hogy egy egyén több szociális identitása egyszerre is befolyásolhatja azt, hogy kit tekint a saját csoportjához tartozónak. Ha egy egyén többes társas identitásának kategóriái nagyjából fedik egymást, akkor a saját és a másik csoport definiálása nem ütközik nehézségbe, hiszen, aki az egyik kategorizáció szerint a saját csoporthoz tartozik, arra ez a másik kategorizáció alapján is nagy valószínűséggel igaz lesz. A nehézséget az okozza, ha olyan társas identitásokról van szó, ahol az átfedés csak részleges. Roccas és Brewer az ilyen többes identitások négyféle strukturálódási módját írták le.⁶ Az első esetben az egyén azt tekinti a saját csoportjához tartozónak, aki mindkét társas csoportjának tagja, vagyis a két csoport metszetében⁷ található; mindenki mást a külső csoporthoz sorol. A második esetben az egyén egyik társas identitását elsődlegesnek, dominánsnak⁸ választja. Ilyenkor a saját csoport meghatározásában is csak ez játszik szerepet, a másik csoport-hovatartozás már tulajdonképpen nem társas identitás kategóriaként funkcionál, csupán az adott személy egy jellemzőjévé válik. A harmadik lehetőség, hogy bizonyos helyzetekben az egyén egyik csoport-hovatartozása válik társas identitásának alapjává, míg egy másik helyzetben a másik. Az egyén tehát társas identitásait szakaszolja⁹, és így a saját csoport és a külső csoport definiálása mindig az adott helyzettől és az éppen aktiválódott

⁶ Tanulmányukban a legegyszerűbb ilyen esettel foglalkoztak, amikor az egyén két társas identitása aktív.

⁷ A stratégia eredeti elnevezése *intersection*.

⁸ A stratégia eredeti elnevezése *dominance*.

⁹ A stratégia eredeti elnevezése *compartmentalization*.

társas identitástól függ. Ez a típus van összhangban a többes identitások kezelésének korábbi módjával. A többes identitás kezelésének negyedik, legbefogadóbb módja, amikor az egyén mindenkit a saját csoportja tagjának tekint, aki valamelyik társas identitásában is osztozik, vagyis társas identitásait egyesíti¹⁰.

A különböző típusok az identitás komplexitása szerint is megkülönböztethetők. Az első típus a legkevésbé komplex, hiszen ez gyakorlatilag megszünteti a többes identitást azzal, hogy egy nagymértékben kirekesztő identitást hoz létre, amelybe csak azok férnek bele, akik minden szóban forgó társas csoportnak tagjai. A második esetben szintén alacsony szintű komplexitásról beszélhetünk, mivel a saját csoport meghatározása itt csak egy, a dominánsnak választott kategorizáció alapján történik. A komplexitás magasabb fokával találkozunk a harmadik esetben: itt az egyén mindkét szociális identitását figyelembe veszi, azonban arra nem tesz kísérletet, hogy a kettőt összebékítse. A negyedik esetben beszélhetünk a társas identitás komplexitásának legmagasabb fokáról, hiszen itt nemcsak egyszerre veszi figyelembe különböző társas identitásait, hanem ezeket egy befogadó közös identitásba integrálja. Ezen stratégiák közötti választást természetesen az is befolyásolja, hogy a szóban forgó társas identitások mennyire összeegyeztethetők (Roccas és Brewer 2002).

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy az egyén milyen módokat használhat a saját és a külső csoport meghatározására, ha több társas identitással is rendelkezik. Ez egyrészt az egyénre jellemző döntési folyamat. Másrészt azonban ki kell emelnünk, hogy a választás szabadsága nagyban függ a társadalmi környezettől, amelyben végbemegy. Vizsgáljuk most meg, hogy milyen lehetőségek vannak akkor, amikor egy kisebbségi csoport egy többségi csoporttal kerül kapcsolatba. Akkulturációról beszélünk akkor, amikor két etnikai, kulturális csoport hosszú időn keresztül együtt él, és ez az egyik vagy mindkét csoport megváltozásához vezet (Berry et al. 1989, 186).

Milton Gordon (1964) az 1960-as években dolgozta ki asszimilációs elméletét, amelyben leírta a kisebbség asszimilálódásának szakaszait. Gordon elméletének fontos része volt annak vizsgálata, hogy milyen körülmények között szűnik meg egy kisebbségi csoporttal szembeni előítélet, diszkriminatív magatartás. Az asszimiláció első lépésének a kulturális asszimilációt tartotta. Ezt a szakaszt úgy írta le, hogy ekkor a kisebbségi csoport megtanulja a többség nyelvét, magatartási, kulturális szabályait. A második, strukturális asszimiláció szakaszában a kisebbségi csoport tagjai részt vesznek a többségi társadalom intézményeiben, klubjaiban, és így megsokasodnak a csoportok közötti interakciók. Ez vezet el a harmadik

¹⁰ A stratégia eredeti elnevezése *merger*.

szakaszhoz, amelyet a vegyes házasságok arányának erőteljes növekedése jellemez. A negyedik, identifikációs asszimiláció szakaszában a kisebbségi csoport tagjaiban kialakul a többségi társadalom nemzeti, etnikai érzéseivel való azonosulás. Ezt követi a kisebbségi csoporttal szembeni előítéletek, majd a diszkriminatív magatartás megszűnése, végül a hetedik szakaszban az asszimilációs folyamat befejeződése és teljessé válása, amit Gordon úgy jellemzett, hogy ekkor megszűnik a kisebbségi és többségi csoport közötti hatalmi- és értékkonfliktus. Gordon úgy gondolta, hogy egy kisebbségi csoport „megállhat” az asszimiláció első szakaszában, azonban ha a második szakaszba lép, akkor az egész folyamat végbemegy.

A gordonai asszimiláció-fogalmat gondolta tovább J. Milton Yinger (2002), aki az asszimilációt „az elhatárolódás csökkentésének folyamata[ként]” írta le. Megkülönböztette az asszimiláció felfogásának kétféle lehetőségét. Az egyik szerint az asszimilációt „[b]efejezett folyamatként tekintve, ez korábban elkülöníthető szociokulturális csoportok összeolvadását jelenti” (Yinger 2002, 25). Úgy gondolta azonban, hogy az asszimiláció folyamatként is felfogható, amely a minimális kulturális érintkezéstől, az interakciótól egészen a csoportok teljes összeolvadásáig terjed. Yinger tehát felvetett egy másik megközelítési lehetőséget, amely szerint az asszimiláció nemcsak nominális, hanem graduális változóként is értelmezhető. Gordontól eltérően úgy gondolta, hogy az asszimiláció az esetek többségében nem válik teljessé. Nyilvánvaló, hogy a magyar zsidóság egy nagy része egyértelműen eljutott az asszimiláció negyedik szakaszába, vagyis Gordon elképzelései szerint az asszimiláció teljes folyamatának végbe kellett volna mennie, azonban a csoport nem érte el az ötödik, hatodik és hetedik szakaszt. Yinger úgy vélte, hogy „az asszimiláció mértékét négy összefüggő alfolyamat határozza meg: a (biológiai) keveredése, a (pszichológiai) identifikációé, a (kulturális) akkulturációé és a (strukturális) integrációé” (Yinger 2002, 25). A másik lényeges eltérés, hogy míg Gordon az asszimilációt egyirányú folyamatként írta le, addig Yinger elméletébe belefoglalta a disszimilációt, vagyis az asszimilációval ellentétes folyamatot is. Látni fogjuk, hogy a nagymértékű asszimiláció ellenére a disszimiláció a magyarországi zsidóság esetében is létező, bár a holokauszt után a várhatóanál kevésbé jellemző folyamat.

Berry és munkatársai (1989) tanulmányukban olyan társadalmakat vizsgáltak, ahol több kulturális és etnikai csoport él egymás mellett. Modelljüket arra alapozták, hogy az ilyen társadalmakban a kisebbségi csoportnak, illetve azok tagjainak két dologról kell dönteniük. Az egyik, hogy mennyire szeretnék megőrizni saját kulturális identitásukat, szokásaikat. A másik, hogy milyen mértékben szeretnének kapcsolatokat létesíteni a többségi társadalom tagjaival, az ilyen kapcsolatokat mennyire tekintik értéknek. Az ezekre adott válaszok alapján négyféle akkulturációs stratégiát írtak le. Fontos kiemelni, hogy ezek a stratégiák mind

csoportszinten, mind az egyének szintjén értelmezhetőek. Amikor egy kisebbségi csoport vagy annak tagja saját kulturális identitását nem őrzi meg, azonban a többség tagjaival intenzív kapcsolatokat ápol, akkor beszélnek asszimilációról. Ez végbemehet úgy, hogy a kisebbségi csoport feloldódik a többségi társadalomban, azonban úgy is, hogy hatással van rá, és így egy másfajta, sokszínűbb társadalom jön létre. Gordon terminológiáját felhasználva azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben az asszimilációnak az első négy szakasza végbemegy. Integrációnak nevezik, amikor a kisebbségi csoport tagjai fontosnak tartják kisebbségi kultúrájuk megőrzését, azonban a többségi társadalom tagjaival is intenzív kapcsolatokat ápolnak. Ebben az esetben erős strukturális asszimilációról beszélünk, azonban az asszimiláció többi formája viszonylag gyenge marad. A következő esetben a kisebbségi csoport tagjai megőrzik saját etnikai identitásukat, azonban nincsenek pozitív kapcsolataik a többségi csoport tagjaival. Attól függően, hogy a döntés melyik csoport kezében van, kétféle stratégiát különböztetnek meg. Ha az folyamatokat a többség irányítja, akkor szegregációról, ha a kisebbség, akkor szeparációról van szó. Az utolsó stratégia esetében az egyén számára mind a kisebbségi, mind a többségi kultúra elveszíti jelentőségét. Ezt marginalizációnak nevezik. Korábban már utaltunk arra, hogy ezek a döntések csoportokat és egyéneket is jellemezhetnek. Azt is fontos azonban látnunk, hogy a kétféle szinten megszülető döntések nem függetlenek egymástól. Ha például egy etnikai csoport az asszimilációt választja, akkor az egyénnek kevés lehetősége marad, mivel megszűnik a kisebbségi csoport, amellyel azonosulhatna. A másik lényeges kérdés, hogy ezen stratégiák közötti választás nem mindig szabad. Arra nagy hatással lehet a befogadó közeg hozzáállása is, például az, hogy mit vár el vagy elvár-e valamit az adott kisebbségi csoporttól. Látni fogjuk, hogy a magyarországi zsidóság esetében mindkét szempont figyelembevételre rendkívül fontos.

Tóth (2007) tanulmányában szintén különböző identitás-stratégiákat írt le, amelyeket az egyének szintjén vizsgált.¹¹ Tipológiájában ő nem a kisebbségi kultúra megőrzése és a többségi társadalommal való kapcsolat által kifeszített térben vizsgálta a különböző típusokat, hanem azzal foglalkozott, hogy a személy identitásában a többségi és a kisebbségi kultúrához tartozó elemek milyen súllyal vannak jelen. Asszimilánsnak nevezi azt a típust, amikor a többségi elemek igen, azonban a kisebbségi elemek nem jellemzőek az egyén identitására. Azt a típust, amikor mindkét elem jelen van, kettős identitásnak hívja. Azt az esetet, amikor az egyén identitásában sem a kisebbségi, sem a többségi elemek nem játszanak szerepet, marginalizációnak nevezi. Ennél a stratégiánál ő azonban egyéb identi-

¹¹ Az egyes típusokat Hutnik alapján írta le, amelyek több ponton hasonlítanak a Berry és munkatársai által leírtakra.

fikációs pontok keresését hangsúlyozza. Megkülönböztet ettől egy másik identitástípust, amelyet identitásválsággal jellemez. Ebben mind a kisebbségi, mind a többségi identitás választása kérdéses, azonban itt az egyén tulajdonképpen váltal identitás nélkül marad. Az ötödik típusnál az egyén identitására a többségi elemek nem, csak a kisebbségi elemek jellemzőek; ez a disszociatív identitás.

A Berry és munkatársai, valamint a Tóth által leírt stratégiák alapja némileg eltér egymástól. Mindkettő esetében a tipologizálás egyik pillérét a saját csoportidentitás adja, azonban míg az előbbinél a másik pillért a többségi csoport tagjaival való interakciók intenzitása jelenti, addig az utóbbinál a többségi csoportidentitás. Gordon, valamint Yinger elméletét használva azonban azt mondhatjuk, hogy a többségi társadalommal való intenzív és az egyén egyre szűkebb szociális szféráiban történő interakciók megnövelik a többségi identitás kialakulásának esélyét. Ily módon a fenti különbség ellenére a kétféle tipológia összekapcsolható. Az asszimiláns, valamint a disszociatív stratégia a két tipológiában egyértelműen megfeleltethetőek egymásnak, még akkor is, ha Berry és munkatársai az utóbbit szeparációként vagy szegregációként írják le. A Berry és munkatársai által leírt marginalizációt Tóth tulajdonképpen kétfelé bontja attól függően, hogy az egyén azért nem választja sem a többségi, sem a kisebbségi identitást, mert mást talál helyette (marginalizáció) vagy arról van szó, hogy használható identitás nélkül identitásválságba kerül. A Tóth által kettős identitásnak nevezett típus megfeleltethető a Berry és munkatársai által integrációnak nevezett stratégiának. A Tóth-féle tipológiában a kettős identitásban mind a többségi, mind a kisebbségi elemek hangsúlyosak. Egy másik tanulmányában erről ezt írja: „kettős identitás esetén az egyén vagy csoport az eredeti kultúráját megtartva átveszi a befogadó társadalom kultúráját is, egyenlő mértékben vannak jelen identitásában többségi és kisebbségi elemek, a kettő egymást harmonikusan kiegészíti” (Tóth 2004, 60). Úgy gondolja, hogy az ilyen stratégia megnyilvánulhat úgynevezett rejtett identitás formájában és lehet újra felfedezett identitás eredménye is. Rejtett identitásról akkor beszél, „ha az egyén vagy csoport bár nem »dobja el« identitását, bizonyos szituációkban úgy dönt, hogy nem fedi azt fel környezete számára” (Tóth 2004, 61). Az újra felfedezett identitásánál megkülönbözteti a korábbi kutatásoknál használt és az általa alkalmazott megfogalmazást. Az előbbinél a tradíció újraélesztéséről, a kisebbségi identitás tartalommal való megtöltéséről van szó. A Tóth által használt verzióban viszont ő az életciklus szerinti változásokra helyezi a hangsúlyt. Arra, hogy a kisebbségi származású ember életében lehetnek olyan periódusok, amikor ez nem dominál, és olyanok is, amikor ezek újra felfedezése a jellemző. A magyarországi zsidóság esetében látjuk majd, hogy mindkét típus megtalálható.

Véleményünk szerint bár a Tóth-féle tipológiában a kettős identitás alese-
teiként szerepel a rejtett és az újra felfedezett identitás, a kettőt érdemes markán-
sabban megkülönböztetni egymástól, aminek a fontosságát a Roccas és Brewer
által használt tipológiával világítjuk meg. A rejtett identitás esetén sokszor az ál-
taluk szakaszolásnak nevezett identitáskezelési stratégiáról lehet szó, vagyis
helyzettől függően vagy az egyik, vagy a másik társas identitás válik aktívvá. Az
újra felfedezett identitás esetében – ha a többségi és a kisebbségi elemek egyen-
súlyban maradnak – akkor sokkal inkább a társas identitások egyesítéséről be-
szélhetünk. Még egy érdekességet találunk, ha a Tóth és a Roccas, Brewer által
használt tipológiákat egymásra vetítjük. Emlékezzünk vissza, hogy utóbbiak egy
identitás dominanciájaként írták le azt, amikor az egyén egyik identitását elsőd-
legesnek választja. A Tóth-féle tipológiában ennek mind az asszimiláns, mind a
disszociatív típus megfeleltethető. Míg azonban az első esetében a többségi, ad-
dig a második esetében a kisebbségi identitás a domináns.

2.2. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ASPEKTUS

Bár kötetünk a mai Magyarországon élő zsidósággal foglalkozik, a zsidó
identitás tárgyalását mégis a XIX. század számunkra releváns társadalomtörténeti
eseményeinek bemutatásával kell kezdenünk. A magyar zsidóság története a
XIX. században az emancipáció jegyében telt. A zsidóság emancipációjáról há-
romféle elképzelés volt. Az első szerint ezt nem szabad a zsidóság asszimiláció-
jához kötni. Ennek legfőbb képviselője Eötvös József volt. A következő elképze-
lés szerint a zsidóságot akkor kell és lehet emancipálni, vagyis akkor lehet neki
megadni a többi állampolgárt megillető jogokat, ha a zsidóság bizonyítja asszi-
milációs hajlandóságát. Az elképzelés legfőbb szószólói Kossuth Lajos és
Széchenyi István voltak. A harmadik irányt az antiemancipáció képviselői jelen-
tették, akik – ahogyan az elnevezésből is látszik – semmilyen körülmények között
sem tartották lehetségesnek a zsidóság emancipációját. Ez az elképzelés a lehet-
séges foratókönyv antiszemita változata volt (Gyurgyák 2001, 263–72).

A XIX. században egyértelműen a második irányzat győzedelmeskedett. Az
elképzelés fontos része volt, hogy a politikai jogok megadása nem jelenti, nem
jelentheti a politikai privilégiumok megosztását. A liberális nemesség és a zsidó-
ság közötti kompromisszumra a szakirodalom az asszimilációs társadalmi szerző-
dés kifejezéssel utal. Ennek két komponense volt: az első a politikai és a gazdasági
életben való „munkamegosztásra” vonatkozott; a másik pedig az emancipációért
cserébe elvárt asszimilációs teljesítményre. Előbbi szerint a liberális nemesség a

politikai hatalmat monopolizálja, de támogatja a zsidóságot Magyarország gazdasági modernizációjának végrehajtásában, és a kivított emancipációs eredményeket megvédi az antiszemita támadásoktól. A második komponens szerint pedig a zsidóság mindezt lojalitással, asszimilációs teljesítménnyel viszonzza (Karády 2000, 168-69; Kovács 1988, 606). Az asszimilációt az is szükségessé tette, hogy az emancipációt fokozatosan végrehajtók nemzetként tekintettek a zsidóságra. Ebben a korban a magyarság kizárólag kultúrnemzeti felfogása volt „érvényben”, amely szerint azonban egyszerre két nemzethez tartozni nem lehetett.¹²

A politikai hatalom által biztosított védelemre talán legkifejezőbb példa Istóczy Győző, a magyarországi modern politikai antiszemitizmus megteremtőjének 1875-ös felszólalása és az arra adott miniszterelnöki válasz. Istóczy beszédében már megjelent a világalomra törő zsidó rémképe, a mindent elárasztó zsidók hada és a vallási kérdések társadalmi kérdéssé konvertálása. Interpellációja végén megkérdezte, hogy a kormány hajlandó-e határozott álláspontot elfoglalni a zsidókérdéssel kapcsolatban. Ekkor báró Wenckheim Béla miniszterelnök válasza a következő volt: „a kormány [...] zsidókérdést nem ismer, [...] s ennél fogva irányában semmiféle álláspontot nem foglalhat el. [...] [A] kormány nem követ, és nem követhet nemcsak az izraeliták, hanem bármely más elemirányában sem más politikát, [...] mert különben vétene a humanizmus, a civilizáció és az igazság ellen.”¹³ A reformkorra jellemző emancipatorikus törvénykezés az 1867-ben megalkotott emancipációs törvénnyel érte el egyik csúcspontját. A törvény „az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében” címet viselte és kimondta, hogy „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak” (a törvény szövegét közli Gonda 1992, 270). A törvény azonban a zsidó vallás recepcióját nem foglalta magába. Erre csak 1895-ben került sor.

A zsidóság pedig valóban asszimilálódott. Ennek mértékét két dologgal szeretnénk érzékeltetni: a magyar anyanyelvűek arányának növekedésével és a névmagyarítással. A magyar ajkú zsidóság száma 1880 és 1910 között megduplázódott. 1880-ban a magyar anyanyelvű zsidó lakosság aránya 59, 1910-ben pedig 77 százalék volt. Ilyen mértékű nyelvi asszimiláció egyetlen más nem magyar ajkú csoportra sem volt jellemző.

Az asszimiláció másik indikátora pedig a névmagyarítások (Farkas 2012). „A nyilvános önbemutató »nemzetiesítése« látványos és voluntarista asszimilációs lépésszámba ment, s annál nagyobb hatású volt, mivel a férfiaknál az összes leszármazottat automatikusan és véglegesen a magyar nevéek körébe vonta” (Ka-

¹² Az államnemzet és kultúrnemzet fogalmáról részletesebben lásd Csepeli 1992, 17–29.

¹³ Képviselőházi napló XVI. kötet, 370. országos ülés, 1875. április 21. 221–222. oldal.

rády 1997b, 124). A zsidó névmagyarosítások egyik fontos jellemzője a voluntarista jelleg. „A zsidók sokszoros túlképviseltsége az »önkéntes« névmagyarosítók között az asszimilációs normák túlteljesítésének tipikus esete” (Karády 1997b, 124). Összességében Karády úgy véli, hogy a zsidóság „messzemenően túlteljesítette az asszimilációs tőke felhalmozásának normáit azért, hogy a magyar nemzeti lojalitás látványos igazolásával radikális státusmobilitást hajthasson végre: megvetett páriából Mózeshitű magyarrá válhasson” (Karády 1997a, 184).

A zsidóság magyarországi asszimilációja szempontjából még két tényezőre fel kell hívnunk a figyelmet. Egyrészt az egész ország anyanyelvi megoszlásának tanulmányozásából kitűnik, hogy a magyar ajkúak aránya körülbelül 1900-tól haladta meg a népesség felét és fontos hangsúlyoznunk, hogy ennek eléréséhez az akkor körülbelül 6 százalékot kitevő zsidóság magyarosodására mindenképpen szükség volt.

A másik tényező pedig a kontextus, amelyben ez az asszimiláció lezajlott. Bibó szerint az „asszimiláció legdöntőbb [...] tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya” (Bibó 1986, 729). Bibó az asszimilációnak egyfajta moralizáló értelmezését adja a „komoly közösség” fogalmának bevezetésével. Ezt írja: „Minden közösség nyíltan vagy hallgatólagosan megszabja az asszimiláció feltételeit. [...] Komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közösség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi” (Bibó 1986, 729). A magyarországi zsidóság asszimilációja esetében a fentiek egyike sem állt fenn. A asszimiláció megfelelő mértéke sosem volt meghatározva, így tulajdonképpen egy gumikategóriává vált, amely alapján a mérleg hol a befogadás, hol a kirekesztés oldalára billent. A magyarországi zsidóság nagy része mélyen hitte, hogy az elvárt asszimilációt teljesítette, hogy a közösség befogadta, hogy a transzformáció, amely a magyar társadalom teljes jogú tagjává emeli, sikerült. A történelem további eseményei azonban alaposan rácafoltak erre.

A Trianoni Békeszerződéssel a soknemzetiségű Magyarország gyakorlatilag egynemzetiségűvé vált. A magyar anyanyelvűek aránya 1920-ban már 85 százalék volt, „tehát nem kellett már »etnikai szövetséges« a lecsökkent országrészen a magyar fölény biztosításához” (Kovács É. 1989, 34). A hatalom zsidósághoz való viszonyának megváltozását egyértelműen jelezte az 1920-ban elfogadott numerus clausus. Bár a törvény nem tartalmazta a zsidó kifejezést, mégis egyfajta zsidótörvénynek tekinthetjük, mivel a „numerus clausus és az 1938-tól bevezetett, úgynevezett zsidótörvények egy és ugyanazon történelmi folyamat különböző állomásai”. Ezek „azonos természetű intézkedések, amelyek mögött hasonló politikai szándékok és jogfelfogás húzódott meg” (Kovács M. 2005, 128).

A numerus clausus törvény több szempontból is korszakhatárt jelentett. Egyrésztől azért, mert ettől kezdve „vált a magyar politikai életben és a törvényhozásban uralkodóvá az a gondolat, hogy az úgynevezett zsidókérdést állami eszközökkel »meg kell oldani«” (Kovács M. 2005, 128). Másrésztől a törvény a zsidóságot népfajként határozta meg, ami radikális változást jelentett a korábbiakhoz képest. 1920-ig a magyar jogrend az egyenlőnek tekintett állampolgárokat csupán nemzetiségük alapján különböztette meg. A nemzetiség alapja pedig a beszélt nyelv volt. A zsidóság korábban leírt nyelvi elmagyarosodása következtében a nemzetiség alapú megkülönböztetés alapján pont a zsidóság asszimilált, az állami felsőoktatásra aspiráló részét nem lehetett volna kizárni onnan, így a magyar jogrendbe be nem illeszthető kategória született (Kovács M. 2005, 133; Kovács M. 2012). Harmadrészt ez a törvény egyértelműen az asszimilációs társadalmi szerződés felrúgását jelentette, és így nyilvánvalóvá tette a magyarországi zsidóság asszimilációjának hazugságát.

Bethlen 1931-es lemondásával megkezdődött az ország egyértelmű jobbtorolódása, a nyíltan antiszemita politikát vallók hatalomra kerülése és a magyar politika mindinkább „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”¹⁴ szólt. Az ország fasizálódását zsidó törvények sora is jelezte, amelyek egyre embertelenebb módon korlátozták a zsidók jogait, fokozatosan kiszorítva őket az emberszámba veendő sorából. Az események a zsidók fizikai megsemmisítésében csúcsosodtak ki. 1944. május 15 és július 9 között 147 vonattal, közel 440 ezer zsidót deportáltak. Magyarországot, Budapest és a munkaszolgálatos alakulatok kivételével, teljesen „megtisztították” a zsidóktól. A holokauszt kitörhetetlen nyomot hagyott a magyarországi zsidóságban és – ahogyan látni fogjuk – mindennél erősebben nyomta rá bélyegét identitásának alakulására.

Látható tehát, hogy a hatalom zsidósághoz való viszonya már 1920-ban megváltozott és a befogadó XIX. század eszméi fokozatosan és egyre nagyobb mértékben adták át helyüket a kirekesztésnek. A zsidóság hatalomhoz való viszonya azonban sok esetben ettől látszólag teljesen függetlenül alakult; több esetben látni lehet, hogy az erőltetett asszimilációs teljesítmény, a nemzethez tartozás tudatának mindenáron való erősítése, demonstrálása független volt az eseményektől, a történelmi kontextustól. Ahogyan Karády fogalmaz: „A zsidóellenesség által kiváltott reakció aszimmetrikus vagy inadekvát volta a zsidó történelem egyik jellemző vonása a diaszpórában, egészen Izrael állam létrejöttéig” (Karády 2000, 25). Ennek több példáját is említhetjük. Az I. világháború idején az antiszemitizmus erősödése ellenére a hitközségek többször hívták fel tagjaik figyelmét a ha-

¹⁴ Az 1939-ben meghozott úgynevezett második zsidótörvény címe.

dikölcsön jegyzés „szent kötelességére”, amellyel a zsidóság kifejezheti „a hazáért való áldásos szeretetet és lángoló buzgalmat” (Magyar Zsidó Lexikon 1929, 953). Darányi Kálmán miniszterelnök 1938-as győri beszédében többek között a várható törvényi rendezésről a következőket mondta: „Egy ilyen rendezés [...] magának a zsidóságnak is érdekeit szolgálja, mert lényegesen enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését” (Gonda 1992, 209). A zsidóság jó része pedig elhitte ezt az ígéretet. Tudjuk, hogy a zsidóság milyen minimális ellenállással tett eleget beszolgáltatási kötelezettségeinek, vetette alá magát az egyre embertelenebb zsidótörvényeknek és rendeleteknek. Ennek, véleményünk szerint, legalább két tényezője volt. Az egyik, hogy magyarként vagy legalább mózeshitű magyarként el sem tudták képzelni, hogy velük mindaz megtörténhet, ami megtörtént. A másik pedig egyfajta meritokrati- kus, teljesítményelvű szellem, még ebben is. Ennek korábbi komponense az volt, hogy az asszimilációs teljesítményért emancipáció jár és – ha utólag is, de – a kapott jogokat meg kell hálálni. Mostani komponense pedig az volt, hogy a „jó magaviseletért” – jelentsen ez bármit is – az életben maradás jár. Ahogyan az előbbi, ez utóbbi elképzelés is kudarcot vallott. És a végére hagytuk a legabszurdabbat: „A Pesti Izraelita Hitközség Horthy Miklós 76. születésnapján a Wesselényi utcai Hősök templomában hálaadó istentiszteletet tartott – számolt be az ünnepi eseményről a Magyarországi Zsidók Lapja. [...] Dr. Hevesi Ferenc főrabbi, az újság szerint, »magasröptű beszédben emlékezett meg a Kormányzó Úr dicsőséges országglásáról, s könyörgő imában kérte a Mindenhatót, hogy áldja meg Kormányzó Urunkat és a magyar hazát... Az istentisztelet a Hiszekeggyel¹⁵ kezdődött és a Himnusz eléneklésével ért véget.«” (Karsai 2007) Mindez 1944. június 18-án történt, amikor a vidéki zsidóság nagy része már a haláltáborokban volt vagy éppen a bevagonírozásra várt valamelyik gyűjtőtáborban, valamint éppen kiadták a rendeletet a budapesti zsidók csillagos házakban való összezsúfolásáról.

A háború után a pozitív identitástudat kialakulásának számos gátja volt. Bár 1945-ben több törvényt is hoztak a zsidóság jogegyenlőségének visszaállítá- sára, a történelem miatti felelősség kérdését rendkívül ellentmondásosan kezelték. 1946-ban „A magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következmé- nyeinek enyhítéséről” szóló törvény preambuluma szerint a budapesti zsidóság megmenekülése egyrészt „a magyar nép emberszeretetének” köszönhető, és ez

¹⁵ A Magyar Hiszekegy a Területvédő Liga és a Védő Ligák Szövetsége által 1920-ban kiírt, a magyarság akkori életérzését Trianonnal kapcsolatban megjeleníteni hivatott pá- lyázatra érkezett pályamű, melyet Papp-Váry Eleménné Sziklay Szeréna (1881–1923) írt. A Magyar Hiszekegy címmel érkezett három soros ima a Horthy-korszak „nemzeti imája” lett. Szövege a következő volt: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában: Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában! Amen.”

egyúttal „fényes bizonyosága annak, hogy a magyar nép széles rétegei a terror és a megtévesztő propaganda ellenére is hívek tudtak maradni az örök emberi eszményekhez” (a törvény szövegét közli Gonda 1992, 302). A többségi – ha nem is aktív, de legalább is nagy részben passzívan szemlélődő – társadalom tehát felmentést kapott, és a fasizmus időszaka mint egy szűk vezetői klikk és bűnös kormányzat tevékenysége jelent meg. A háború után indult népbírósi perek sem hozhattak megnyugvást. A Budapesti Népbíróság anyagainak reprezentatív vizsgálataiból kiderül, hogy a háború alatti zsidókkal kapcsolatos ügyekben indított eljárások fele végződött felmentéssel. A zsidóság szempontjából szinte mindegy, hogy ez annak volt a következménye, hogy nem a megfelelő embereket fogták el vagy pedig annak, hogy a büntett és a büntetés nem állt egymással arányban, a végeredmény ugyanaz: a bűnösök közül sokan nem bűnhődtek az általuk elkövetett bűnökért és ez szintén hatással volt arra, hogy „a túlélő zsidóság hogyan tekintett a soára mint saját személyes története részére” (Barna és Pető 2012, 129). A gazdasági mellett tehát ezzel a zsidóság szimbolikus és normatív kárpótlása maradt el „[e]gyrészt azzal, hogy a népbíróságok nem tudták betölteni azt a szerepet, amire – többek között – hivatottak voltak. Másrészt pedig azzal, hogy a hatalom – sokszor nagyon is tudatosan – kihasználatlanul hagyta azokat a lehetőségeket, amelyek alkalmasak lehettek volna a meghurcolt zsidóság legalább szimbolikus kárpótlására. Ennek legfőbb bizonyítéka az 1946. évi VII. törvény-cikk [volt], ami »a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről« szövegű. A törvény egyértelműen lehetőséget adott a hatalomnak arra, hogy üldözze azokat, akik »nemzetiségi, faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgatnak«, azonban ez már – ahogy a törvény címe is mutatja – összekapcsolódott a kommunista hatalom azon törekvésével, hogy a kiépülő totális rendszer ellenfeleivel leszámoljon” (Barna és Pető 2012, 125–31).

A megmaradt zsidóság előtt alapvetően két út állt: disszimiláció vagy asszimiláció. A háború után egy rövid ideig még lehetőség volt a vallás gyakorlására. Sokan fejezték be megszakított tanulmányaikat felekezeti iskolákban, aminek sokszor volt részleges disszimiláns jellege (Karády 1984, 92).

A disszimilációs tendenciák erősödésének tekinthető a cionista mozgalom háború utáni „szárnyalása” is (Barna és Szemere 2022). A cionizmus a zsidó nemzeti identitás hangsúlyozásával a vallási disszimiláció alternatívája volt. A zsidóság kizárólag vallási felekezeti szintű meghatározása fontos részét képezte az „uralkodó asszimiláns értékkanon[nak]” (Karády 1984, 92), így a cionizmus korábban kevés követőre talált. A cionizmus népszerűségének háború utáni évekre jellemző növekedését azonban könnyen magyarázhatjuk. Egyrészt a cionista mozgalom nagyon jelentős részt vállalt a vészidőszak alatti mentésben. Másrészt

ról a mozgalom vezetői – a hitközség több vezetőjével ellentétben – nem kompromittálódtak a háború alatt.¹⁶ A háború után a mozgalom jelentős szociális feladatokat is vállalt. Ezenkívül sokan voltak olyanok, akik a történetek ismeretében csalódtak az asszimiláció lehetőségében, és ezért fordultak az alternatívaként kínálgató cionizmus felé. A cionizmus vonzerejét növelte az is, hogy megnőtt Izrael Állam megalakulásának esélye (Kovács 2003, 10–13; Novák 2000, 23–43). A cionista mozgalom felfutása azonban nagyon rövidéletű volt. A kommunisták mindig is cionista-ellenesek voltak. Molnár Erik 1946-ban megjelent írásában a cionizmust, mint a zsidókérdés megoldásának reakciós útját írta le. Reakciónak tartotta azért, mert azt tűzi ki célul, hogy „a magyar zsidóság elenyészett nemzeti tudatát helyreállítsa” és ez „szembefordulás a magyar társadalmi fejlődés irányával”. Írásában egyértelműen leírta, hogy a cionizmus fellendülése csak átmeneti jelenség (Molnár 1984, 133). A Kommunista Párt hatalmának megszilárdulása után mindent meg is tett, hogy a jóslatból valóság váljon: a Cionista Szövetség 1949-ben „önkéntesen” feloszlott. A hitközség, ami egy rövid ideig látszólag kiegyezett a cionista mozgalommal, most kapva kapott az alkalmon, hogy riválisának megsemmisítéséhez asszisztáljon. A hatalom – korlátozott módon, de alapvetően – engedélyezte a zsidóság vallási életét, azonban a zsidó identitás bármilyen megnyilvánulását csírájában elfojtotta. A cionizmus elleni harc ehhez kínált bármikor könnyen mozgósítható eszközt. „A lakosság felé közvetített kép erről az identitásról veszélyt, fenyegetést hordozott magában, és olyan régóta ismert antiszemita kliséket tartalmazott, mint pl.: nemzetközi zsidó összeesküvés, kapitalista »vérszívó« zsidó stb. A zsidóság vallásra történő redukálása és minden egyéb »zsidó különállás« cionizmusként való megbélyegzése egyszerű megoldást kínált a zsidóság »beillesztésére«, erőszakos asszimilációjára a magyar társadalomba” (Gantner 2005, 121).

A disszimiláció másik útja az emigráció volt. A zsidó kivándorlás motivációja ebben az időben legnagyobb részben – az 1956-os kivándorlásokkal ellentétben – valóban a radikális disszimiláció volt. A háborúban megmaradt zsidóság emigrációs trendjeit több tényező is befolyásolta. Egyrésztől sokukra jellemző volt egyfajta földrajzi gyökérvesztés; úgy érezték nem tudnak ebben az országban, ebben a társadalomban tovább élni. Az elidegenedést fokozta a családtagok, rokonok, barátok elvesztése. A korábbi zsidó emigráció is sokszor előkészítette a háború után kivándoroltak fogadását. Fontos volt Izrael Állam megalakulása: 1945 és 1949 között a zsidó emigráció fő célországa ennek megfelelően Izrael volt (Barna 2020; Erdei 2004; Karády 1984, 97–98). A kivándorlás mértéke azonban

¹⁶ A hitközségi vezetők háború alatti szerepéről továbbra is viták folynak, azonban annyi mindenképpen állítható, hogy a zsidóság egy része úgy érezte, hogy túl keveset tettek zsidó hitsorsosaikért, túlságosan együttműködtek a németekkel.

elmaradt a várakozásoktól: 1945-ben és 1946 elején még 70-80 százalék körüli volt a kivándorolni szándékozók aránya, azonban ezek legnagyobb része – más országokkal ellentétben – végül nem hagyta el az országot (Frojimovics 2004).

Eddig tehát a zsidóság előtti disszimiláció különböző lehetőségeit vettük górcső alá, azonban a megmaradt zsidóság nagyobb része az asszimilációt választotta. Ahogyan korábban írtuk, a vidéki zsidóság nagy részét megölték a holokausztban; az életben maradtak közül pedig a háború befejezése után sokan nem tértek vissza Magyarországra. A megmaradt zsidóság demográfiai összetétele jelentősen megváltozott. „[A]z 1945 utáni demográfiai helyzet bármely aspektusát vizsgáljuk is – a nőtöbbletet, a korpiramis torzulásait, a demográfiai kompenzáció gyengeségét, a nukleáris és nagycsaládok megrendülését, illetve szétrombolását, a gyakori özvegységet és árvaságot, a kitértek vagy már eleve nem zsidónak születettek arányának növekedését –, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a zsidóság fizikai újratermelési lehetőségei az üldözések után [...] drámai módon leszűkültek. Demográfiailag a maradék zsidóság elvegyülésre, illetve asszimilációra volt ítélve [...]” (Karády 1984, 71). A demográfiai jellemzőkön kívül témánk szempontjából még fontosabb, hogy éppen a zsidóság legasszimiláltabb, fővárosi rétege maradt életben; azok, akik a holokausztot megelőző évtizedekben továbbra is komolyan vették a hatalom által már felrúgott asszimilációs szerződést. A disszimiláció teljes mértékben ellentétes volt a sok évtizedes gyakorlattal, ezenkívül a történelmi környezet több szempontból is a további asszimilációnak kedvezett. Egyrészt a kiépülő hatalom nemcsak elvárta, hanem idővel megkövetelte a teljes asszimilációt. A holokauszt-túlélők jelentős része meg akart szabadulni a zsidóság kínzó terhetől, ami egybeesett a kommunista hatalom által gyakorolt hallgatás politikájával. A hatalom új asszimilációs szerződést kínált: biztonságot nyújt az antiszemitizmussal szemben, cserébe a zsidó szervezetek a zsidóságot kizárólag valásként értelmezik és a zsidóság az asszimilációt választja, amely most nem elsősorban a magyar nemzettel, hanem a kommunista berendezkedéssel való teljes azonosulást jelentette. A teljes beolvadásért cserébe a hatalom tulajdonképpen az antiszemitizmus megszűnésének utópisztikus ígéretét kínálta. És valóban – bár a felszín alatt nem szűnt meg a zsidóellenesség¹⁷ – a hatalom, különösen a Kádár-rezsim idején elfojtotta a nyilvános antiszemitizmust (Kovács 2019, 15–38).

A zsidóság különböző csoportjait a létrejövő új rendszer lehetőségei és társadalmi folyamatai igen eltérően érintették, de mindenképpen elmondható, hogy ezek a zsidóság egy része, különösen az erősen asszimilálódott része számára az integráció lehetőségét nyújtották. Karády a felszabadult zsidóság esetében négy-

¹⁷ Ennek egyik bizonyítéka volt a rendszerváltás után elemi erővel előtörő zsidóellenesség.

féle kompenzatív jelenséget különböztet meg az intragenerációs mobilitás vonatkozásában. Az első ilyen a zsidótörvények által deklasszált zsidóság reklaszálódása. A második az újonnan megnyíló státusok betöltésére irányult; különösen a közhivatalok terén. A harmadik jelenség a hatalomból való részesedés vágya, aminek „igénye döntővé vált a csoport tagjainak egyszerű biztonságérzete szempontjából.” Ez magával hozta a zsidóság hatalmas mértékű politikai aktivizálódását. Ehhez kapcsolódott az a politikai mobilitás is, amely különösen a kommunista hatalomátvétel után teljesebben ki (Karády 2002, 152–59). A új rendszerbe való integrálódás folyamán Karády a zsidóságot mint társadalmi tőkét jellemzi és annak számos aspektusát írja le. Ilyenek az új rendszer iránti elkötelezettség, az üldözöttségéből következő antifasiszta múlt és politikai megbízhatóság, a magas iskolázottság. Ide sorolhatjuk a történelmi múltban felhalmozott különböző készségeket is, amelyek egyrészt a zsidók számára a más rétegekkel szembeni versenyhelyzetekben jobb pozíciót biztosítottak, másrészt a hatalmas káderhiány időszakában azonnal alkalmassá tették a zsidóságot különböző közép- és felsővezetői posztok betöltésére (Karády 2002, 167–86).

A zsidókérdés azonban mindentől nem szűnt meg létezni. Kovács András még 1984-ben is – teljesen jogosan – úgy vélte, hogy a zsidókérdés létezik, hiszen a zsidók és a nem-zsidók kölcsönösen megkülönböztetik egymást és ezen voltukat mind a maguk, mind a másik számára vonatkoztatási csoportnak tekintik. Érdekes ez a következők miatt. Nyilvánvaló tény, hogy a zsidóság 1945 előtt a magyar társadalom egy jól elkülönülő, körülírható csoportját alkotta. 1945 után ez a helyzet gyökeresen megváltozott: a zsidóság nagy része elveszítette korábbi egzisztenciáját, a foglalkozási struktúráján belüli határok elhalványodtak, az életmód és az életstílus homogenizálódott. Akkor miért maradt fenn mégis a zsidókérdés? Kovács hipotézise szerint azért, mert zsidók és nem-zsidók „szisztematikusan eltérően és csoportspecifikusan reagáltak bizonyos társadalmi változásokra és politikai eseményekre” (Kovács 1984, 6). A zsidóság a háború után úgy érezte, hogy a magyar társadalom, politikai vezetés nem számolt el a holokausztban való tevőleges vagy passzív szerepével. Ez sok esetben mindkét oldalon a szélsőségek irányába való elmozdulást eredményezte: a zsidók részéről a kollektív bűnbánat követelését és a vádaskodást, a másik oldalon pedig mindenfajta felelősség elhárítását, a történetek lekicsinylését. Fontos különbségként említhetjük, hogy a zsidók egyértelműen fel szabadulásként tekintettek a szovjetek bevonulására, míg a nem-zsidók esetében ez párosult a háborúvesztés élményével, illetve a bevonuló szovjet katonák okozta traumákkal. Lényeges eltérés volt zsidók és nem-zsidók reakcióiban a kommunizmus-hoz, a párthoz és így az új rendszerhez való viszonyban is. A zsidók 1956-ra adott reakciói is jelentősen eltértek: körükben tényként kezelték, hogy az eseményeket akkor jelentős antiszemita megmozdulások követték, azonban ez inkább a fejekben

élt, mintsem a tényeken alapult (Standeisky 2004). Kovács úgy véli, hogy a konszolidált korszakban ez az eltérő reakciókon alapuló kétféle csoporttudat az úgynevezett érvényesülési lobbik kialakulásának alapja lett (Kovács 1984). „Az érvényesülési lobbik működésüket mindig reaktívnak, védekező jellegűnek tekintik: a nemzsidó tudatban ez a válasz a »zsidó összetartásra«, a zsidók szemében önvédelem az antiszemiták kiközösítő összefogásával szemben. Így épül ki egy »rossz« áramkör: az »élményre« jelentős mértékű projekció rakódik, amely visszacsatolódva új »élményt« indukál. Ez a jelenség fontos tényezője a zsidókérdés újratermelődésének a mai Magyarországon” (Kovács 1984, 24).

Az 1980-as évek elején kezdődtek kutatások Magyarországon a holokauszt második generációjához tartozó zsidók körében: a kutatók 1982 és 1989 között mintegy százötven mélyinterjút készítettek. A zsidó identitás kérdése természetesen állandóan felmerült. A legtöbb interjúalany számára a zsidóság alapvetően az üldözött csoporthoz való tartozást jelentette, a zsidó identitás alapját a holokauszt képezte. „A zsidó identitás ebben az értelemben olyan identitás, amelyet a környezet kényszerít ki [...]. A holokauszt tehát elsődleges módon konstituálja az identitást, s ez a trauma minden egyéb identitáselemet elnyomni látszott” (Erős 1992, 88). A holokausztot Karády mint elsődleges tudatformáló tényezőt jellemzi, amely „nemcsak a magyar-zsidó nemzeti azonosulás történelmi gyakorlatát kérdőjelezte meg alapjaiban, hanem [...] megszüntette a »teljes beolvadás«, az »elvegyülés« illúzióinak vagy reményének tudatbeli feltételeit.” Kitörölhetetlenné tette a másság élményét. A kollektív trauma közegében kialakult, sőt felerősödött a feltétlen mi-tudat. Új, kényszeres öntudat alakult ki, amely öntudat „nem tévesztendő össze a zsidó identitás öntudatos vállalásával” (Karády 1992, 32). Azonban a fent említett kutatás is felfedett már egy pozitív identitásformát, amikor „a zsidóság nem csupán szenvedést, megaláztatást vagy lelki terhet, identitászavart jelent”, de a Kádár-korszakban ez csak belső, érzelmi kérdés lehetett, „nyilvános vállalása számos politikai és társadalmi nehézségbe ütközött” (Erős 1992, 95).

Kovács András az 1980-as évek végén úgy vélte, hogy a zsidóság többsége paradox helyzetben van, mert egyfelől elveszítette a zsidósághoz való kötődését, de a környező többség ennek ellenére továbbra is a másság jegyeit magán hordozó csoportként tartja számon. Sokak számára így a zsidó identitásnak egyfajta reaktív jellege lett, nevezetesen, sokan úgy érezték, hogy a többség reakciója kényszeríti őket arra, hogy önmagukra zsidóként tekintsenek. Kovács szerint ez a kontextus definiálja azt a helyzetet, amelyet ő „asszimilációs dilemmának” nevez. „Sokak számára úgy tűnik ugyanis, hogy a negatív definiált [...] identitás-tudatból kétféle irányban lehet elmozdulni: vagy további erőfeszítéseket kell tenni a környezet által felállított asszimilációs kritériumok teljesítése érdekében, vagy pedig a vallásos és kulturális tradíció feltámasztásával újra ki kell alakítani

a pozitív zsidó csoporttudatot. Ezt a helyzetet joggal nevezhetjük dilemmának, hiszen úgy látszik, hogy a többség számára egyik alternatíva sem megvalósítható. Azok, akik hajlandóak lennének további asszimilációs erőfeszítésekre, meglehetősen tanácstalanok, hogy mit is kellene tenniük [...]. A tradíció feltámasztására törekvő kis csoportnak pedig a tradíció visszaszorulása miatt szinte a semmiből kell pozitív identitást teremteniük [...]" (Kovács 1988, 605). Kovács úgy gondolta, hogy az asszimilációs dilemma megoldhatatlan, mert a zsidóság identitását nem az asszimiláltság állapotától való távolság definiálja, és így az asszimiláció követelményét támasztani ezzel a csoporttal szemben értelmetlen (Kovács 1988, 611). A holokauszt után olyan magatartásformák alakultak ki és terjedtek el a zsidóság körében, amelyek már nem a tradícióból táplálkoztak. Ezeket Kovács másodlagos identitásnak nevezi (Kovács 1988, 610).

A holokauszt speciális érzéseket, reakciókat váltott ki: a környezet ellen irányuló általános nehezítést, a külvilág ellen állandósuló gyanút, szorongást, kollektív magánytudatot, öngyűlöletet, a zsidó identitás terhétől való megszabadulás vágyát. „A Shoah-ra utaló csoporttudat máig ható érvénnyel alapvető bizalmi válságot idézett elő zsidók és nem zsidó környezetük között. [...] Ez a nem zsidók számára megelőlegezett bizalmatlanságnak tűnő magatartás a mindennapi zsidó-nem zsidó kapcsolatok rendszerében egyfajta alapvető egyensúlyhiány, aránytalanság kialakulásához járult hozzá. [...] A legmelegebb [...] csere-kapcsolatok és a velük járó érületi közösség határait is meghaladták a Shoah teremtette egzisztenciális élménykülönbségek” (Karády 1992, 35).

A holokauszt-túlélők második generációjának esetében sokszor előfordult, hogy a szülők elhallgatták a gyermekek elől zsidóságukat. Amikor a szülők ezt már csak (szinte) felnőtt korban közölték a gyerekekkel, a zsidósághoz azonnal egyfajta stigmatizáció tapadt, hiszen nyilván „van valami rossz” abban, amit ilyen sokáig titkolni kellett. Ha a gyerek a környezettől tudta meg a titkot, akkor a zsidó identitás erősen reaktív jelleget öltött, hiszen nem is táplálkozhatott másból, mint a környezet reakcióiból.

A holokauszt tabu jellege nem csak a családon belül jelentkezett. „A zsidóságot érintő, »kényesnek« tekintett témákról csak »egymás között« vagy az »érintettek«, esetleg »beavatottak« között lehetett őszintén véleményt váltani.” Ezzel megmerevedett „a kettős vagy többes magánéleti nyilvánosság” rendszere. A túlélők a környezettől is elvárták e tabu tiszteletben tartását. Ennek többféle funkciója volt. „Egyrészt csökkentette, illetve jó esetben kizárta azoknak a szociodramatikus helyzeteknek az előfordulási esélyeit, amelyek a Shoah után elkerülhetetlenül amúgy is terhelt zsidó-nem zsidó kapcsolatokat még jobban megterhelhették volna.” A tabu fenntartása másrészt alkalmas volt a zsidó identitás tagadására. Ezenkívül pedig „a radikális tabu-igény azon a feltevésen alapult,

hogy aki zsidókról egyáltalán beszél, még ha a legjobb szándékkal is, az objektíve antiszemita, hiszen »megkülönböztet«⁷. Azonban „a tabu éppen célzatosságánál, görcsös-voluntarista mesterségességénél fogva, paradox módon, de hatékonyan a »különállás«⁸ érzésének állandó újraaktualizálását, ébren tartását, fontosságának tudatosítását szolgálta” (Karády 1992, 36–37).

Az 1990-es években, a holokauszt-túlélők harmadik generációjában csökkent a zsidó identitás reaktív jellege, a holokauszt mint elsődleges identitást konstituáló elem fontossága visszaszorult. A harmadik generáció zsidóságukhoz viszonylatilag tagjainak nagy részében az identitás valódi tartalommal telt meg és így – a Kovács András által használt másodlagos identitás-fogalom értelmében – elsődleges identitássá vált.

2.3. PSZICHOSZOCIÁLIS ASPEKTUS

Erikson az identitást a másoktól megkülönböztethető, önálló egységként való létezésként definiálta. „Megközelítésében az én-identitás nem más, mint a társas valósággal való kölcsönhatás nyomán kialakuló, tudatosan megélt énélmény. A személy identitása a társas környezet változásaira adott válaszként állandóan változik” (Bakó 2004, 46). „A hangsúly ebben az elméletben nem a biológiai tényezőknél (ösztönök), hanem az élet során megtapasztalt környezeti és társas jelenségeken van, amelyek hatnak a személyiség alakulására. Ezért kapta az elmélet a pszichoszociális elnevezést” (Révész 2007, 225).

Erikson szerint az egyén identitása kettős alapon nyugszik: az egyén személyes, valamint szociális identitásán. Az utóbbi funkciója, hogy „a személyt többé-kevésbé tartósan elhelyezze létezésének társas, társadalmi terében” (Révész 2007, 227). A személy szociális identitása társas kapcsolataiban ölt testet. Erikson úgy gondolta, hogy az identitás keresése és ezen keresztül a személyiség fejlődése egy egész életen át tartó folyamat. A személyiség fejlődésének szakaszai egymásra épülnek. „Az emberi fejlődést Erikson úgy tekintette, mint bizonyos különösen fontos problémák felbukkanását és megoldását az egyes szakaszokban” (Bakó 2004, 46). Ezeket nevezte identitás-krízisnek. Úgy gondolta, hogy ezekkel a krízisekkel való megküzdés az, ami formálja a személyiséget, megoldásukkal az egyén képes egy más pszichológiai minőség elérésére. „Ebből következően az identitás mindig személyes erőfeszítést igénylő pszichikus teljesítmény, amely kríziseken keresztül valósul meg” (Révész 2007, 228). Az identitás kialakulása szempontjából Erikson különösen fontosnak tartotta a serdülőkor időszakát, amely szakasz krízisét az identitás és a szerepkonfúzió közötti fe-

szültség okozza. A serdülőnek a korábbi szakaszból magával hozottakat integrálva kell választ adnia a *Ki vagyok én?* kérdésére. Úgy gondolta, hogy csak úgy lehet túljutni ezen az életszakaszon, ha „kialakul az az identitás, amely döntően meghatározza majd az egyén későbbi életét” (Erikson 1998, 296). „Ez az a kor, amikor az identitás újradefiniálódik. A normál fejlődés útja a szülőktől a társadalomba, társadalmi csoportokba vezet” (Pető 1992, 130). A fejlődésre pedig hatással van a társadalmi-kulturális kontextus, amelyben lezajlik. „A pszichológiai és a társadalmi identitás kölcsönösen definiálják egymást” (Pető 1992, 130).

2.3.1. Életkori csoportok és jellemzőik

Az eddigiekből egyértelműen következik, hogy az életkori csoportok összehasonlításának hatalmas szerepe lesz a magyarországi zsidók identitásának elemzésében. A korcsoportok kialakításánál két szempontot kellett figyelembe vennünk. Megpróbáltuk elkülöníteni azokat, akik nagyon eltérő történelmi tapasztalatokat szereztek. Azonban az egyes csoportok elemszámára is tekintettel kellett lennünk.¹⁸ A legidősebb korcsoportba azokat soroltuk, akik 1930 előtt születtek. Ők azok, akiknek szocializációja a II. világháború előtti időszakban kezdődött és a holokausztot már tinédzserként vagy fiatal felnőttként élték meg. A következő korosztályba az 1930 és 1944 között születettek tartoznak. Szüleik a nehéz időszak ellenére vállaltak gyereket, gyerekeikben még valószínűleg a következő korosztálynál nagyobb eséllyel volt jelen a zsidóság. A következő korosztálytól az is nagyban megkülönbözteti őket, hogy ezen korcsoport tagjai szinte bizonyosan tudtak arról, hogy zsidók. Ők is holokauszt-túlélőknek számítanak, és ha lehet így fogalmazni, akkor sokkal inkább, mint az 1930 előtt születettek. Rájuk ugyanis életkorukból fakadóan sokkal nagyobb eséllyel várt halál. A harmadik korosztály tagjai 1945 és 1964 között születtek. Szüleik már a holokauszt élményével terheltten vállaltak gyermeket. A holokausztot követő években a zsidóságra úgynevezett kompenzatorikus termékenység volt jellemző, vagyis sokan voltak azok, akiknek azért született ekkor gyerekük, mert a megelőző években az üldöztetések miatt erre nem volt lehetőségük. Ez a megnövekedett gyerekszám itt is megmutatkozik, mivel az 1945 és 1964 közötti korosztály 40 százaléka annak első öt évében született. Ők tipikusan a holokauszt-túlélők második generációjához tartoznak. A legfiatalabb korosztály 1965 és 1984 között született. Ők azok, akiknek egy része újra felfedezte zsidóságát, akiknél a zsidó identitás sokszor már nemcsak reaktív, hanem pozitív tartalommal is megtelt. Ha szemügyre vesszük az általunk vizsgált

¹⁸ Az eredmények esetleges összehasonlíthatóságának érdekében fontosnak tartottuk azt is, hogy amennyiben lehetséges, az általunk kialakított csoportok egybeessenek a Kovács András által ezen adatok elemzésekor használtakkal.

korcsoportokat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy egyetlen egy sincsen közöttük, amelynek zsidó identitása optimális feltételek között alakulhatott volna.

A zsidó identitás szociálpszichológiai aspektusát bemutató részben szó volt róla, hogy az identitásválasztás legfontosabb funkciója az egyén önértékelésének növelése. Más a helyzet azonban akkor, ha az egyén egy stigmatizált csoport tagja. A holokauszt-túlélők első generációjának két vizsgált korcsoportja számára a zsidóság egyértelműen egy ilyen stigmatizált identitásként jelent meg. Bár az idősebb korosztály, az 1930 előtt születettek kisgyermekkorai szocializációs környezetére még valamilyen mértékben jellemző lehetett a pozitív zsidó identitás megléte, azonban az identitás kialakulásának szempontjából legfontosabb serdülőkor már bizonyosan egy egyre fokozódóan diszkrimináló társadalmi környezetben telt el. Az 1930 és 1944 között születettek, a holokauszt-túlélők fiatalabb generációjának serdülőkorai a holokauszt és az 1950-es évek közötti időszakokra esett, így az ő esetükben elenyésző volt a pozitív identitás kialakulásának esélye. Erős Ferenc és munkatársainak kutatásai feltárták, hogy körükben nagyon gyakori volt a zsidó csoporthoz való tartozás tagadása, sokszor nem csak a nyilvános, de a magánzsférában is. Ez maga után vonta a családi emlékezet folytonosságának megszakadását, a holokauszt alatt történtek elfojtását, tabuizálását, a zsidósággal kapcsolatos, zsidóságra utaló identitáselemek teljes kiiktatását (Erős 1992). Ez a pszichológiai reakció az elszenvedett borzalmak ismeretében teljesen érthető, azonban a túlélők gyermekeinek esetében nagyon komoly szocializációs következménnyel járt. A gyermekek sokszor egészen sokáig nem is tudták, hogy zsidók. A szülői házban a zsidó identitás alternatívája a kommunista identitás lett, azonban ez „nem volt képes helyettesíteni azokat az objektív támpontokat, amelyek egy viszonylag konzisztens és stabil társadalmi azonosságtudat keretétől szolgálhattak volna.” További problémát okozott, hogy ez „a militáns jellegű és erősen politikai és ideológiai töltésű identitásmodell [...] az évek, évtizedek folyamán – sokszor már a szülők számára is – veszített jelentőségéből, ám anélkül, hogy tisztázódott volna az elhagyott közösséghez (a zsidósághoz) és az asszimiláló közösséghez (a magyarsághoz) való viszony” (Erős 1998, 401). A zsidó identitástól való megszabadulást nemcsak az nehezítette, tette tulajdonképpen lehetetlenné, hogy a helyette választott identitás nem állta ki az idő próbáját, hanem az is, hogy ezeknek az embereknek szembesülniük kellett vele: annak ellenére, hogy saját magukra nem tekintenek zsidókként, a környezet továbbra is zsidókként tartja őket számon. Azok esetében, akiknek identitása ilyen formában szinte kizárólag reaktív volt, sérült a Tajfel-féle társas identitás definíciójának fontos eleme, vagyis, hogy az egyén az adott csoport tagjának *tekinti magát*. Itt nem érvényesülhetett a társas összehasonlítás legfontosabb jellemzője, hogy az egyén a saját csoportot pozitívabban, míg a másik csoportot negatívabban ítéli meg.

Szélsőséges esetben kialakulhatott a saját csoport gyűlölete is, amiről Kurt Lewin írt részletesen. Lewin a csoporttagsággal kapcsolatban két erőt különböztet meg: azt, ami az egyént a csoport felé húzza és egy ezzel ellentétest, ami eltávolítja a csoporttól. Ha az utóbbi erők kerekednek felül, akkor az egyén elhagyja a csoportot, hacsak ezt nem akadályozza valami. Tiszta körülmények között tehát egy csoport csak olyanokból áll, akik pozitívan viszonyulnak az adott csoporthoz, vagyis a tajfeli értelemben az adott csoport tagjának tekintik magukat. Ez a döntés azonban sok esetben nem csupán az egyéneken múlik, hanem azt a társadalmi kontextus is meghatározza, vagyis az egyéni és a társadalmi szempontok itt is összekapcsolódnak. Az egyén sok esetben rákényszerül, hogy egy csoport tagja maradjon, annak ellenére, hogy saját döntése a csoport elhagyása lenne (Lewin 1941, 190–91). Ahhoz, hogy az egyén a saját csoportot pozitívabban ítélje meg, szükség van a csoporthoz való lojalitásra. Azoknál, akik nem szeretnének egy csoport tagjai lenni, ez a lojalitás hiányzik, aminek következménye a kényszerű csoporttagság felett érzett szégyen kialakulása. Ez esetben a csoport jellemzőinek megítélése éppen, hogy nem pozitív, hanem negatív. Ezt nevezi Lewin negatív sovinizmusnak. Az ilyen egyén szeretne a lehető legtávolabb kerülni a csoporttól; olyan messze, amit még a külső körülmények megengednek. A saját csoport negatív megítélése ezt a célt szolgálja, azonban ez a határon mozgás állandó frusztrációval jár, a frusztráció pedig agresszióval. Érthető lenne, hogy ilyenkor a többség ellen forduljon, amelyik megakadályozza a csoport elhagyását, azonban erre több okból sincsen lehetősége. Egyrésztől éppen ez az a többség, ahova tartozni szeretne, másrésztől a többség túl erős ahhoz, hogy azzal szemben sikeresen fellépessen. Nem marad tehát más választása, minthogy saját csoportja ellen fordul (Lewin 1941, 192–93).

A túlélők második generációjának tagjai, az 1945 és 1964 között születettek, a történelmi környezet változásai, a szüleik által folytatott identitásstratégia kudarca folytán lehetőséget kaptak egy a szüleikénél pozitívabb zsidó identitás kialakítására. Egy részüknél az 1980-as években elkezdődött a zsidóság iránti érdeklődés. Ennek a változásnak véleményünk szerint több oka is volt. Egyrésztől a kádári kiegyezés a társadalommal, a kultúra depolitizálása a zsidóság „kezelésére” is hatással volt (Kovács 2019, 49–52, 249–61). A zsidó közösséget a kulturális élet fellendülése, a nemzetközi kapcsolatok megújítása, valamennyire megélénkülő hitélet jellemezte. A kultúrában megjelenhettek a zsidó témák, amelyeket korábban teljes tabu övezett. Másrésztől erre az időszakra teljes mértékben nyilvánvalóvá vált a zsidó helyett felkínált kommunista identitás tarthatatlansága. Harmadrészt nagyon sokan, akik esetleg sokáig nem tudták, hogy zsidók, ekkorra szembesültek zsidóságukkal, illetve – ha volt, akkor – gyermekeik esetében is dönteniük kellett arról, hogy milyen szocializációs stratégiát választanak.

A holokauszt-túlélők harmadik, 1964 után született generációjának idősebb tagjainak serdülőkora éppen a fent jellemzett, a korábbinál nyitottabb 1980-as évekre esett; fiatalabb tagjaié pedig már a rendszerváltás utáni időkre, ami teljesen új típusú, valóban pozitív identitás kialakítására nyitott addig szinte soha nem látott lehetőséget. Ez az identitás legtöbbször nem a családi környezet eredménye volt, hanem sokkal inkább az ebben az életkorban nagyon fontos kortárs csoport hatásának volt köszönhető. Lewin úgy gondolta, hogy a zsidó öngyűlöletet, amelyet tekinthetünk a negatív identitás legszélsőségesebb formájának, akkor lehet megszüntetni, ha a csoport felé húzó erők felülkerekednek azokkal szemben, amelyek eltávolítanak tőle. Úgy gondolta, hogy ennek eléréséhez a legfontosabb az alsóbbrendűségi érzés és a félelem ellensúlyozása (Lewin 1941, 198). Ezt szolgálták azok a pozitív identitáselemek, amelyek felfedezésére a történelmi környezet is lehetőséget biztosított. A zsidóságon belül érdekes folyamat zajlott le: a gyermekek teremtettek szüleik számára olyan „reszocializációs környezetet”, amelyben a gyerekek pozitív identitása volt hatással szüleik identitására, és töltötte meg azt pozitív elemekkel. Itt tehát tetten érhetjük a Tóth-féle tipológia bemutatásakor leírt újra felfedezett identitást. Ennek tárgyalásakor szó volt róla, hogy ez jelentheti a tradíció újraélesztését vagy az életciklus változásainak is lehet a következménye. Itt mindkettő megjelenik: a legfiatalabb korcsoport esetében inkább az előbbi, míg szüleik körében inkább az utóbbi a domináns. A magyarországi zsidóság ezen tagjainak esetében – összhangban a Tóth által leírtakkal¹⁹ – az identitás újrafelfedezése nemcsak a kisebbségi és többségi elemek egyensúlyi helyzetével jellemezhető kettős, hanem a kisebbségi elemeket hangsúlyozó disszociatív identitás kialakulásához is vezethetett, vagyis bizonyos disszociációs tendenciákat is elindíthatott.

A korábbi fejezetekben bemutattuk az identitás szociálpszichológiai hátterét, majd foglalkoztunk azokkal a társadalomtörténeti folyamatokkal, amelyek befolyásolták a magyarországi zsidóság identitásnak alakulását. Most a szempontok együttes figyelembe vételére helyezzük a hangsúlyt és ezt empirikusan is megszeretnénk ragadni. Először a zsidóság sokszor nehézségekbe ütköző definíciójával foglalkozunk. Azután a többes identitás összeegyeztetésének korábban leírt módjait mutatjuk be a vizsgált mintában. A válaszadók életkori csoportjainak összehasonlító vizsgálatával megteremtjük a történelmi kontextusban való elhelyezés lehetőségét. Végül pedig az identitás tartalmi elemeinek szubjektív fontossága bemutatásán keresztül jellemezzük a magyarországi zsidóságot.

¹⁹ Tóth mind a kettős, mind a disszociatív identitás esetében úgy gondolja, hogy az lehet újra felfedezett identitás eredménye (Tóth 2007, 43).

2.3.2. Ki a zsidó?

A zsidósággal foglalkozó kutatások visszatérő kérdése: ki a zsidó? Bibó úgy vélte, hogy a zsidóság „egy változó kiterjedésű embercsoportot jelent aszerint, hogy milyen vonatkozásban van róla szó” (Bibó 1986, 664).

A XIX. század közepéig a kérdés nem merült fel, mert a zsidóság vallási meghatározásának kizárólagossága érvényesült. A zsidó vallás szempontjából zsidó az, akinek az anyja zsidó vagy aki a zsidó vallás szabályai szerint zsidó hitre tért. Az állam szempontjából pedig az számított zsidónak, akit a zsidó vallásba jegyeztek be. Ez a két meghatározás alapvetően egybeesett, hiszen Magyarországon a felekezeti vegyes házasságokat egyrészt a polgári anyakönyvezés bevezetése, másrészt a recepciós törvény tették lehetővé. Nem volt véletlen, hogy a kettő együtt került napirendre, mindkettő hatályba lépésére 1895-ben került sor. A polgári anyakönyvezés bevezetésének egyik célja az volt, hogy korábban az egyházak által monopolizált közfunkciókat az állam hatáskörébe helyezzen; ezért tehát szoros kapcsolatban állt az akkor zajló egyházpolitikai küzdelmekkel. A liberális erők azonban úgy gondolták, hogy „a kötelező polgári házasság intézménye csak a felekezeti egyenjogúság alapján működhet hatékonyan”. Úgy vélték ugyanis, hogy „a más vallásúak közti házasodási hajlandóságot várhatóan továbbra is befolyásolhatja az a tény, hogy a házasulandók bevett vagy be nem vett felekezethez tartoznak-e” (Gonda 1992, 159).

A cionizmus XIX. század végi megjelenése a zsidóság nemzetiség alapú megközelítését kínálta. A magyarországi zsidóság ragaszkodott a zsidóság konfesszionális megközelítéséhez, vagyis kizárólag vallási felekezeti valóságként való definiálásához, ezért a cionizmus Magyarországon kevés követőre talált. Ahogyan korábban szó volt róla, a nemzet érvényben lévő kultúrnemzeti felfogása szerint egyszerre két nemzethez tartozni nem lehetett, így a vágyott asszimiláció végrehajtásához mindenképpen szükséges volt, hogy megszűntessék a zsidóság és a magyarság tartalmilag egymást kizáró pozícióját. A helyzet feloldására utalt a mőzeshitű magyar kifejezés is. A zsidóság nemzetiségi szempontból tekintett asszimilációjának mértékét jól fejezi ki Herzl egy levele, amelyben a következőt írta: „a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet” (Schweitzer 1994).

A holokauszt után a Hitközség volt a magyarországi zsidóság hivatalos képviselője, amely – érthető módon – továbbra is ragaszkodott a zsidóság vallási meghatározásához. Ez a felfogás azonban két okból is tarthatatlan volt. Egyrészt a zsidóság nagy része teljesen eltávolodott a vallástól, másrészt az állam erőteljesen korlátozta a vallás gyakorlását, a felekezetek működését. Míg korábban a zsidóság nemzetiségként való meghatározása az asszimiláció felrúgását jelentette volna, a hivatalos definíció most is a hatalom érdekeit szolgálta, amely nem tűrte

különálló társadalmi csoportok létezését. A zsidóság határainak elmosódása egybeesett sokak vágyával, hogy megszabaduljanak zsidóságuktól. A rendszerváltás környékén megjelent a zsidóság nem kizárólag vallásfelekezeti valóságként való kezelése. Mindenképpen fontos volt az első olyan zsidó civil szervezet, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) 1988-as megalakulása, amelynek célja az volt, hogy a kultúrán, a zsidó értékek megőrzésén keresztül segítsék a zsidó identitás megtalálását és annak pozitív megélését. A kialakuló zsidó oktatási rendszer széles profilja is jelezte a fenti változást. A rendszerváltás után hivatalosan is felmerült a kérdés, hogy miként határozható meg a zsidóság: felekezeti vagy etnikumként. Bár a Németh-kormány által összehívott Nemzetiségi Kollégium zsidó képviselői kezdetben még elfogadták a zsidóságot nemzetiségnek tartó megközelítést, azonban később, az 1993-ban megalkotott nemzetiségi törvény idején a zsidóság képviselői újra egyértelműen a vallásfelekezeti meghatározás mellett döntöttek.

A következőkben a különböző módon definiált zsidóság empirikus megragadására teszünk kísérletet. Az 1999-es kutatásban²⁰ három generációról tettek fel kérdéseket: a válaszadóról, a szüleiről és mind a négy nagyszülőjéről. A származás mérésére kétféle kérdést alkalmaztak: megkérdezték, hogy az adott személy zsidó származású és zsidó vallású-e. A kutatásnak nem az volt az alapvető célja, hogy teljes alapossággal felmérje a magyarországi zsidóság vallási és származási hátterét, ezért a kutatók a kérdezettekre bízták, hogy pontosan mit értenek a kétféle meghatározás alatt. A zsidó vallásuként való besorolás jelenthette a halachikus²¹ értelemben vett zsidóságot, azonban azt is, hogy az adott hozzátartozó tartotta a vallását.²² A kétféle meghatározás keveredésére utal egyrészt az, hogy azon megkérdezettek 47 százaléka, akiknek anyjuk saját bevallásuk szerint zsidó vallású, de apjuk nem, önmagát zsidó származásúként, de nem zsidó vallásúként azonosította. Másrészt pedig az, hogy azok, akik halachikusan nem számítanak zsidónak, vagyis anyjuk nem zsidó vallású, közel ugyanilyen arányban (43%) mondták magukról, hogy vallásilag és származásilag is zsidók.²³

²⁰ A kutatásról lásd erről bővebben a bevezetőben írottakat.

²¹ *Halacha*: rabbinikus jog. Így nevezik a Talmudban található törvényeket. Ugyancsak halacha értékűek a későbbi törvényhozók által hozott törvények.

²² A kérdéshez tartozó kérdezői utasítás úgy rendelkezett, hogy a zsidó vallás a bejegyzettségre, és nem a vallásgyakorlásra vonatkozik, azonban ezt csak azoknak a válaszadónak mondták el, akik kifejezetten visszakérdeztek.

²³ Ha az anyák hovatarozását a zsidó vallás és származás alapján együttesen határozzuk meg, akkor is a zsidó származású vagy vallású apával és nem zsidó anyával rendelkező megkérdezettek 31 százaléka azonosította magát zsidó származásúként és egyidejűleg zsidó vallásúként is.

A zsidóság felekezeti és származási meghatározásának fent leírt időbeli szétcsúszását érhetjük tetten abban, hogy míg a kérdezettek nagyszüleinek generációjában a nem zsidó vallásúként azonosítottak mintegy 20–25 százalékát tartották a kérdezettek zsidó származásának, addig a szülők esetében ez az arány már 50 százalék körül mozog. A nem zsidó vallású kérdezetteknek pedig a 91 százaléka nyilatkozott úgy magáról, hogy zsidó származású.²⁴ A fentiek miatt a továbbiakban, korábbi tanulmányokkal összehangban (Angelusz és Tardos 2002; Kovács 2002), a zsidóság vallási és származási meghatározását egyidejűleg vesszük majd figyelembe. Ennek megfelelően a halachikusan zsidó kategóriát is kiterjesztett értelemben használjuk: azokat értjük rajta, akiknek anyja akár vallási, akár származási értelemben zsidó.

A megkérdezettek 87 százaléka mind halachikusan, mind önbevallása alapján zsidó. Ezek aránya az 55–69, valamint az ennél idősebbek körében lényegesen magasabb, rendre 94, illetve 96 százalék. A 18–34 éveseknek viszont csak a 71 százalékát teszik ki. A mintában 10 százalék azok aránya, akiknek anyja nem zsidó vallású vagy származású, azonban önmagukat zsidónak tartják. Ezen megkérdezettek aránya a fiatalabb korosztályokban sokkal magasabb: 23 százalék. Az 55 éven felülieknek azonban csupán a 4 százaléka tartozik ide. Itt is tetten érhető a vegyes házasságok arányának folyamatos növekedése.

A kérdőívben kilenc szokást, ünnepet²⁵ soroltak fel és arra kérték a válaszadókat, hogy mondják meg, jelenlegi családjukban melyiket tartják ezek közül. A zsidóság következő lehetséges meghatározási módja, hogy zsidó az, aki tartja ezeket. A megkérdezettek 46 százalékára a felsoroltak egyike sem jellemző. 23 százalékuk 1–2, 13 százalékuk 3–4 és 18 százalékuk 5 vagy annál több szokást tart.

A zsidósághoz való tartozást meg lehet közelíteni pusztán affektív alapon is: zsidó az, aki annak érzi magát. A kérdezett a kutatás során négyféle válasz közül választhatta ki azt, amelyik a zsidósághoz fűződő viszonyát a leginkább kifejezi. A válaszalternatívák a következők voltak: zsidónak születtem ugyan, de ez semmit sem jelent számomra; tudom, hogy zsidó vagyok, de ezzel nem foglalkozom sokat; elég erősek a zsidó érzéseim, de más dolgok is fontosak számomra és rendkívül erős a zsidó tudatom, és ez nagyon fontos a számomra. A megkérdezettek 5 százalékának semmit sem jelent a zsidósága és további 27 százalékuk nem foglalkozik vele. A kérdezettek 52 százaléka elég erősnek, 15 százaléka pedig rendkívül erősnek tartja zsidó identitását.

²⁴ A kérdezettek közötti rendkívül magas arány a kutatás témájával is kapcsolatban van.

²⁵ A felsorolt szokások a következők voltak: a szombat megtartása, böjt Jom Kippur idején, széder megtartása, kóser étkezés, mezüze, bar micva, zsidó temetkezés, fiúgyerekek körülmetélése, hanuka.

Vizsgáljuk most meg, hogy a fenti három meghatározás milyen összefüggésben áll egymással. A származást és a zsidó szokások megtartását összevetve látszik, hogy a halachikusan és önbevallás szerint is zsidók körében nagyobb arányban fordul elő a különböző ünnepek, szokások megtartása, mint azok között, akik halachikusan nem, csak önbevallásuk szerint zsidók.²⁶ Ez azonban a két csoportot jellemző eltérő kibocsátó közeg különbségéből következik. A csak önbevallás szerint zsidó megkérdezettek inkább származnak vegyes házasságból, amelyekre sokkal inkább jellemző, hogy a gyerekkori családban nem uralkodott zsidó légkör. A különböző származásúak felnőttkori családjában megtartott szokások mennyisége alapvetően ettől és nem pusztán származásuktól függ. Ugyanez vonatkozik arra, amikor a zsidóságérzet és a zsidó származás kapcsolatát vizsgáljuk. A származás ismét csak a gyerekkori család zsidó légkörén keresztül hat a felnőttkori zsidótudat erősségére. Egyértelmű – és érthető – kapcsolat figyelhető meg a megtartott szokások mennyisége és a zsidóságérzet között. Minél erősebb a kért érzelmű kötődése a zsidósághoz, annál jellemzőbb rá, hogy jelenlegi családjában több zsidó szokást tart meg.

A fentiekén kívül mindenképpen van még egy definíció, amellyel foglalkoznunk kell. Korábban írtunk róla, hogy a magyarországi zsidóság egy részének identitását a reaktív jelzővel illehetjük: olyanokról van szó, akik elveszítették a zsidósághoz való kötődésüket, azonban a környezet őket továbbra is zsidóként tartja számon. A kérdőívben két olyan kérdés volt, amiket fel tudunk használni ennek vizsgálatára. Az első arról érdeklődött, hogy a kért szerint a munkatársai mennyire tudják megmondani róla, hogy zsidó származású. A másik esetben pedig azt kérdezték, hogy az idegenek mennyire tudják megjelenése, habitusa alapján, hogy zsidó. Fontos, hogy az ezekre adott válaszok megoszlása nem önmagában lényeges, hiszen az identitás attól válik reaktívvá, hogy a kért annak ellenére tartja a környezet zsidónak, hogy ő önmagára nem így tekint. Ez utóbbi megragadására a fenti érzelmi azonosulást mérő változót használtuk. Négy csoportot hoztunk létre. Az elsőbe azok tartoznak, akiket erős vagy nagyon erős zsidó tudat jellemez. Őket erős identitásúaknak neveztük. A másodikba azok, akik önmagukra nem igazán tekintenek zsidóként, azonban sem munkatársaik, sem idegenek esetében nem gondolják úgy, hogy azok felismerik, hogy zsidók. A fenti definícióból következik, hogy náluk nem jöhet létre reaktív identitás. Őket gyenge, nem reaktív identitásúaknak neveztük el. A következő csoportba azok tartoznak, akik önmagukat nem tekintik zsidónak, de a munkatársak és a környezet közül az egyik esetében úgy gondolják, hogy rájuk zsidóként tekintenek. Őket

²⁶ A halachikusan zsidó, de önbevallás szerint nem zsidók és az egyik meghatározás szerint sem zsidók kategóriájának alacsony elemszáma miatt most ezeket a csoportokat nem elemezzük.

gyenge reaktív identitásúaknak nevezzük. A negyedik csoport tagjait erős reaktív identitás jellemzi: zsidó érzelmeik nincsenek vagy gyengék és úgy vélik, hogy mind munkatársaik, mind az idegenek tudják róluk, hogy zsidók. A megkérdezettek kétharmada erős zsidó identitással jellemezhető, 12 százalékuknak pedig gyenge az identitása, azonban az nem reaktív tartalmú. Ugyanilyen arányban találunk a válaszadók között olyanokat, akiket gyenge reaktív, és 8 százalékban olyanokat, akiket erős reaktív identitás jellemez. A korábban leírtak alapján érdemes a különböző életkori csoportokat megvizsgálnunk ez alapján. A legidősebb korosztályban felülreprezentáltak az enyhén és az erősen reaktív identitásúak. Az 55–69 évesek körében az erős, nem reaktív identitással jellemezhetőek vannak a mintabelinél nagyobb arányban. A 35–54 évesekre alapvetően a mintabeli arányok a jellemzők, míg a legfiatalabb korosztályban azon megkérdezettek felülreprezentáltak, akiknek identitása ugyan gyenge, azonban ennek nincsen reaktív tartalma.

2.3.3. A zsidó és magyar identitás összeegyeztetésének módjai

A többes identitások kezelésének Roccas és Brewer (2002) által leírt különböző stratégiái közötti választást befolyásolja, hogy a szóban forgó identitások mennyire összeegyeztethetőek. A magyar és zsidó identitás esetében ez koronként változott. Többször volt már szó róla, hogy a magyarság kultúrnemzeti felfogása nem tette lehetővé a magyar és zsidó identitás összeegyeztetését, a kettő kizárta egymást. Ennek kettős hatása volt. Egyrészt a magyarsághoz tartozni akaró zsidóságnak erőteljesen asszimilálnia kellett és minden eszközzel demonstrálnia kellett a magyarsághoz való tartozását. Másrészt mindenáron ragaszkodnia kellett a zsidóság vallásként való meghatározásához. A holokauszt után egy ideig úgy tűnt, nincsen szükség a magyar és zsidó identitás összeegyeztetésére, mert mindkettő helyébe a kommunista identitás lépett. A zsidóság hivatalos képviselőjét ellátó Hitközség egyrészt továbbra is ragaszkodott a zsidóság konfeszionális meghatározásához, másrészt pedig minden helyzetben demonstrálta a politikai berendezkedés iránti teljes elköteleződését. Szó volt róla, hogy az 1980-as évekre a zsidóság egy részének megnőtt a zsidóság iránti érdeklődése, azonban ez legnagyobb részben nem vallási természetű volt. Többségében olyan asszimilált zsidókról volt szó, akik a zsidóság felé fordulásukkal nem kívántak magyar csoporttagságukról lemondani: meg kellett tehát oldani a két identitás összebékítését. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy milyen módjai voltak ennek, illetve a különböző korosztályokat milyen típusok jellemzik.

Az adatok alapján a Tóth-féle kategóriák megragadására teszünk kísérletet. Az 1999-es empirikus vizsgálatban a kérdezetteknek ötféle identitás-opciót ajánlottak fel: Magyarországon élő zsidó vagyok; magyar vagyok; zsidó vallású (származású) magyar vagyok; magyar is vagyok, meg zsidó is és európai polgár vagyok. A válaszadóknak lehetőségük volt arra, hogy elmondják, a fentiek közül melyik fejezi ki legjobban személyes hovatartozásukat, és melyik az, amelyiket másodikként választanánk. Számunkra most az a fontos, hogy melyik az elsődleges meghatározás, így mindenkit ezen választása alapján soroltunk be. A fenti meghatározások közül vannak olyanok, amelyeket könnyen megfeleltethetünk valamelyik Tóth-féle típusnak. A magyar vagyok meghatározás egyértelműen a többes identitás kezelésének asszimiláns módja. A minta 12 százaléka tartozik ide. Ennek ellentéte a disszociatív hozzáállás, amelyet a Magyarországon élő zsidó meghatározás fejez ki. Arányuk a mintában 23 százalék. A meghatározások között kettő is van, amelyik a két identitás összebékítésére tesz kísérletet és a kettős identitás típusához tartozik. A zsidó vallású (származású) magyarok aránya 29, a magyar is vagyok, meg zsidó is meghatározást választók pedig 24 százalék. Látható tehát, hogy a mai Magyarországon élő zsidóság közel fele mindkét identitását fontosnak tartja. Az európai polgár vagyok meghatározást választók azonosítása sokkal nehezebb feladat. Arányuk a mintában 11 százalék. Az ide tartozókra egyrésztől mindenképpen jellemző, hogy a kisebbségi és többségi identitásuk helyett más identifikációs pontot keresnek: ezt nevezi Tóth marginalizációnak. Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy a felajánlott lehetőségek közül azért is kényszerülhet valaki ennek az opciónak a választására, mert mind zsidó, mind magyar identitásválasztása kérdéses, vagyis identitásválságban van.²⁷

A következőkben a fenti típusok profilját több változó szerint rajzoljuk meg. Ettől a típusok jobb megismerésén túl további kettős hasznot várunk. Egyrésztől szeretnénk, ha a két kettős identitású csoportot jobban el tudnánk különíteni. Másrésztől az európai polgár vagyok opciót választók jellemzésével közelebb szeretnénk kerülni a fenti dilemma megoldásához. A használt változók közül kettő jól ismert. Az egyik az életkor, a másik pedig a zsidó identitás erőssége. Itt azonban nem önmagában az identitás erősségét, hanem annak reaktivitását is beemeljük a *Ki a zsidó?* fejezetben bemutatott változó felhasználásával.

Van azonban még két változó, amelyeket eddig nem használtunk. A kutatás egy kérdése arról érdekelt, hogy a válaszadó mikor és kitől tudta meg, hogy zsidó. A kérdezettek sokféle választ adhattak, azonban ezek alapján két markáns csoport volt elkülöníthető egymástól. Az elsőbe azok tartoznak, akik egész kis koruktól tudták, hogy zsidók; ez volt a természetes számukra. Az ő esetükben

²⁷ Sajnos az adatbázis nem ad lehetőséget a két csoport egyértelmű szétválasztására.

esély volt arra, hogy a zsidó identitásnak pozitív tartalma (is) legyen. A másik csoportba pedig azok, akiknek vagy később mondták el a szüleik, vagy más rokonoktól, szélsőséges esetben idegenektől tudták meg. Ebben az esetben, ahogyan korábban írtuk, a zsidó identitás rögtön stigmaként értelmeződött, így valószínűsíthetően egy stigmatizált identitás kialakulásához vezetett.

A társadalomtörténeti bevezetőből jól látszott, hogy a magyarországi zsidóság szempontjából mindig fontos volt annak kérdése, hogy hogyan kell, hogyan lehet ebben az országban élni, mennyire kell asszimilálódni, kell-e egyáltalán. A kérdőívben három állításról kellett megmondaniuk a kérdezetteknek, hogy inkább egyetértenek-e vele vagy inkább nem. Ezek a következők voltak: (1) A magyarországi zsidóknak jobban kellene törekedniük arra, hogy beilleszkedjenek a magyarok közé. (2) Nem lenne jó, ha a zsidók teljesen beolvadnának a magyarok közé és megszűnnének zsidók lenni. (3) A zsidók az őket ért üldöztetések miatt ma már nem tudnak teljesen beilleszkedni a magyar társadalomba. A negyedik magyarázó változót a három kérdésre adott válasz együttes figyelembe vételével alakítottuk ki. Azok a válaszadók, akik az első állítással egyetértettek, míg a másik kettőt elutasították, úgy gondolják, hogy jobban kellene asszimilálódni. Ők a minta 6 százalékát teszik ki. A második csoportba azokat soroltuk, akik a második állítással értettek inkább egyet és a másik kettővel nem. Szerintük nem kell asszimilálódni. Arányuk 43 százalék. Nem lehet asszimilálódni azok szerint, akik a harmadik állítást tartották igaznak és a másik kettőt nem. A minta 4 százaléka tartozik ide. Körülbelül ugyanennyi az arányuk azoknak, akik szerint asszimilálódni kellene, de ez lehetetlen. Ők azok, akik az első és a harmadik állítással értettek egyet. Az ötödik csoport, akik a minta egyötödét teszik ki, azok, akik a második és harmadik állításra mondtak igent, vagyis úgy gondolják, hogy nem kell asszimilálódni, de nem is lehetne. A hatodik csoportot a konfúz gondolkodásúak alkotják, akik egymással ellentétes elvárásokat fogalmaztak meg. A korábban már bemutatott asszimilációs dilemma létezését mutatja, hogy ezen csoport aránya 17 százalék. Az utolsó csoportba a vélemény nélküliek, a minta 9 százaléka tartozik. Látható, hogy vannak olyan csoportok, amelyek aránya és így elemszáma is nagyon kicsi, ezért az elemzés megkezdése előtt csoportösszevonásra kényszerültünk. A harmadik, negyedik és ötödik csoportba tartozókból hoztunk létre egy nagyobb csoportot, ahova azok tartoznak, akik szerint nem lehet asszimilálódni, akár kellene, akár nem.

Az asszimiláns, „magyar vagyok” opciót választók körében felülreprezentáltak a legfiatalabb korosztályba tartozók. Identitásuk mindenképpen gyengének mondható, ami akár enyhén, akár erősen reaktív is lehet. Ezenkívül a stigmatizáltság is jellemző rájuk. Legjellemzőbb asszimilációs döntésük, miszerint job-

ban kellene asszimilálódni, megfelel eddigi gyakorlatuknak. Sokan vannak azonban olyanok is közöttük, akiknek nincsen véleménye. A disszimilánsak csoportjának kormegoszlása átlagos. Erős, pozitív tartalmú identitás jellemzi őket és identitáskezelési stratégiájuknak megfelelően leginkább úgy gondolják, hogy nem lehet asszimilálódni. A két vegyes identitású csoport²⁸ közös jellemzője, hogy identitásuk erős. Míg azonban a zsidó vallású (származású) magyarok körében a legidősebb, addig a „magyar is vagyok, meg zsidó is” opciót választók között a 35–54 évesek a felülreprezentáltak. Látható tehát, hogy a legidősebbek, akiknek életét végigkísérte a zsidóság mindenáron vallásként való értelmezése, kétféle identitásukat is ennek megfelelően békítik össze, a különböző definíciókkal feloldva „versengésüket”. A zsidóságot újrafelfedező, a holokauszt-túlélők második generációjához tartozók azonban inkább „bevállalják” a zsidóság és a magyarság tartalmilag hasonló értelmezését. A zsidó vallású (származású) magyar vagyok opciót választókra inkább jellemző, hogy zsidóságukat mindig is tudták, az természetes volt számukra. Ez azonban véleményünk szerint inkább életkorukból fakad. Az asszimilációs választások tekintetében csak annyit mondhatunk róluk, hogy elutasítják azt a véleményt miszerint jobban kellene asszimilálódni. Ez a „magyar is vagyok, meg zsidó is” csoportba tartozókra nem igaz: őket átlagos vélekedés jellemzi. Az európai polgár opciót választók körében a mintabelinél nagyobb arányban találunk 35–54 év közöttieket. Identitásuk erősen reaktív és stigmatizált. Tanácstalanságuk nemcsak identitásválasztásukban, hanem asszimilációs elvárásaikban is megmutatkozik: felülreprezentáltak körükben a vélemény nélküliek. Jellemzésükből arra következtetünk, hogy ennek a csoportnak nagyobb részét identitásválságban lévőek teszik ki.

2.3.4. Az identitás tartalmi elemei

Korábban említettük, hogy sokak számára a zsidó identitás legfontosabb meghatározó eleme a holokauszt, az üldöztetés tudata. Már az Erős Ferenc és munkatársai által az 1980-as években végzett kutatás is feltárt bizonyos pozitív identitáselemeket, de ezek széleskörű elterjedésére sokkal inkább a rendszerváltás utáni időszakban került sor. Az 1999-es kutatás során számos identitáselemről kérdezték meg, hogy a válaszadó szerint az mennyire fontos a zsidó identitás szempontjából. Kovács András ezek alapján öt csoportot különböztetett meg. „A besorolás alapja az volt, hogy a megkérdezett identitására pozitív identitástényezők – mint például a vallás, a hagyomány, a történelmi emlékezet – vagy negatív tényezők – mint például antiszemitizmustól való félelem hatnak-e erősebben”

²⁸ Ide soroltuk a „zsidó vallású (származású) magyar vagyok” és a „magyar is vagyok, meg zsidó is” opciót választókat.

(Kovács 2002, 28). Az adatok alapján megkíséreltük²⁹ reprodukálni az általa felállított típusokat. Pozitív identításelemként azonosítottuk a zsidó vallás gyakorlását, a felmenők, a zsidó múlt emlékének ébrentartását, a zsidó kultúra iránti érdeklődést, illetve az abban való otthonosságot, valamint a zsidóság nagy alakjai, teljesítményei felett érzett büszkeséget. Ezekből létrehoztunk egy összetett mutatót³⁰, amely azt mérte, hogy a kérdezett számára mennyire fontosak a pozitív identításelemek a zsidó identitás meghatározásában. Negatív tényezőnek egy identításelemet tekintettünk: a zsidóságot ért üldöztetések tudatát és a holokauszt emlékét. A két változó klaszter-analízisével nagyjából a Kovács által meghatározott típusokhoz jutottunk, megnevezésükre is – egy kivétellel – az általa használt neveket alkalmaztuk. Az első csoportba kerültek azok, akikre mindkét identításelem jellemző volt. Őket erős identitásúaknak neveztük és a minta 45 százalékát teszik ki. A következő csoportra jellemző volt a negatív identításelemek elutasítása, valamint a többi csoporthoz képest a pozitív identításelemek hangsúlyozása. Őket pozitív identitásúaknak hívjuk.³¹ A válaszadók 9 százaléka tartozik ide. A további három csoport tartalma és elnevezése a Kovács-féle tipológiát követte. A harmadik csoportot mérsékelt identitásúaknak neveztük: rájuk mind a pozitív, mind a negatív tényezők az erős identitásúaknál kevésbé jellemzők. Arányuk 13 százalék. A sérelmi identitással rendelkezők esetében a negatív identításelemek túlsúlyáról beszélhetünk. A minta 27 százaléka tartozik ide. Az asszimiláns kategóriába tartozók mindkét identításelemet elutasítják, arányuk 6 százalék. A különböző életkori csoportokat vizsgálva markáns különbségeket fedezhetünk fel. A holokauszt-túlélők első generációját reprezentáló két idősebb korcsoport esetében mind az erős identitásúak, mind a sérelmi identitással jellemezhetőek felülreprezentáltak. Ezen korosztály tagjainak – különösen a legidősebbek – esetében a gyerekkori családban lényegesen több zsidó ünnepet, szokást tartottak; annak légkörére a kérdezettek is mint zsidóra emlékeztek. Érthető tehát, hogy esetükben könnyebben maradt meg egy erős zsidó identitás. A holokauszt és a rájuk közvetlenül ható, elfojtásra épülő Rákosi, majd Kádár rendszer miatt az identitás kiüresedett és nem maradt más csak az antiszemitizmustól való félelem, vagyis a holokauszt vált az alapvető identitásformáló elemmé. Ez magyarázza a sérelmi identitással jellemezhetőek felülreprezentáltságát ebben a korosztályban. Volt szó róla, hogy a holokauszt-túlélők második, de különösen harmadik generációjában az

²⁹ A tipológia létrehozásának pontos módját nem sikerült megtalálni.

³⁰ Az aggregált mérőszámot főkomponens-elemzés segítségével hoztuk létre.

³¹ Kováccsal ellentétben mi nem vizsgáltuk, hogy a pozitív identításelemek közül a megkérdezett melyiket fogadja el leginkább. Ő tradicionális identitásról beszélt azoknál, akiket a pozitív, elsősorban a vallási hagyományokhoz kapcsolódó tényezők szubjektív fontossága jellemez.

identitás újra pozitív tartalommal telt meg és az identitás negatív tartalma háttérbe szorult. Ennek megfelelően mindkét csoportban a pozitív identitásúak felülreprezentáltságát találjuk, csak míg a 35–54 éveseknek 11, addig a 18–34 éveseknek 16 százaléka tartozik ide. Az utóbbi korcsoportban a mérsékelt identitással bírók és az asszimiláns csoportba tartozók is a mintabelinél nagyobb arányban találhatók.

A különböző módon meghatározott zsidósággal való kapcsolatot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a származás szerinti zsidósággal csak látszólagos a kapcsolata, valójában az életkor hatását látjuk abban, hogy a halachikusan és önbevallás szerint is zsidók esetében a sérelmi, míg a halachikusan nem zsidók körében a pozitív identitás a felülreprezentált. A megtartott szokások, ünnepek által definiált zsidósággal azonban viszonylag erős összefüggést találunk. Az erős identitásúak inkább tartoznak azok közé, akik sok ünnepet, szokást tartanak. A pozitív identitású csoportra a teljes mintában talált arányok a jellemzők. A mérsékelt, a sérelmi és az asszimiláns identitással rendelkezők esetében felülreprezentáltak azok, akik egyetlen szokást sem tartanak, azonban az arányok jelentősen eltérnek egymástól. Míg a mérsékelt és a sérelmi identitásúak valamivel több mint fele (rendre 54, illetve 55%) tartozik ide, addig az asszimilánsok háromnegyede (76%). A három csoport között fontos különbség, hogy a sérelmi identitással jellemzett csoportra az átlagosnál inkább jellemző, hogy azért 1–2 szokást megtartanak. Míg a mérsékelt identitásúaknál a kevés ünnepet, szokást tartók aránya a mintabeli arányokat tükrözi, addig az asszimilánsokra egyértelműen a megtartott szokások, ünnepek hiánya jellemző. A zsidósághoz tartozás szubjektív érzésének erőssége is a fentieket tükrözi. Az identitástartalmak alapján erős identitásúként azonosított csoportot a zsidósághoz való erős érzelmi viszonyulás jellemzi. Egyik másik csoportra sem jellemző ez a mintabelinél nagyobb arányban. A pozitív identitásúak átlagos megoszlásúak. A mérsékelt identitásúak között azok felülreprezentáltak, akik tudják, hogy zsidók, de nem foglalkoznak ezzel: a csoport 42 százaléka tartozik ide, míg a teljes mintának csak 27 százaléka. Körülben azonban csak 4 százalék azok aránya, akiknek semmit sem jelent, hogy zsidók. A sérelmi identitással rendelkezőknél szintén azok aránya kiemelkedő (37%), akik nem foglalkoznak zsidóságukkal. Itt felülreprezentáltak azok, akiknek ez semmit nem jelent, arányuk azonban így is csak 7 százalék. Az asszimiláns identitással rendelkezőknél mindkét említett csoport aránya kiemelkedő: a csoport 58 százaléka tudja, hogy zsidó, de nem törődik vele, míg 26 százaléka számára ez semmilyen jelentőséggel sem bír.

Végül vizsgáljuk meg, hogy mely csoportokra milyen mértékben jellemző a reaktív identitás. Az identitástartalmak alapján erős identitásúnak definiált csoport körében alig találunk olyanokat, akiket reaktív identitás jellemez: ezek ará-

nya 4–5 százalék körül mozog. A pozitív identitásúak megoszlása átlagos. A mérsékelt identitásúak körében mind a gyenge, nem reaktív identitással rendelkezők, mind a különböző mértékben reaktív identitással jellemezhetőek némileg felülreprezentáltak. A sérelmi identitással rendelkezők körében a legmagasabb azok aránya, akiknek identitása erősen reaktív. Bár ebben a csoportban még a mintabelinél nagyobb arányban találunk olyanokat is, akiknek identitása enyhén reaktív, azonban az sokkal inkább az asszimiláns csoport tagjaira jellemző. A mintabeli 12 százalékhöz képest a csoport 30 százaléka ide tartozik. Az ő esetükben a gyenge, nem reaktív identitásúak is erősen felülreprezentáltak, a mintabeli 12 százalékkal szemben a csoport 44 százalékára ez jellemző.

A fentiekben a negatív és a pozitív identitáselemek, a következőkben pedig a vallási³² és szekuláris³³ elemek szubjektív fontossága által kifeszített térben határozzuk meg a különböző típusokat.³⁴ Ezek alapján négyféle csoportot különítünk el. Az első csoportba azok tartoznak, akiket vegyes identitás jellemez. Ők a minta egynegyedét teszik ki. A minta valamivel több mint egyötöde (21%) tartozik abba a csoportba, amelyet a vallási identitáselemek jelenléte, azonban a szekuláris identitáselemek hiánya jellemez. A minta egyharmadára (34%) éppen ennek ellentéte jellemző, vagyis az ő esetükben a szekuláris identitáselemek erősek, míg a vallásiak gyengék. Az utolsó csoportba az asszimilánsok tartoznak, akikre egyik sem jellemző. Mintabeli arányuk 20 százalék. Ez a tipológia természetesen szorosan összefügg a fenti besorolással. Az magától értetődő, hogy a két kategorizáció alapján asszimiláns identitásúak egybeesnek. Ennél érdekesebb, hogy az erős identitásúakat leginkább a vallási és a szekuláris identitáselemek együttes megléte jellemzi. Míg a teljes mintában a vegyes identitásúak aránya 25, addig az erős identitásúak körében 52 százalék. Az általunk pozitív identitásúnak nevezett csoportra – a Kovács András által írtakkal összhangban – valóban inkább a vallási identitáselemek hangsúlyozása a jellemző. Míg az egész minta 21 százaléka tesz így, addig esetükben ezek aránya 43 százalék. A mérsékelt identitásúakra, mind a vallási identitáselemek primátusa, mind az asszimiláns hozzáállás, vagyis a vallási és szekuláris elemek együttes elutasítása is jellemző. A sérelmi identitással rendelkezőket leginkább az jellemzi, hogy körükben gyakorlatilag nincsen olyan megkérdezett, aki szerint mindkét identitáselem fontos lenne. Az

³² A zsidó vallás gyakorlása; a felekezeti, hitközségi életben való részvétel.

³³ A felmenők, a zsidó múlt emlékének ébrentartása; a zsidó kultúra iránti érdeklődés; a zsidóság nagy alakjai, teljesítményei.

³⁴ A vallási és szekuláris identitáselemek fontosságát mérő összetett mutatókat szintén főkomponens-elemzés segítségével hoztuk létre. A vallási típushoz csak két változó tartozott, ezért itt a főkomponens-elemzés lineáris értelemben ugyanaz, mintha a változókat összeadtuk volna.

életkorral való összefüggés vizsgálata egyrésztől itt is megerősíti a fiatalok zsidósághoz való visszatérését, azonban az érdekes az, hogy ez inkább a vallási identitáselemek hangsúlyozását jelenti. Az 55–69 évesek és annál idősebbek összehasonlításából az látszik, hogy az előbbieket inkább a szekuláris, utóbbiak pedig a vallási tényezőket tartják fontosnak. Következhet ez abból, hogy a legidősebb korosztályt gyermekkorában még sokkal nagyobb eséllyel vehette körül egy vallásos vagy legalábbis tradicionális zsidó környezet. Jelen tipológia és a zsidó származás típusa között csak a 18–34 évesek körében találunk összefüggést: a halachikusan és önbevallás szerint is zsidók esetében mindkét típusú identitáselemet hangsúlyozók, míg a halachikusan nem zsidók körében a szekulárisakat fontosnak tartók felülreprezentáltak. A zsidó szokások, ünnepek megtartása leginkább a vegyes identitásúakra jellemző: míg a minta 14 százalékára jellemző, hogy 3–4 szokást tart meg, illetve 19 százalékára, hogy ötöt vagy annál többet, addig körükben ezek aránya rendre 18, illetve 41 százalék. A vallási identitáselemek elsőbbségét hangoztatók esetében érdekes, hogy bár a mintára jellemzőnél inkább tartják a zsidó szokásokat, a vallási és szekuláris elemeket egyaránt hangoztatókhoz képest alulmaradnak. Természetesen nem meglepő, hogy a szekuláris identitáselemek primátusát vélőkre az előbbi két csoportnál kevésbé, míg az asszimilánsokra messze a legkevésbé jellemző a zsidó szokások megtartása. A zsidósághoz tartozás érzésének szubjektív erőssége szempontjából a szekuláris és vallási elemeket egyaránt hangoztatók jellemezhetőek messze a legerősebb identitással: körükben a mintabeli 15 százalékhoz képest 34 százalék azok aránya, akiknek saját bevallásuk szerint rendkívül erős a zsidó tudatuk. Az sem meglepő, hogy az asszimiláns csoport körében felülreprezentáltak a gyenge identitással jellemezhetőek: míg a minta 5 százaléka mondta, hogy zsidónak született, de ez semmit sem jelent a számára és további 27 százalék nem foglalkozik zsidó származásával, az asszimiláns csoportban ezek aránya rendre 16, illetve 52 százalék voltak. Bár a vallási, illetve a szekuláris identitáselemek primátusát hirdető két csoport között nem óriási a különbség, az utóbbit valamivel gyengébb identitással jellemezhetjük.

3. AZ IDENTITÁS „MEGSZERZÉSÉNEK” FOLYAMATA

A kvantitatív módszertan fejlődését egy ideig jól végig lehet követni a mobilitáskutatások egymást követő generációi által használt módszertani apparátus változásaival. Az első generáció által használt kereszt táblákat, a második generációban az útmodellek, majd a harmadikban a loglineáris elemzés alkalmazása követte. A második generációban a Blau-Duncan féle modell a státusmegszerzés folyamatát emelte vizsgálata középpontjába; a megszerzést egy folyamatként kezelve. Ennek a folyamat alapú megközelítésnek volt nagyon jól megfeleltethető az útmodell alkalmazása, amely lehetővé tette mind a közvetett, mind a közvetlen, több változón keresztüli hatások vizsgálatát. A klasszikus modellben Blau és Duncan leegyszerűsítve a gyerekkori származás és a kérdezett által megszerzett iskolai végzettség hatását vizsgálta a felnőttkori státusra. Vizsgálatuk során tehát az egyének életútjának időben egymást követő állomásait reprezentálták a különböző beépített változók (Blau és Duncan 1967).

Az identitás kialakulása is felfogható egy ehhez hasonló identitás-megszerzési folyamatként. Ez a folyamat is egymást követő állomásokból áll: a szülők identitása, vallásossága³⁵ hatással van a gyerekkori családban megtartott hagyományokra, szokásokra és így a gyerekkori család légkörére. Mindezek pedig hozzájárulnak a zsidó identitás „megszerzéséhez”. Itt tehát az életkor mint egyéni idő jelenik meg. Ez alapján azt várjuk, hogy akiknek szocializációs környezetét a zsidóság erős jelenléte jellemzi, azok felnőttkorukban is erős zsidó identitással rendelkeznek, és fordítva, azokra, akiknek gyerekkori környezetében nem volt jellemző a zsidó légkör, inkább igaz, hogy ez felnőttkori családjukat sem jellemzi. Esetünkben azonban ezt a „megszerzési” folyamatot keresztülmetszi a társadalmi idő. A társadalmi idő periódusainak határpontjai történelmi eseményekhez, társadalmilag fontos történésekhez kapcsolódnak. A társadalmi idő – a sziderikus idővel ellentétben – nem mérhető egymásnak megfeleltethető egységekben, sokkal inkább bír kvalitatív, mint kvantitatív jellemzőkkel. Ezenkívül nem folytonos, mivel a fontos események megtörik ezt a folytonosságot (Sorokin és Merton 1937). Esetünkben a legfőbb ilyen esemény a holokauszt. A korábban leírtak után nem szorul magyarázatra, hogy ez semmivel sem összemérhető hatással volt a magyarországi zsidóságra. A vizsgált mintában jelen vannak a holokauszt-túlélők első, második és harmadik generációi is. Hogyan változtatja meg a történelmi idő

³⁵ Ebben a kutatásban csak a szülők vallásosságának mérésére volt lehetőség.

az egyéni életútban megjelenő szocializációs hatást? Egyrészt az idősebb korosztályokban inkább várható, hogy a kezdeti, sokszor valamilyen mértékben zsidó szocializációs környezet a holokauszt utáni időszak jellemzőinek következtében nem tudta kifejteni hatását, és a korosztály tagjainak jelentős részénél ennek ellenére alakult ki egy a várhatónál gyengébb zsidó identitás. Úgy gondoljuk, hogy ez különösen jellemző a legidősebb, 1930 előtt született korosztályra, akiknek gyerekkori szocializációja még egyértelműen a két világháború közötti időre esett. A holokauszt-túlélők második generációja esetében a szocializáció és a felnőttkor időszakát hasonló történelmi környezet jellemezte: itt a gyerekkori környezet jellemzői alapján várható felnőttkori identitás nagyobb arányban maradt összhangban. A legfiatalabb korosztály esetében pedig a zsidó identitás újrafelfedezése miatt sokunknál azt várjuk, hogy a gyerekkori környezet alapján a vártnál erősebb identitás alakul ki.

Következő modellünkben a gyerekkori szocializációs környezet és a felnőttkori identitás kapcsolatát próbáljuk megragadni. A gyerekkori környezetet jellemző zsidóság mértékét három jellemzővel mértük. Egyrészt a szocializációt elsődlegesen irányító személyek, a szülők vallásosságának mértékével. Másrészt azzal, hogy a gyerekkori családban hány zsidó szokást, ünnepet tartottak meg. Végül pedig azzal, hogy a kérdezett visszaemlékezve mennyire tartja zsidónak a gyerekkori család légkörét. A kérdezett jelenlegi zsidó identitásának három dimenzióját ragadtuk meg: a vallási, az etno-kulturális, valamint az affektív dimenziót. A vallási dimenziót kétféle módon közelítettük meg: objektíven azzal, hogy a kérdezett milyen gyakran jár zsinagógába, szubjektíven pedig azzal, hogy mennyire érzi magát vallásosnak. Az etno-kulturális zsidó kötődést a különböző zsidó szokások, ünnepek megtartásával mérjük, azonban a kizárólag vallási kötődést jelentőket (szombattartást, kóserséget) most nem szerepeltetjük. A harmadik dimenziót megtestesítő változó azt méri, hogy a kérdezett mennyire tartja magát zsidónak.

A három típus elkülönítésére egy olyan multinomiális logisztikus regressziós modellt³⁶ építünk fel, ahol a függő változó a zsidó identitás³⁷, a független változók pedig a fent ismertetett, a gyerekkori család zsidóságát mérő tényezők voltak. A multinomiális logisztikus regresszió a megkérdezett független változó

³⁶ Minden bizonnyal szokatlannak tűnhet, hogy típusok elkülönítésére egy magyarázó modellt használunk, ahelyett, hogy például klaszterelemzéssel próbálkoznánk. Később látni fogjuk, hogy a logisztikus regressziós modell segítségével el tudjuk különíteni azokat, akik erősebb, ugyanolyan vagy gyengébb zsidó identitással rendelkeznek, mint azt szocializációs környezetük alapján várnánk.

³⁷ A felnőttkori zsidó identitás mérőszámát a fenti változókból főkomponens-elemzés segítségével hoztuk létre. Mivel a multinomiális logisztikus regresszió függő változójának kategoriálisnak kell lennie, ezért a zsidó identitás főkomponensét négy egyenlő elemszámú csoport, kvartilisre osztottuk.

értékei alapján kiszámítja, hogy a válaszadó milyen valószínűséggel kerülhetne az egyes identitáskategóriákba, és a kiszámított valószínűségek alapján pedig megjósolja, hogy kinek melyik kategóriába *kellene* tartoznia. A becült csoport az lesz, amelyikhez a legnagyobb becült valószínűség tartozik. Ezek alapján három csoportot hoztunk létre. Az első csoportba azok tartoznak, akiket gyengébb zsidó identitás jellemez, mint az gyerekkori környezetük alapján várható lenne. Ők alkotják a minta 31 százalékát. A második csoportban a várt és a tényleges identitás egybeesnek. Arányuk 39 százalék. Végül a harmadik csoport tagjai a gyerekkori szocializációs környezetből kiindulva a vártnál erősebb zsidó identitást alakítottak ki. Ennek a csoportnak az aránya 30 százalék. Ahogyan vártuk az egyes életkori csoportok között jelentős eltéréseket találunk. Míg a mintának a 31 százaléka tartozik a vártnál gyengébb identitású csoportba, addig az 55–69 évesek 42, az ennél is idősebbek 56 százaléka. A holokauszt-túlélők második generációja esetében felülreprezentáltak azok, akiket olyan erősségű zsidó identitás jellemez, mint az gyerekkori környezetük alapján várható lenne. Azonban körükben is jellemző a zsidósághoz való visszatérés: a mintabeli 30 százalékhöz képest 43 százalékukra a vártnál erősebb zsidó identitás jellemző. Ez utóbbi különösen igaz a legfiatalabb, 18–34 éves korosztály tagjaira, akiknek 53 százaléka tartozik ehhez a csoporthoz.

4. MÓDSZERTANI KITÉRŐ: A STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MÓDSZERÉNEK RÖVID TÖRTÉNETE

A következő két rövid fejezet egy olyan módszertani ismertető, ami elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a zsidó identitásra vonatkozó elemzéseink értelmezhetőek legyenek. A természet- és társadalomtudományos adatok alapvetően különböznek egymástól, amiből eltérő elemzési és interpretációs lehetőségek következnek. Itt most két különbségre és azok következményeire szeretnénk koncentrálni.

A társadalomtudományi kutatás is törekszik oksági kapcsolatok megállapítására. Ahhoz, hogy két változó kapcsolatát oksági viszonyként interpretálhassuk, vagyis azt mondhassuk, hogy az egyik *okozza* a másikat, három feltétel együttes fennállása szükséges. Az első az, hogy a két dolognak együtt kell járnia. A második, hogy az oknak időben meg kell előznie az okozatot. A harmadik pedig, hogy a két dolog együttjárását ne lehessen egy harmadik változó hatásának tulajdonítani. A társadalomtudományokban az első két feltétel fennállását többé-kevésbé képesek vagyunk megállapítani, azonban a harmadik esetében komoly nehézségekbe ütközünk. A probléma valódi forrása, hogy ezekben a diszciplínákban nem lehetséges természettudományos szigorú értelemben vett kísérletek végrehajtása, mivel itt a megismerés tárgyát nem lehet teljes mértékben kontroll alatt tartani. Ez azonban azzal jár, hogy soha nem zárható ki teljesen, hogy két változó együttjárását nem egy harmadik változó okozza. A társadalomtudományban ezért az oksági interpretációval óvatosan kell bánnunk (Blunch 2010, 10–11; Németh 2015, 2021).

A másik nagy különbség, amit ki kell emelnünk, hogy a társadalomtudományban nemcsak közvetlenül megfigyelhető (*manifeszt*), hanem közvetlenül nem megfigyelhető, úgynevezett látens változók is vannak. Ráadásul éppen az ilyen változók, például értékek, attitűdök azok, amelyek nagyobb érdeklődésre tartanak számot. Mivel ezek a változók közvetlenül nem figyelhetők meg, ezért mérésük is csak közvetett módon, indikátorok segítségével történhet. A klasszikus regressziós modell azzal a feltételezéssel élt, hogy a változók mérése hiba nélkül történik. Ez a leegyszerűsítés védhető akkor, ha csak közvetlenül mérhető, manifeszt változókkal dolgozunk, de nagyon félrevezető, ha modellünk látens változó(ka)t (is) tartalmaz. Ugyanis ebben az esetben a hiba nélküli mérés feltételezése azt jelenti, hogy úgy gondoljuk, az indikátorok segítségével tökéletesen meg tudjuk ragadni a látens változót, amely feltételezés nyilvánvalóan nem tartható (Blunch 2010, 17; Clogg 1992, 189–90).

A fentiek szükségessé tették a korábbiaknál bonyolultabb, komplex modellek kidolgozását. Ennek egy példája a strukturális egyenletek modellezése módszer, amely egymással összefüggő többdimenziós módszerek családja. Ezek

a faktoranalízis, a regresszióelemzés és ez utóbbi speciális formája, az útelemzés. A faktorelemzés során éppen a fent leírt és a társadalomtudományokban oly gyakran előforduló látens változók létrehozása történik; az útelemzés pedig a változók közötti oksági viszonyok felderítését szolgálja. Az okság tesztelhetőségének bizonytalanságával kapcsolatos probléma ezen módszer segítségével sem oldható meg teljesen, hiszen az adatok a teljesen kontrollált kísérletek végrehajtását továbbra sem teszi lehetővé. Azonban a komplex egyenletek, a többdimenziós megközelítés, valamint szofisztikált becslési eljárások segítségével sokkal összetettebb, és így a valóságot jobban közelítő, több változó együttes kontrollálását lehetővé tevő modellek tesztelése lehetséges. A SEM ezenkívül – és ez az egyik forradalmi újítása – számol azzal a ténnyel, hogy a változókat, különösen a látens változókat, nem hiba nélkül mérjük és lehetővé teszi ezen hiba szerepeltetését is a modellben.

Mivel a SEM több módszer kombinációján alapul, felfedezését sem lehet egyetlen személynék tulajdonítani. A modellben használt valamennyi módszer alapját a lineáris regresszióelemzés adja. Ennek kidolgozását az tette lehetővé, hogy Pearson a XIX. század végén megalkotta a korrelációs számítást. A faktorelemzés alapjait, a korrelációt felhasználva Spearman fektette le az előző század elején, majd ezt az 1930-as években Kelly és Thurstone fejlesztették tovább. A faktorelemzés elsődleges célja az volt, hogy egy mért változószett mögött olyan látens változót, változókat azonosítson, amelyek a változók közötti kapcsolatokat nagy részben magyarázzák (Brown 2006, 13; Schumacker és Lomax 2004, 5). Ezzel párhuzamosan az 1920-as években Wright kezdte kidolgozni az útmodellezést. Nevéhez fűződik a kovarianciákon alapuló elemzés alapjainak lefektetése, az oksági diagramok kialakítása, valamint a két változó közötti teljes hatás direkt és indirekt hatásra bontása. Wright biológus volt és munkája saját szakterületén kívül sokáig viszonylag ismeretlen maradt (Golob 2002, 11–16). A lineáris oksági modelleket Blalock, majd az útmodellezést Duncan honosította meg a szociológiában. Különösen jelentős volt a témában Duncan 1966-ban megjelent cikke, amelyben az útmodellezés szociológiai alkalmazását mutatta be (Duncan 1966). Szintén klasszikusnak számít Blau és Duncan (1967) – korábban említett – az amerikai foglalkozási struktúráról és a státusz átörökítésének folyamatáról írt munkája (Goldberger 1972, 989). Az 1970-es években történt meg a faktorelemzés és az útmodellezés kombinálása, amit leginkább Jöreskog, Keesling és Wiley³⁸ nevéhez lehet kötni (Blunch 2010, 23–24; Kline 2011, 15). A SEM társadalomtudományos elterjedéséhez jelentősen hozzájárult a Jöreskog és Sörbom által az 1970-es években kifejlesztett első számítógépes program, a LISREL (*Linear Structural Relationships*).

³⁸ A SEM modell korábbi neve ezért volt JWK modell.

5. EGYSZERŰ LINEÁRIS REGRESSZIÓS MODELL: MIÉRT VAN SZÜKSÉG ÚT-MODELLRE?

Ebben a fejezetben két egyszerű, csak mért változókat tartalmazó lineáris regressziós modellt szeretnénk ismertetni.³⁹ Célunk annak bemutatása, hogy miért van szükség az útmodellekre, milyen körülmények között ad többet az útelemzés az egyszerű lineáris regressziónál.

5.1. A MODELLEKBEN SZEREPLŐ VÁLTOZÓK BEMUTATÁSA

Először ismerkedjünk meg a két modell változóival. Mindkét modellben ugyanaz a három magyarázó változó szerepel. Az első a kérdezett életkora. A második a válaszadó szüleinek vallásossága, amit két, az apára, illetve az anyára vonatkozó változó párból hoztunk létre főkomponens-elemzés segítségével. A változó pár egyikében arra kérték a válaszadót, hogy ítélje meg, hogy apja, illetve anyja mennyire voltak vallásosak; a másikban pedig arra kellett válaszolnia, hogy szülei milyen gyakran jártak zsinagógába. A harmadik magyarázó változó egy összetett mutató, amely azt méri, hogy különböző zsidó szokások, ünnepek közül hányat tartottak a kérdezett gyerekkori családjában.⁴⁰ Ezek között voltak olyanok, amik kizárólag vallási kötődést jelöltek (szombattartás, kóserság) és olyanok is, amiket etno-kulturális markereknek nevezünk. Ezek megtartásához nem feltétlenül szükséges, hogy valaki vallásos legyen. Ezekbe a modellekbe olyan változót szerettünk volna beépíteni, ami a gyerekkori család zsidósággal való átítatottságát mérte, ezért a kétfajta típust egyszerre szerepeltettük.⁴¹

³⁹ A lineáris regresszió alkalmazásának feltételei a következők: lineáris kapcsolat a változók között, a reziduálisok normális eloszlása, a független változók között fennálló kellően alacsony szintű sztochasztikus multikollinearitás, a reziduálisok homoszkedaszticitása és az autokorreláció hiánya.

⁴⁰ A kérdőívben a gyerekkori zsidó nevelésre vonatkozó kérdések is szerepeltek. A zsidó neveléssel kapcsolatban a kérdőív öt dologra kérdezett rá: tanult-e a kérdezett zsidó hittant, járt-e zsidó általános, illetve középiskolába, tagja volt-e valamilyen zsidó ifjúsági szervezetnek, illetve ismeri-e a héber abc-t. Ezek közül azonban több olyan van, amire a háború után született és még a rendszerváltás előtt szocializálódott korosztályoknak nem volt lehetőségük. Mivel az ő esetükben a nemleges válasz egészen más jelentéssel bírt, a változókat nem tudtuk felhasználni.

⁴¹ Az index belső konzisztenciáját Cronbach-alfa mérőszámmal vizsgáltuk. A mutató értéke 0,932, vagyis a változókból létrehozható az index.

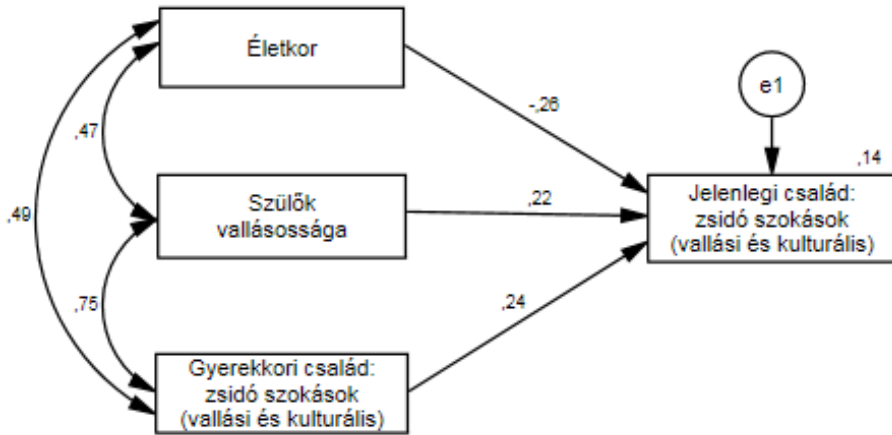
Az első modellben azt vizsgáljuk, hogy a kérdezett életkora, illetve gyerekkori indíttatása hogyan befolyásolja a felnőttkori viszonyát a zsidó szokásokhoz, ünnepekhez. Ez utóbbit szintén egy összetett mutatóval mértük, nevezetesen, hogy a fent felsorolt kilenc zsidó ünnep és szokás közül hányat tartanak a kérdezett jelenlegi családjában.⁴² Itt is együtt szerepeltetjük a tisztán vallási és az etno-kulturális markereket. A második modellben pedig azt elemezzük, hogy hogyan függ a fenti változóktól az, hogy a kérdezett mennyire tartja zsidónak gyerekkori családjá légkörét.

5.2. A MODELLEK

Első modellünk magyarázóereje viszonylag szerény: a független változók segítségével a függő változó heterogenitásának 14 százalékát tudtuk megragadni. Ezt a jelenlegi családban megtartott zsidó szokások változót reprezentáló téglalap jobb felső sarkában látjuk. Ebben a modellben – a következővel ellentétben – a független változók idősíkja elválnak a függő változó idősíkjától, ami magyarázatot adhat a modell viszonylag szerény magyarázóerejére. A kérdezettel sok minden történhet gyerekkora után, ami hatással van arra, hogy felnőttkori családjában mennyire tartja a zsidó szokásokat, ünnepeket, tehát egy olyan modell, amely magyarázó tényezőként csak a család, a gyerekkor jellemzőit használja fel óhatatlanul lemond arról, hogy a függő változó heterogenitását a maga teljességében megragadja.

⁴² Mind a gyerekkori, mind a felnőttkori helyzetet mérő változókból kihagytuk azt a kérdést, amelyik a sólet főzéséről érdeklődött. Ennek oka az volt, hogy a változók egymás közötti kapcsolatát vizsgálva a felnőttkorról szóló változóknál ez sok másikkal nagyon kevésbé függ össze, vagyis itt ez nem része az indexnek. A gyerekkori változóknál szerepeltetni lehetett volna, de végül úgy döntöttünk, hogy megtartva a gyerekkort és a felnőttkort jellemző változók identikusságát, mindkét helyről töröljük. Ezzel a gyerekkori index belső konzisztenciája nem romlott jelentősen. A Cronbachalfa értéke 0,863. Egyébként a sólet előfordulását mérő változó elhagyása mellett döntött Kovács (2002) is.

1. ábra. A jelenlegi családban tartott zsidó szokások, ünnepek magyarázata lineáris regresszió segítségével⁴³ (standardizált regressziós együtthatók).

Mind a szülők vallásossága, mind a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások, ünnepek gyakorlata növeli annak esélyét, hogy a kérdezett jelenlegi családjában is megtartsa ezeket. Az életkor hatása azonban érdekesebb. Ehhez a változóhoz negatív előjelű regressziós együttható tartozik, vagyis minél idősebb valaki, annál kevésbé jellemzi jelenlegi családját a zsidó szokások és ünnepek megtartása. Mindeközben azonban a független változók közötti korrelációs együtthatókból⁴⁴ – amelyeket a független változók közötti kétirányú nyilak jelképeznek – látszik, hogy a kornak a másik két magyarázó változóval pozitív irányú a kapcsolata, vagyis az idősebbekre inkább jellemző, hogy szüleik vallásosak voltak, illetve az is, hogy gyerekkori családjukban sok zsidó szokást tartottak. És ebből a korábbiak fényében éppen a szokások jelenlegi nagyobb mértékű megtartása következik. A lineáris regressziós együtthatók parciálisak, vagyis úgy mutatják egy adott független változó hatását, hogy közben a többi, modellbe bevont független változó hatását kontroll alatt tartják. Nem lehetséges-e, hogy bár a má-

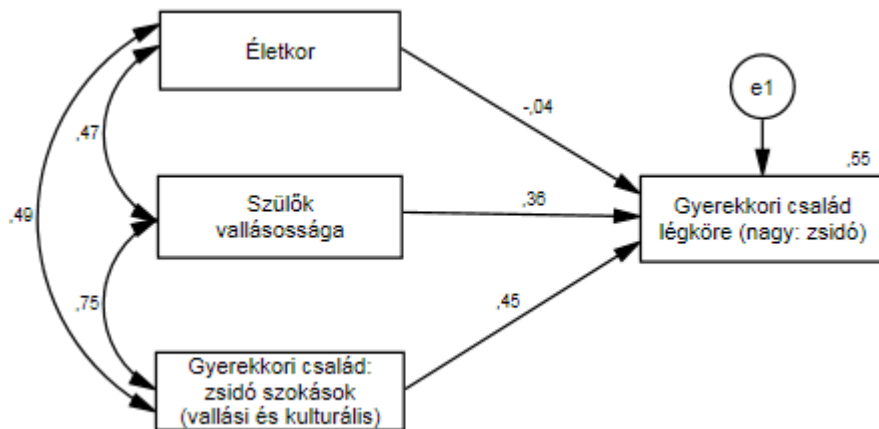
⁴³ Az ábrán szereplő hibatag a függő változó heterogenitásának azon részét reprezentálja, amelyet a modellbe bevont független változók segítségével nem tudunk megragadni. A SEM modellekben lévő hibatagokról a későbbiekben még részletesen szólnunk.

⁴⁴ Az SPSS-hez képest érdekes lehet, hogy a modellben láthatóak a független változók közötti korrelációk. Ezek az SPSS-ben futatott modellben is jelen vannak, csak az outputban maradnak láthatatlanok. Látható, hogy a változók közötti páronkénti korrelációk, különösen a szülők vallásossága és a gyerekkori zsidó nevelés közötti, viszonylag magasak. Ebből nem feltétlenül következik nagy mértékű multikollinearitás, ahogy itt is ez a helyzet. A multikollinearitás mérésére használt tolerancia mutató minden független változó esetében nagyobb, mint 0,4, vagyis annak mértéke nem jelentős.

sik két változót kontroll alatt tartva az életkor hatása negatív irányú, ezeken keresztül azonban pozitívan hat? Ennek az úgynevezett indirekt hatásnak a modellezésére a lineáris regresszióelemzés nem alkalmas; a kérdésre a választ majd a következő fejezetben az útmodell segítségével kaphatjuk meg.

Második modellünkben az életkornak nincsen szignifikáns hatása a gyerekkori család légkörének szubjektív megítélésére. A másik két változó hatását elemezve semmi meglepőt sem találunk: minél vallásosabbak voltak a kérdezett szülei, illetve minél több zsidó szokást, ünnepet tartottak meg a gyerekkori családban, a válaszadó annál inkább emlékezett úgy, hogy gyerekkori családjának légköre zsidó volt. Látható, hogy a modellbe bevont független változók nagyon jelentős mértékben magyarázzák a függő változót, hiszen a modell segítségével varianciájának 55 százalékát meg tudtuk ragadni.

2. ábra. A gyerekkori család légkörének magyarázata lineáris regresszió segítségével (standardizált regressziós együtthatók).

Abból, hogy az életkor hatása nem szignifikáns, a regressziós együtthatók korábban leírt parciaritása miatt csak azt a következtetést vonhatjuk le egyértelműen, hogy ha olyanokat vizsgálunk, akiknek szülei hasonló mértékben voltak vallásosak, illetve akiknek gyerekkorát a zsidó szokások, ünnepek megtartása hasonló mértékben jellemezte, akkor közöttük a kornak már nincsen számottevő hatása a gyerekkori család légkörének szubjektív megítélésére. A független változók közötti korrelációs együtthatókból azonban jól látszik, hogy a kérdezett életkora összefügg azzal, hogy szülei mennyire voltak vallásosak és azzal is, hogy gyerekkori családjukban mennyi zsidó szokást tartottak. Nem lehetséges-e, hogy az életkornak csak ezen két változón keresztül van hatása a modell függő változójára? Erre a kérdésre is csak a következő fejezetben bemutatott útmodell segítségével adhatunk választ.

6. ÚTMODELL MÁSKÉPP

Mindkét fenti regressziós modell esetében ahhoz, hogy a feltett kérdésekre választ adjunk, arra van szükség, hogy ne csak a független változók függő változóra gyakorolt direkt hatását vizsgáljuk, hanem modellezni tudjuk azt is, ahogyan ezek a változók egymáson keresztül hatnak. Az útmodellezés éppen ennek a két-féle – direkt és indirekt – hatásnak az elkülönítésére szolgál.

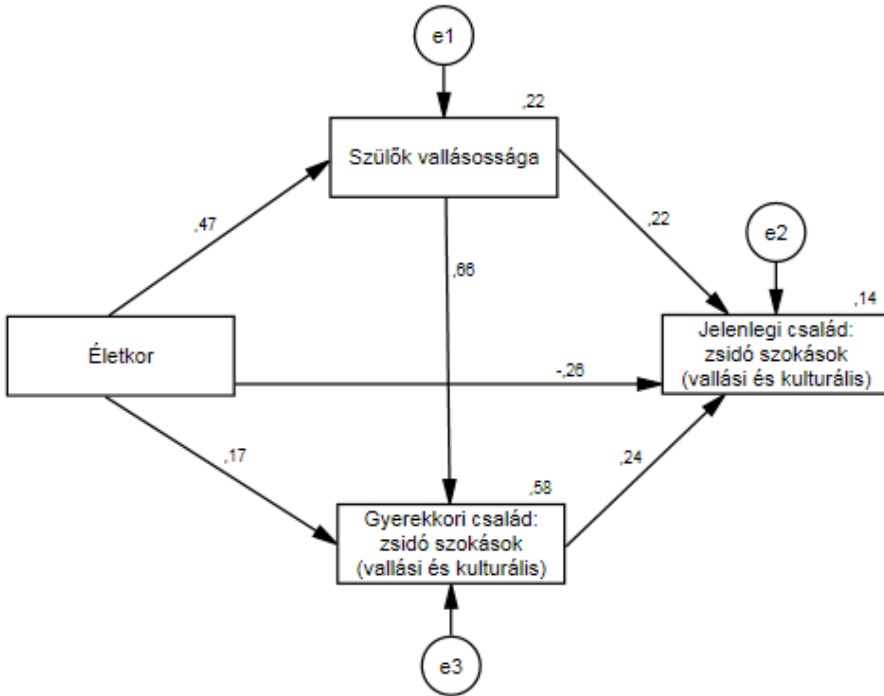
Az útmodell egy regressziós egyenletrendszer, amit a legegyszerűbb, ha útdiagram formájában ábrázolunk. A mért változót négyzetek vagy téglalapok; a látens változókat ellipszisek vagy körök jelölik; a változók közötti kapcsolatokat pedig nyilak. A nyilak kétféleképpen lehetnek: egyirányúak és kétirányúak. Az egyirányú nyíl kauzális viszonyt feltételez a szóban forgó változók között; a nyíl mindig az ok felől mutat az okozat felé. A kétirányú nyilak csak a változók közötti kapcsolatot jelzik, anélkül azonban, hogy annak irányát feltételeznénk, vagyis itt egyszerűen csak együttjárásról van szó.

Az útmodellek esetében a függő és független változók fogalmának definícióját is a módszerhez kell igazítanunk. Függő változónak azt tekintjük, amihez legalább egy nyíl vezet, független változónak pedig azt, amihez nem vezet nyíl. Tudjuk, hogy a különböző egyenleteket külön-külön vizsgálva egy függő változó is válhat független változóvá, azonban ezt a változót ennek ellenére is függő változónak fogjuk tekinteni.⁴⁵ Fontos, hogy kétirányú viszonyt csak független változók között feltételezhetünk, minden más esetben a modellépítés során meg kell határoznunk az összefüggés irányát (Raykov és Marcoulides 2006, 13).

Az útmodell rövid jellemzése után térjünk vissza az előző fejezetben tárgyalt modellekhez. Első regressziós modellünk esetében láttuk, hogy az életkor közvetlen hatása a függő változóra negatív volt. A független változók egymás közötti kapcsolatából azonban arra következtettünk, hogy a változó közvetett, a másik két független változón keresztüli hatása pozitív. Mivel a változók egymáshoz viszonyított időbelisége nem kérdéses, ezért az útmodell felrajzolása sem okoz fejtörést.

⁴⁵ Elterjedt még az exogén (független) és endogén (függő) változó kifejezés is.

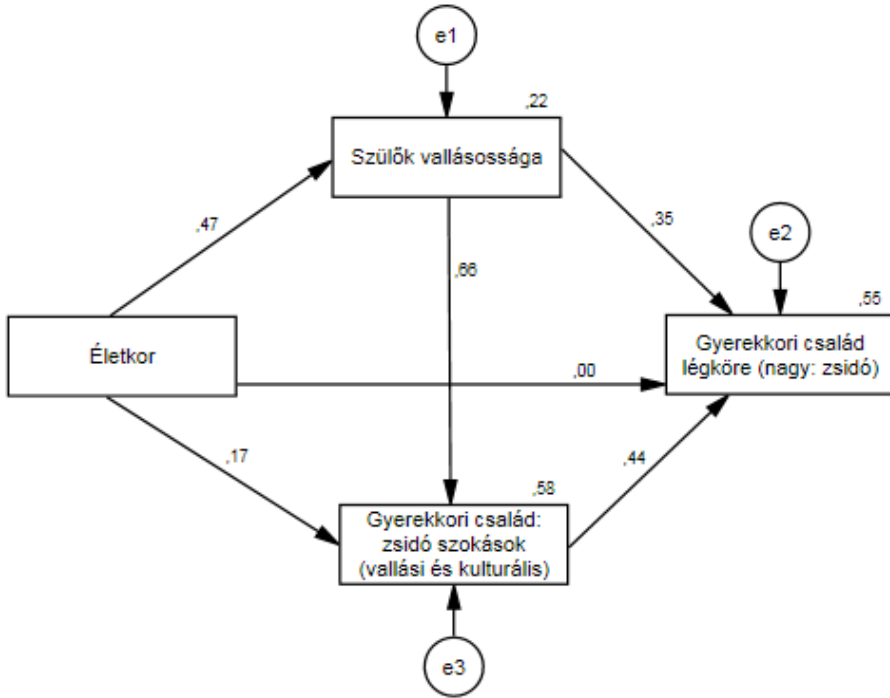
3. ábra. A jelenlegi családban tartott zsidó szokások, ünnepek magyarázata útmodell segítségével (standardizált regressziós együtthatók).

A 3. ábrán bemutatott útmodellben most már útegységűtthatók formájában kö-zszönnek vissza az egyes változókhöz tartozó, korábban látott regressziós együt-tthatók. És valóban: az életkor közvetett hatását vizsgálva látható, hogy az időse-beknek vallásosabbak voltak a szülei, ami maga után vonta, hogy a gyerekkori családban nagyobb valószínűséggel tartották meg a zsidó szokásokat, ünnepeket, és az ilyen családokból származók jelenlegi családjukban is hajlamosabbak vol-tak a zsidó szokások megtartására. Sőt az idősebb korosztályban a szülők vallá-sosságától függetlenül is jellemzőbb volt a zsidósággal inkább átítatott családi élet. Az életkor közvetlen negatív hatása azt jelenti, hogy ha a szülők vallásossá-gát és a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások mennyiségét kontroll alatt tartjuk, vagyis ezeket a változókat nem engedjük hatni, akkor azt találjuk, hogy az idősebbek kevésbé tartják a zsidó szokásokat jelenlegi családjukban.

Második regressziós modellünkben azt találtuk, hogy az életkornak nin-csen közvetlen hatása arra, hogy a megkérdézett mennyire tartja zsidónak gye-rekkori családja légkörét.

4. ábra. A gyerekkori család légkörének magyarázata útmodell segítségével (standardizált regressziós együtthatók).

A 4. ábrán bemutatott útmodellből azonban látszik, hogy a szülők vallásosságán, illetve a gyerekkori családban megtartott zsidó szokásokon keresztül igenis van hatása. A legkézenfekvőbb hatásmechanizmus szerint az idősebbek szülei inkább voltak vallásosak, amiből a gyerekkori család objektív vallásossága következett, amely gyerekkorról így a kérdezettek is inkább nyilatkoztak úgy, hogy azt zsidó légkör jellemezte. Azonban a két közbülső változó önmagában is hajlamosabbá teszi a válaszadókat, hogy gyerekkori családjukra így gondoljanak. Elég tehát, ha a kérdezett szülei vallásosak voltak függetlenül attól, hogy ez együtt járt-e a zsidó szokások nagyobb arányú megtartásával, illetve az is elegendő, ha ez utóbbi volt jellemző a szülők nagyobb mértékű vallásossága nélkül, mindkettő elősegítette, hogy a kérdezett zsidó légkörűként emlékezzen gyerekkori családjára.

6.1. ÚJABB MÓDSZERTANI KITÉRŐ: A MODELL PARAMÉTEREI

A SEM-ben különösen fontos, hogy tisztában legyünk azokkal a paraméterekkel, amelyeket a modellünk alapján becsülni kívánunk. Ez egyrészt elengedhetetlen ahhoz, hogy empirikusan vizsgálható modellt építsünk, másrészt ennek a különböző modell-variánsok tesztelésekor is kiemelkedő szerepe lesz (Raykov és Marcoulides 2006, 16–17).

Raykov és Marcoulides (2006, 17–19) hat szabályt említ, amelyek segítségével a modelltől számított (*model implied*) paraméterek száma meghatározható.

1. szabály: Valamennyi független változó varianciája modellparaméter.
2. szabály: A független változók közötti korrelációk/kovarianciák⁴⁶ modellparaméterek.
3. szabály: A látens változó valamennyi indikátorához tartozó faktorsúlyok modellparaméterek.
4. szabály: Valamennyi mért, illetve látens változó közötti regressziós együttható modellparaméter.
5. szabály: A függő változók varianciái, illetve a függő változók közötti vagy a függő és független változók közötti korrelációk/kovarianciák soha nem modellparaméterek.
6. szabály: A modellben szereplő valamennyi látens változóhoz metriku-mot kell rendelni. Ennek az az oka, hogy a mért változókkal ellentétben a látens változóknak nincsen mértékegységük. Erről még a későbbiekben részletesen lesz szó.

A paraméterek három fajtáját különböztetjük meg: szabad (*free*), rögzített (*fixed*) és kötött (*constrained*). A fenti szabályok alapján megállapított paraméterek alapesetben a modell szabad paraméterei, amelyekre a modell segítségével becslést szeretnénk adni. Rögzítettnek olyan paramétereket nevezünk, amelyeknek az értékét a kutató egy meghatározott konstans értékre rögzítette. Ezen paraméterek értéke tehát a becslési eljárás során változatlan marad, a program a megadott értéket a paraméter becsléseként fogadja el. A kötött paraméterek azok, amelyeket a kutató egymással egyenlővé tesz. Ezek a paraméterek valahol a szabad és a rögzített paraméterek között helyezkednek el, mivel a becslési eljárás során értékük változhat, de csak a feltételezett egyenlőség megőrzése mellett⁴⁷ (Raykov és Marcoulides 2006, 21; Kline 2011, 102).

⁴⁶ Itt nem szükséges a kettő megkülönböztetése, mivel mindkettő a változók közötti lineáris kapcsolat erősségét méri (Raykov és Marcoulides 2006, 17).

⁴⁷ A modell paramétereinek vagy a modell független paramétereinek a szabad és a kötött paraméterek összességét tekintjük.

6.2. A MODELL PARAMÉTEREINEK BECSLÉSE

A modell paramétereinek becslése⁴⁸ során az a célunk, hogy a becslött paraméterek segítségével kapott variancia-kovariancia mátrix⁴⁹ ($\hat{\Sigma}$) a lehető legkisebb mértékben térjen el a változók tényleges mintabeli variancia-kovariancia mátrixától (S), amelyet a populációs paraméterek becslésének tekintünk.⁵⁰ A becslési eljárás tehát minimalizálja az S és $\hat{\Sigma}$ közötti különbséget, és biztosítja, hogy nem lehet egy másik olyan paraméter-vektort létrehozni, amelynek esetében a két mátrix közelebb lenne egymáshoz. A modell jóságát, tehát a két mátrix különbsége fogja mutatni. Ha azonban a két mátrixot egyszerűen csak kivonnánk egymásból, akkor nem egyetlen számot, hanem ugyancsak egy mátrixot kapnánk eredményül. Azt a függvényt, ami ebből a mátrixból egyetlen számot hoz létre, illesztő függvénynek nevezzük. Az illesztő függvény értéke mindig pozitív vagy 0. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a két mátrix tökéletesen megegyezik (Füstös 2009, 299; Raykov és Marcoulides 2006, 27–28).

A becslési eljárás többféle lehet, de ezek közül mi most csak a leggyakrabban alkalmazott *maximum likelihood* eljárást használjuk.⁵¹ A maximum likelihood módszer olyan paraméterszett megtalálására törekszik, ami maximalizálja a megfigyelt adatok valószínűségét, amit az illesztő – ebben az esetben *maximum likelihood* – függvény értékének minimalizálásával ér el. A legjobb megoldás megtalálásához a program iteratív eljárást használ, vagyis egy kezdeti paraméterszettből kiindulva addig változtatgatja azokat, ameddig a függvény fel nem veszi a lehető legkisebb értéket, vagyis a két mátrix a lehető legközelebb nem kerül egymáshoz. Fontos tulajdonsága az itt használt úgynevezett teljes információs (*full information*) *maximum likelihood* becslésnek, hogy minden adatot felhasznál a becsléshez, a paraméterek becslése tehát nem egymásra épülve, hanem egyszerre, úgynevezett szimultán becsléssel történik⁵² (Schumacker és Lomax 2004, 159).

⁴⁸ A strukturális egyenletek modellezésének alkalmazási feltételeiről jó összefoglalást ad Collier 2020, 8–9 és Kline 2023. Az egyes feltételekről lásd a következőket. Többdimenziós normalitás: Byrne 2010, 102–105; Collier 2020, 287–93; Whittaker and Schumacker 2022, 33–37. Linearitás és homoszkedaszticitás: Kline 2011, 65–67; Raykov és Marcoulides 2006, 28–31; Whittaker and Schumacker 2022, 37–38. Megfelelő mintanagyság: Collier 2020, 33; Kline 2011, 11–12; Marcoulides, Yuan és Deng 2023. Hiányzó adatok: Collier 2020, 21–25; Enders 2023; Kline 2011, 55–57; Whittaker and Schumacker 2022, 38–42. Multikollinearitás: Kline 2011, 51–54.

⁴⁹ A variancia-kovariancia mátrix főátlójában a változók varianciái, azon kívül pedig az adott változók kovarianciái találhatóak.

⁵⁰ $\hat{\Sigma}$ kiszámításának módjáról részletesen lásd Raykov és Marcoulides 2006, 22–27.

⁵¹ További módszerek a súlyozatlan vagy klasszikus legkisebb négyzetek módszere (ULS/OLS), a súlyozott legkisebb négyzetek módszere (WLS) és az általánosított legkisebb négyzetek módszere (GLS).

⁵² A SEM-ben kapott paraméter-becslések ezért is különböznek az SPSS-ben számítottaktól. Ebből következik az is, hogy az előző fejezetben bemutatott regressziós modellek

6.3. A MODELL IDENTIFIKÁCIÓJA

Egy modell akkor identifikálható, ha valamennyi független paraméterére egyedi becslés adható. Ez akkor igaz, ha egy Σ mátrixot egy és csakis egy paraméterhalmaz generál. Vannak tehát mért (*observed*) és a modellből számított (*model implied*) paraméterek. Az előbbieket a mért változók variancia-kovariancia mátrixának nem redundáns⁵³ elemei. Ez egyszerűen kiszámítható a $v \cdot (v + 1)/2$ képlet segítségével, ahol v a változók száma. Az utóbbiakról pedig *A modell paraméterei* részben már volt szó. Az identifikálhatóság kérdését úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a változók variancia-kovariancia mátrixa tartalmaz-e elég információt a modell paramétereinek becsléséhez, ezért fontos, hogy ez a két paraméter-szám hogyan viszonyul egymáshoz (Schmidt és Davidov, 2010).

A modell szabadságfokát a mért és a modellből számított paraméterek különbségeként definiáljuk. Ha a modellből számított paraméterek száma több, mint a megfigyelt paraméterek száma, vagyis a modell szabadságfoka negatív, akkor alulidentifikált (*underidentified*) modellről beszélünk. Ebben az esetben a paramétereket nem lehet becsülni és a modell futtatása lehetetlen. Ha a mért és a megfigyelt paraméterek száma megegyezik egymással, tehát a modell szabadságfoka nulla, akkor telített vagy éppen identifikált (*just identified*) modellről beszélünk. Ebben az esetben a számítás csak egyféle eredményre vezethet. Az ilyen modell mindig tökéletesen illeszkedik az adatokra, tehát az illeszkedés tesztelése értelmetlen.⁵⁴ A harmadik esetben – amikor a modellből becsült paraméterek száma kisebb, mint a megfigyelté, vagyis a szabadságfok nagyobb nullánál –, túlidentifikált (*overidentified*) modellről van szó. Az ilyen modellek esetében – statisztikai kritériumok alkalmazásával – lehetőség van az egyedi becslésekre, azonban ezek nem fogják tökéletesen leképezni a megfigyeléseket. Ezzel tesztelhetővé válik az elméleti modell (Kline 2005, 105–106; Schmidt és Davidov 2010)⁵⁵.

együtthatói pontosan megegyeznek az útmodell megfelelő útegyütthatóival, mert a becslés során mindkét esetben egyszerre minden változót figyelembe vett a program.

⁵³ Mivel a kovariancia szimmetrikus mérőszám, ezért a mátrix a főátlóra szimmetrikus.

⁵⁴ Éppen ezért, amikor az útmodell paramétereinek becslését konzekutív regressziós modellek segítségével végezzük el (Székelyi és Barna, 301-319), akkor nincsen lehetőség a modell illeszkedésének tesztelésére.

⁵⁵ Megkülönböztetünk empirikus és strukturális identifikációt. Az előbbi az adatokból, az utóbbi a modellből következik. A SEM-ben felállított modellek feltételezik, hogy a mért változók kovarianciamátrixa bizonyos tulajdonságokkal bír: a mátrix elemeinek a modellparaméterek függvényeinek kell lenniük. Empirikus alulidentifikációt okozhat, ha az adatokból következően a programnak például nullával kellene osztani. Elméletileg pusztán a kovarianciamátrix vizsgálatával megállapítható a modell identifikálhatósága, azonban ez egy rendkívül bonyolult folyamat. Figyelmünket éppen ezért elsősorban a strukturális identifikációra fordítjuk. Ennek feltétele, hogy a modell szabadságfoka nagyobb legyen

Lássuk, hogy a 4. ábrán bemutatott útmodell esetében hány mért és hány modelltől számított paraméterünk van. A mért paraméterek számát a $v \cdot (v + 1)/2$ képlet segítségével számítjuk ki, ahol v a változók száma. A modellben négy változó szerepel, ezért a mért paraméterek száma esetünkben: $4 \cdot (4 + 1)/2 = 10$.

A modell paramétereinek meghatározásához a fent részletesen leírt hat szabályt alkalmazzuk. A szabályok közül a harmadik és a hatodik arra az esetre vonatkozik, amikor a modellben látens változó(k) is szerepel(nek), ezért ezeket most figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel modellünk csak mért változókat tartalmaz. Útmodellünkben négy olyan változó van, amibe nem mutat nyíl, vagyis amelyeket a korábbi definíció alapján független változónak tekintünk. Ezek a *kor* változó, valamint a három függő változóhoz tartozó hibatag. Lássuk akkor, hogy a szabályokat alkalmazva hány modelltől számított paraméterünk van.⁵⁶

1. szabály alapján: a *kor* változó és a három hibatag varianciája
2. szabály alapján: a modellben nem szerepel ilyen
4. szabály alapján: a modellben hat regressziós út szerepel⁵⁷

Vagyis ebben a modellben összesen $4 + 0 + 6 = 10$ paraméter van, amit becsülni szeretnénk.⁵⁸ Mivel a mért és a modelltől számított paraméterek száma megegyezik egymással, vagyis a modell szabadságfoka nulla, a modellünk éppen identifikált.

Ebben az útmodellben minden lehetséges utat berajzoltunk. A modell tesztelésekor arra szeretnénk választ kapni, hogy a valóságnál egyszerűbb, takarékos (*parsimonious*) modell illeszkedik-e az adatokra.⁵⁹ Ezt a takarékoságot éppen a szabadságfok fejezi ki. Minél nagyobb egy modell szabadságfoka, annál kevesebb paraméter becslésével teszünk kísérletet arra, hogy az adatokat jól közelítő

nullánál, valamint, hogy minden látens változóhoz skálát kell rendelni. Bár ez csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a modell identifikálhatóságának, azonban ezen feltételek teljesülése könnyen ellenőrizhető és mindenképpen szükséges. Ha a strukturális identifikáció fennáll, azonban a program mégis alulidentifikációt jelez, akkor a modell empirikusan alulidentifikált. Itt nehezebb gyógymódot találni (Blunch 2010, 76–80; Golob 2002, 11–17).

⁵⁶ Emlékezzünk vissza, hogy az 5. szabály arról szólt, hogy mi *nem* számít modellparaméternek, itt ezért nem szerepeltetjük.

⁵⁷ Felmerülhet a kérdés, hogy a hibatagok és a mért változók közötti nyilakat miért nem számoltuk bele a modellben szereplő regressziós együtthatók közé. Erről később, a látens változót is tartalmazó modell tárgyalásakor lesz szó.

⁵⁸ Vegyük észre, hogy minden olyan modellnek, amelyben a *kor* változó a független változó és függő változóként ez a három változó szerepel, akármilyen irányú viszonyt is feltételezzünk a változók között, ugyanennyi lesz a paraméterszáma.

⁵⁹ A takarékoság tudománytörténetéről és a tudományban való szerepéről lásd Mualik et al. 1989, 437–439.

modellt alkossunk. Mivel azonban ez a modellünk éppen olyan bonyolult, mint a valóság, a modell illeszkedése nem tesztelhető. A modellépítésnél célunk az, hogy olyan modelleket hozzunk létre, amelyek esetében a mért paraméterek száma több, mint a modellből számított paramétereké, vagyis ahol a modell szabadságfoka nagyobb nullánál.

A telített modelleket egyrészt arra használhatjuk, hogy segítséget kapjunk ahhoz, hogy mely paramétereket érdemes megkötnünk vagy rögzítenünk. Másrészt pedig bizonyos esetekben ehhez a modellhez fogjunk viszonyítani a takarékosabb modellek illeszkedését (Golob 2002, 7).

6.4. A MODELL ILLESZKEDÉSÉNEK TESZTELÉSE

Ahogy a korábban bemutatott regressziós elemzésnél, úgy a 4. ábrán bemutatott útmodell esetében is láttuk, hogy az életkor közvetlenül nem befolyásolja a gyerekkori család léggörét. Rögzítsük az életkorból a gyerekkori család léggöré változóba menő út együtthatójának értékét 0-ra, vagyis építsük be a modellbe, hogy az életkornak nincsen közvetlen hatása erre a változóra. A modellben szereplő változók ugyanazok maradnak, így a mért paraméterek száma nem változik majd. Azonban a programnak eggyel kevesebb paramétert kell becsülnie. A modell szabadságfoka így 1 lesz, túlidentifikálttá válik. Mivel a modell most már egyszerűbb, mint a valóság, vagyis csak egy közelítése annak, így illeszkedése tesztelhető.

Az illeszkedés vizsgálatok azt teszteljük, hogy a felállított modell összhangban van-e az adatokkal, azaz a valósággal. Statisztikai értelemben az illeszkedésmutató annak kvantifikálására szolgál, hogy a becsült variancia-kovariancia mátrix ($\hat{\Sigma}$) mennyire tér el a változók tényleges mintabeli variancia-kovariancia mátrixától (S). Egy jó illeszkedésmutatóval szemben három alapvető elvárásunk van. Ne legyen érzékeny a mintaelemszámra, érzékenyen reagáljon a $\hat{\Sigma}$ és S mátrix különbségére, valamint vegye figyelembe, hogy a tesztelt modell mennyire takarékos. Mivel egyszerre mind a hármat egyetlen mérőszám sem tudja teljesíteni, ezért számos illeszkedésmutató áll rendelkezésre (Hox 2012).

Először azokról a korlátokról szeretnénk beszélni, amelyek minden illeszkedésmutatót jellemeznek. Ezek a modell átlagos (*average fit*) vagy teljes illeszkedését (*overall fit*) tesztelik, ezért egy összességében viszonylag jól illeszkedő modell esetében is elképzelhető, hogy annak egyes részei gyengén illeszkednek. A különböző indexek a modellek illeszkedését általában egy-egy speciális nézőpontból vizsgálják, ezért mindenképpen érdemes több illeszkedésmutatót is hasz-

nálni. Ezek nem szolgálnak semmilyen információval arról, hogy az eredményeknek elméletileg van-e értelmük (Kline 2011, 192–93). A modell „jóságát” mérő mutatóknak két nagy típusa van: a modell tesztstatisztikák (*model test statistics*) és az illeszkedésmutatók (*fit indexes*).

6.4.1. Modell tesztstatisztikák

A modell tesztstatisztikák esetében azt teszteljük, hogy a modellből becsült variancia-kovariancia mátrix különbözik-e annyira a változók mintabeli variancia-kovariancia mátrixától, hogy a különbséget ne csak a mintavételi hibának tulajdonítsuk. Itt tehát a klasszikus hipotézis-vizsgálati megközelítéssel ellentétben, a nullhipotézis elfogadására törekszünk, vagyis akkor fogjuk a modellt megtartónak ítélni, ha a tesztstatisztika szignifikanciája a választott szignifikanciaszintnél nagyobb lesz (Kline 2011, 193–94).

A legáltalánosabb modell tesztstatisztika a modell khi-négyzet (χ^2_M). Itt a túlidentifikált és a tökéletesen illeszkedő, az adatokat pontosan leíró éppen identifikált modell különbségét teszteljük. A tesztstatisztikát a következőképpen számítjuk ki: $T = (n - 1) \cdot F$, ahol n a mintaelemszám és F az illesztőfüggvény értéke. Nevét onnan kapta, hogy aszimptotikus khi-négyzet eloszlást követ. A próba azt a feltételezést teszteli, hogy a megfigyelt és a becsült variancia-kovariancia mátrixok identikusak. Éppen ebből fakad az alkalmazása során felmerülő első probléma, ugyanis a khi-négyzet statisztika által tesztelt hipotézis – miszerint a modell tökéletesen illeszkedik az adatokra – meglehetősen valószínűtlen. A statisztika alkalmazását korlátozó tényező az is, hogy a khi-négyzet statisztika rendkívül érzékeny arra, ha a változók nem többdimenziós normális eloszlásúak. A teszt további problémája, hogy érzékeny a mintanagyságra: a nagy mintaelemszám általánosságban nagyobb khi-négyzet értékhez vezet, ami növeli az elsőfajú hiba valószínűségét, vagyis azt a helyzetet, hogy hamisnak ítélnünk valamit, ami igaz (Hu és Bentler 1998, 425; Kline 2011: 199–200).

6.4.2. Illeszkedésmutatók

A kutatók felismerve a modell khi-négyzet statisztika korlátait, más mérőszámok kidolgozására tettek kísérletet: ezek az úgynevezett illeszkedésmutatók. Ezek máshogyan működnek, mint a modell tesztstatisztikák. A tesztstatisztikák esetében a kutató statisztikai döntést hoz: a választott szignifikanciaszint mellett vagy megtartja, vagy elveti a próba nullhipotézisét, vagyis azt, hogy a két variancia-kovariancia mátrix megegyezik. Az illeszkedésmutatók esetében sokkal inkább az illeszkedés mértékének egy kontinuumon való értékeléséről van szó. Itt

nem a tökéletes illeszkedést (*exact fit*), hanem az elég jó illeszkedést (*close fit*) teszteljük (Hu és Bentler 1998, 426; Kline 2011, 195).

Hu és Bentler (1998) szimulációk segítségével számos illeszkedésmutató tulajdonságait vizsgálta. Tanulmányukban elsősorban arra keresték a választ, hogy ezek az indexek mennyire jól mutatják, ha egy modell rosszul specifikált⁶⁰. Ezenkívül azonban azzal is foglalkoztak, hogy mennyire érzékenyek a változók többdimenziós normális eloszlása feltételezésének megsértésére, a használt becslési eljárásra és a mintanagyságra. Tapasztalataik alapján Hu és Bentler mindekelőtt a CFI, az RMSEA és az SRMR (*Standardized Root Mean Square Residual*) mutatók használatát javasolták. Elemzéseinkben mi is ezeket használjuk majd.⁶¹ Mindegyik fent említett illeszkedésmutató esetében úgy találták, hogy a komplexebb modellek esetén nagyon jól mutatják, ha a modell rosszul specifikált. Az SRMR előnye a másik kettővel szemben, hogy ez már egyszerűbb modellek esetén is érzékenyebb a rossz specifikációra. Mindhárom mutató előnye, hogy kevésbé befolyásolja őket a változók többdimenziós normális eloszlásáról szóló feltételezés megsértése, valamint a mintaelemszám. A következőkben részletesen bemutatjuk a három illeszkedésmutatót.

6.4.2.1. A CFI mutató

A CFI a kutató modelljét egy olyan függetlenségi modellhez (null modell) hasonlítja, ahol azt feltételezzük, hogy a populációbeli kovarianciák nullával egyenlők. A mutató képlete a következő:

$$CFI = 1 - \left(\frac{\chi_M^2 - df_M}{\chi_N^2 - df_N} \right)$$

ahol χ_M^2 a tesztelt modellt jellemző kí-négyzet érték, míg df_M az ehhez tartozó szabadságfok. χ_N^2 pedig a null-modellt jellemző kí-négyzet érték és df_N az ahhoz tartozó szabadságfok. A mutató értéke 0 és 1 között mozoghat. A CFI

⁶⁰ Ennek két formája van: a modell alulparaméterezése (*underparameterized model*) és túlparaméterezése (*overparameterized model*). Az első esetben a kutató olyan paraméterek értékét is nullára rögzíti, amelyek populációs értéke nem nulla. A második esetben pedig olyan paramétereket is becsül, amelyek értéke a populációban nulla.

⁶¹ Az AMOS korábbi verzióiban az SRMR statisztika nem szerepel. Jelenleg is csak külön futtatható bővítményként (*plugin*) érhető el. Az eredményeket a program egy külön ablakban és nem az AMOS outputjában jeleníti meg.

azt méri, hogy a modell segítségével mennyivel sikerült csökkenteni a khi-négyzet értékét.⁶² Ha a tört értéke kicsi, az azt jelenti, hogy a modell feltételezéseivel jelentős volt a javulás. Mivel ezt kivonjuk 1-ből, a mutató nagy értékei fognak jó illeszkedést jelölni. Ha $\chi_M^2 \leq df_M$, akkor CFI = 1, vagyis a mutató 1 értéke nem jelent tökéletes illeszkedést ($\chi_M^2 = 0$).⁶³ (Kline 2011, 208) A szakirodalomban elfogadott hüvelykujj-szabály szerint a 0,9 feletti CFI-vel jellemezhető modellek elfogadhatóan, míg a 0,95 feletti érték elérésére törekszünk majd, másrésről pedig a modellek illeszkedését nem csak egy mutatóval mérjük.

Annak feltételezése, hogy a populációban egyik modellben használt változó sem függ össze a másikkal, elég életidegen. Ezért számos kritika érte ezt az indexet, hiszen az, hogy egy ilyen teljes függetlenségi modellhez képest a kutató modellje jobb, még nem túl meggyőző. A mutatót ezzel együtt széles körben használják. Mi úgy próbáljuk ezt korrigálni, hogy egyrésről modelljeink során inkább a 0,95 feletti érték elérésére törekszünk majd, másrésről pedig a modellek illeszkedését nem csak egy mutatóval mérjük.

6.4.2.2. Az RMSEA mutató

Az RMSEA olyan mutató, ami érzékeny arra, hogy a felállított modell mennyire takarékos (*parsimony-adjusted index*). Az ilyen indexek a modell komplexitását figyelembe vevő korrekciót tartalmaznak, ezáltal kiküszöbölik azt a „hamis” hatást, hogy ha minél több paramétert vonunk be a modellbe, az annál illeszkedőbbnek látszik. Két ugyanolyan magyarázóerejű modell közül az ilyen mutatók alapján az egyszerűbb lesz a megfelelőbb. A korrekció természetesen a modell szabadságfokával történik, hiszen ez fejezi ki azt, hogy mekkora az eltérés az adott modell és a telített modell között, vagyis azt, hogy a modell mennyire takarékos (Kline 2011, 196). A mutató képlete a következő:

⁶² A khi-négyzet szabadságfokkal csökkentett értéke a nem centrális paraméter (*noncentrality parameter*). Ez a következőkben bemutatásra kerülő RMSEA mutatóban is szerepel. A modell akkor illeszkedne tökéletesen az adatokra, ha $\chi_M^2 = 0$ lenne. Mindkét statisztika az illeszkedés körülbelüli, szabadságfokkal korrigált mértékét méri (*approximate fit*). Vagyis ezek az indexek megengednek bizonyos mértékű eltérést a tökéletes illeszkedéstől (*perfect fit*) (Kline 2011, 41–42). Erre utal a tárgyalt statisztikák elnevezése: *approximate fit indexes*. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy mivel a modell khi-négyzet nagy minta esetén aszimptotikusan khi-négyzet eloszlást követ, egy jól illeszkedő modell esetén a khi-négyzet értéke és szabadságfoka megközelítőleg egyenlő (Füstös 2009, 305; Hox 2012).

⁶³ Van a CFI mutatónak egy újráskálázott verziója az RNI (*Relative Noncentrality Index*), amelynek értéke lehet 1-nél nagyobb is (Kline 2011, 208).

$$RMSEA = \sqrt{\frac{\chi_M^2 - df_M}{df_M(n-1)}}$$

ahol χ_M^2 a tesztelt modellt jellemző khi-négyzet érték, míg df_M az ehhez tartozó szabadságfok, n pedig a mintaelemszám. Minél kisebb a mérőszám értéke, annál jobban illeszkedő a modell. Ha $\chi_M^2 \leq df_M$, akkor az $RMSEA = 0$, vagyis a mutató 0 értéke nem jelent tökéletes illeszkedést ($\chi_M^2 = 0$). A fent leírt korrekciót a tört nevezőjében lévő kifejezés „végzi el”, hiszen ugyanolyan nagyságú modell khi-négyzet érték mellett a nagyobb szabadságfokú, vagyis takarékosabb modell $RMSEA$ értéke kisebb lesz. A képletből az is következik, hogy az $RMSEA$ értéke a mintaelemszám növekedésével is csökken (Kline 2011, 205). A szakirodalomban több hüvelykujj szabály is szerepel. Mi a sokak által elfogadott Browne és Cudeck (1993) által javasolt határokat használjuk, miszerint 0,05-ig a modell illeszkedése jó, 0,08-ig megfelelő és a 0,1-nél nagyobb értékek egyértelműen rossz illeszkedést mutatnak.⁶⁴ Modelljeink tesztelése során leginkább a 0,05-nél kisebb érték elérésére törekszünk majd.

A modell komplexitásának korrekcióján kívül az $RMSEA$ másik jó tulajdonsága, hogy eloszlása ismert⁶⁵, így a statisztika köré konfidencia-intervallum számolható. A mutatóhoz tartozó PCLOSE érték annak eldöntésére szolgál, hogy a kapott $RMSEA$ érték a populációban kisebb vagy egyenlő, mint 0,05⁶⁶. Bár a hipotézis-vizsgálat logikája alapján, ha a teszthez tartozó szignifikancia érték nagyobb, mint a választott szignifikanciaszint, az esetünkben 0,05, akkor a nullhipotézis elfogadható, Jöreskog és Sörbom (idézi Bryne 2010, 81) a 0,5-ös határértéket javasolta. Modelljeink tesztelésekor ennek elérésére fogunk törekedni.

6.4.2.3. Az SRMR mutató

Az index alapját az RMR (*Root Mean Square Residual*) mutató szolgáltatja, ezért előbb ezt ismertetjük. Szó volt már róla, hogy a modell illeszkedésének tesztelése valójában annak kvantifikálása, hogy a becsült variancia-kovariancia mátrix ($\hat{\Sigma}$) és a változók tényleges mintabeli variancia-kovariancia mátrixa (S) mennyire tér el egymástól. A kettő eltérését nevezzük reziduális kovarianciának és az RMR mutató ennek átlagos nagyságát mutatja. Ha az $RMR = 0$, az azt jelenti, hogy a

⁶⁴ Hu és Bentler (1999) az $RMSEA$ esetében határértékként 0,06-ot javasoltak.

⁶⁵ A mutató nem-centrális khi-négyzet eloszlást követ. Az eloszlásról és annak statisztikai hasznáról lásd MacCallum et al. 1996.

⁶⁶ Az, hogy a PCLOSE érték is ennek az értéknek a tesztelésére van beállítva, jól mutatja a Browne és Cudeck által javasolt érték széles körű elfogadottságát.

két variancia-kovariancia mátrix tökéletesen megegyezik egymással, és minél nagyobb a mutató értéke, az annál rosszabb illeszkedést mutat. Az RMR mutató a reziduális kovarianciák abszolút értékének az átlaga. Mivel ez az illeszkedésmutató a változók közötti kapcsolatok standardizálatlan mérőszámán, a kovariancián alapul, terjedelme felülről nem korlátos, így nehezen interpretálható.

A megoldást a változók összefüggésének standardizált mérőszáma, a korreláció jelenti. Az SRMR mutató nem a variancia-kovariancia, hanem a korrelációs mátrixok különbségét használja az illeszkedés mértékeként. A mutató a reziduális korrelációk abszolút értékének átlaga. A szakirodalomban többféle hüvelykujj-szabály is szerepel. Byrne (2010) szerint, ha az SRMR 0,1-nél kisebb, akkor a modell jól illeszkedik. Hu és Bentler (1999) 0,08 vagy annál kisebb SRMR értéket tekintenek az illeszkedés jelének. Kline úgy gondolja, hogy ilyen átlagos reziduális korrelációs érték mellett viszonylag nagy egyedi reziduális korrelációk is előfordulhatnak (Kline 2011, 209). Éppen ezért hajlunk arra, hogy a Schumacker és Lomax által javasolt 0,05-ös értéket fogadjuk el határértéknek (Schumacker és Lomax 2004, 160).

Térjünk vissza a 4. ábrán bemutatott útmodellhez, amelyben a kor változó közvetlen hatását 0-ra rögzítettük, és a modell illeszkedése tesztelhetővé vált. A modellhez tartozó khi-négyzet érték 3,464, amihez 0,063-as megfigyelt szignifikancia tartozik. Ez azt jelenti, hogy a változók mintabeli és a becsült variancia-kovariancia mátrixa statisztikailag megegyezik egymással. Ezen érték alapján számítsuk ki a CFI és az RMSEA mutatót.⁶⁷ A CFI kiszámításához szükségünk van a nullmodellhez tartozó khi-négyzet értékre és a hozzá tartozó szabadságfokra. Az utóbbit tudjuk, ez előbbit pedig *independence model* megnevezés alatt az output tartalmazza. A khi-négyzet értéke annak a modellnek az esetében, amikor az összes változó függetlenségét feltételezzük 3311,715.

$$CFI = 1 - \left(\frac{\chi_M^2 - df_M}{\chi_N^2 - df_N} \right) = 1 - \left(\frac{3,464 - 1}{3311,715 - 6} \right) = 0,999$$

Az RMSEA értékének kiszámításához pedig az elemszámot kell még tudnunk, ami 1737.

$$RMSEA = \sqrt{\frac{\chi_M^2 - df_M}{df_M(n - 1)}} = \sqrt{\frac{3,464 - 1}{1 \cdot (1737 - 1)}} = 0,038$$

⁶⁷ A SRMR mutató kiszámításához a becsült és a mintabeli korrelációs mátrix minden elemére szükségünk lenne, ezért ezt itt most nem illusztráljuk.

A CFI értéke tehát 0,999, az RMSEA értéke 0,038, amihez 0,588-as PCLOSE érték tartozik. A program outputjából tudjuk, hogy az SRMR érték pedig 0,0082. Elmondható tehát, hogy a modell kitűnően illeszkedik.

Korábban írtunk arról, hogy az útmodell „feltalálása” a biológus Wright nevéhez fűződik. Az általa alkalmazott útmodellt azonban nem lehetett teljes mértékben alkalmazni a társadalomtudományokban. A biológiában ugyanis a különböző tényezők egymásra való hatását leíró *valódi* oksági modell ismert, és a módszer a közvetett és közvetlen hatások erősségének mérésére szolgált. A társadalomtudományban azonban maga a *valódi* modell felállítása is egy tesztelési folyamat eredménye. A tesztelés során felállítunk egy hipotetikus modellt, majd ezt egy mintán teszteljük. Ha modellünk illeszkedik az adatokra, akkor is csupán annyit állíthatunk, hogy nincsen okunk a hipotézis elvetésére, azonban arról, hogy a modell igaz, nem lehetünk meggyőződve (Kline 2011, 16). Ahogyan Bollen írja: „Ha a modell összhangban van a valósággal, akkor az adatoknak összhangban kell lenniük a modellel. Azonban ha az adatok összhangban vannak az modellel, az nem jelenti azt, hogy a modell megfelel a valóságnak” (Bollen 1989, 68: idézi Kline 2011, 16).

Ahogyan a leírtakból látszik a SEM-re egy fordított tesztelési eljárás jellemző. A statisztikai hipotézis tesztelés során megfogalmazzunk nullhipotéziseket és alternatív hipotéziseket. A klasszikus módszertanban általában arra törekszünk, hogy elvessük a nullhipotézist, mert éppen a nullhipotézissel szembeni alternatív hipotézis az, ami a különbséget, változást stb. feltételezi. Amikor elfogadjuk az alternatív hipotézist, az nem jelenti azt, hogy az igaz, csak annyit, hogy statisztikailag okunk van a nullhipotézis elvetésére. A SEM módszernél alapvető célunk az, hogy olyan modellt találjunk, ami nem mond ellent az adatoknak. Tehát itt éppen a nullhipotézis elfogadása a cél.

Fontos azonban mindig észben tartanunk, hogy a nullhipotézis elfogadása még nem jelenti azt, hogy a nullhipotézis igaz. Csak annyit, hogy nincsen statisztikai okunk arra, hogy elvessük. Tehát egy olyan modell megtalálása, ami illeszkedik az adatokra, nem jelenti azt, hogy megtaláltuk az *igazi* modellt. Ezenkívül egy illeszkedő modell megtalálása nem jelenti azt, hogy nem lehetnek más, versengő modellek, amelyek ugyanolyan jól vagy közel ugyanolyan jól illeszkednek az adatokra (Blunch 2010, 99; Kline 2011, 191; Raykov és Marcoulides 2006, 39–40). Az ezek közötti választás azonban már nem a statisztika tárgy körébe tartozik, hanem sokkal inkább a kutató tudásán, akár szubjektív döntésén múlik.

7. ÚJABB MÓDSZERTANI KITERŐ: A LÁTENS VÁLTOZÓ LÉTREHOZÁSA, VAGYIS A MÉRÉSI MODELL

A természet- és társadalomtudományos adatok tárgyalásakor már volt szó a látens változók fogalmáról. A látens változók számunkra legfontosabb tulajdonsága, hogy ezek hipotetikusán létező, azonban közvetlenül nem mérhető fogalmak. Mérésükhöz ezért indikátorokat használunk, amelyek megtestesítik az adott látens változó mérhető aspektusait. Egy látens változó mérésekor arra kell törekednünk, hogy annak minél több aspektusát meg tudjuk ragadni, vagyis több indikátorral mérjük, mert a mérés ezáltal érvényesebb lesz (Raykov és Marcoulides 2006, 10). A strukturális egyenletek modellezése módszer két nagy részből áll: mérési modellből és strukturális modellből. A mérési modell során a látens változó létrehozása történik meg. Tanulmányunk ezen fejezetében lépésről lépésre mutatjuk be a későbbi modellekben felhasznált zsidó identitás mérésére szolgáló látens változó létrehozását.

7.1. AZ INDIKÁTOROK FAJTÁI

Az indikátorok kétféleképpen lehetnek: formatív (ok) (*formative/cause indicator*) és reflektív (hatás) indikátorok (*reflective/effect indicator*). A formatív indikátorok esetében a látens változó az indikátorváltozók függvénye. A formatív indikátorok felhasználásának egyik legelterjedtebb módja a főkomponens-elemzés. Vegyünk egy példát! A megkérdezett társadalmi státusát (*STA*) szeretnénk mérni a kért iskolai végzettségével (X_1), jövedelmével (X_2) és foglalkozásának presztízsével (X_3). Ebben az esetben úgy gondoljuk, hogy az összetett mérőszám a mért változók függvénye és az összetett mutató a mért változók (indikátorok) súlyozott összegeként (lineáris kombinációjaként) áll elő, amelyet a következő regressziós egyenlettel fejezhetünk ki:

$$STA = \alpha_1 \cdot Z_1 + \alpha_2 \cdot Z_2 + \alpha_3 \cdot Z_3$$

ahol az α_i -k a lineáris kombinációban felhasznált súlyok.

A reflektív indikátorok – akárcsak a klasszikus faktorok – esetében éppen fordítva van: az indikátorokat tekintjük a látens változó (faktor) függvényeinek.⁶⁸ Ugyanazon faktorhoz tartozó indikátorok közötti kapcsolatot (*covariation*) a közös faktornak (*common factor*) nagy részben magyaráznia kell. Itt az indikátorok azért függenek össze egymással, mert mindet egy közös ok, a látens faktor magyarázza. Térjünk is rá a későbbiekben részletesen elemzett faktor-modellünkre. A gyerekkori szocializációs környezet alapján várható és a tényleges identitás összevetését tárgyaló részben már szó volt a zsidó identitás mérésére felhasznált indikátorokról. Elevenítsük most fel ezt. Modellünkben négy indikátorváltozó szerepel. Ezek a zsidó identitás három – a vallási, az etno-kulturális, valamint egy affektív – aspektusának mérésére szolgálnak. A vallási dimenzió objektív és szubjektív oldalát is megragadjuk, mivel felhasználjuk, hogy a kérdezett milyen gyakran jár zsinagógába (X_1), valamint azt is, hogy mennyire érzi magát vallásosnak (X_2). Az etno-kulturális zsidó kötődés mérésére a korábban bemutatott változószettből a kizárólag vallási kötődést jelentőket (a szombattartást, valamint a kóserséget) most nem szerepeltetjük. Az ezekből létrehozott összetett mutató (X_3) azt méri, hogy a kérdezett jelenlegi családjában ezek közül hány van jelen. A harmadik, érzelmi aspektust megtestesítő változó pedig azt méri, hogy a kérdezett mennyire tartja magát zsidónak (X_4). A reflektív indikátorok és a faktorelemzés ismertetet logikájából következik, hogy azt feltételezzük, hogy mind a négy felsorolt manifeszt változó egy közös, látens változótól, a zsidó identitástól függ. Mivel a faktorelemzés a változók közötti lineáris kapcsolatokon alapul, mindezt úgy képzelhetjük el, mint négy lineáris regressziós egyenletet, amiben a függő változó a megfigyelt változó, a független (magyarázó) változó pedig a faktor (F).

$$X_1 = \alpha_1 \cdot F + \varepsilon_1$$

$$X_2 = \alpha_2 \cdot F + \varepsilon_2$$

$$X_3 = \alpha_3 \cdot F + \varepsilon_3$$

$$X_4 = \alpha_4 \cdot F + \varepsilon_4$$

ahol az α_i -k regressziós együtthatók, tulajdonképpen az egyes változókhoz tartozó faktorsúlyok. A becslés bizonytalanságát az egyenletekben szereplő hibahatások (ε_i) fejezik ki.

Azt feltételezzük tehát, és ez a fenti egyenletekből jól látszik, hogy a változókat egy közös faktor magyarázza. Természetesen nem gondolhatjuk, hogy a faktor segítségével pontosan le tudjuk írni a mért változókat, ezért feltételeznünk

⁶⁸ A megerősítő (konfirmatív) faktorelemzésnek van olyan formája, amelyben csak formatív indikátorok vagy formatív és reflektív indikátorok egyaránt szerepelnek. Erről bővebben lásd Brown 2006, 351–361.

kell, hogy a mérés valamilyen mértékű hibával jár, azonban ez a hiba az indikátorok szintjén jelentkezik. Korábban *A strukturális egyenletek módszerének rövid történetét* bemutató fejezetben írtunk arról, hogy mennyire félrevezető a hiba nélküli mérés feltételezése, amikor modellünk látens változókat is tartalmaz. A SEM egyik legnagyobb erénye, hogy képes ezen mérési hiba modellezésére, ami éppen a mérési modellben feltételezett hibataragokra utal.⁶⁹ A klasszikus faktorelemzésben tehát egy indikátor két dologtól függ: a látens változótól és a hibától. Ez megfelel a klasszikus tesztelmélet felfogásának, amelynek alapegyenlete a következő: $X = T + e$. Ez azt jelenti, hogy a megfigyelt pontszám két, egymástól független komponens összegeként írható fel: ezek a valódi pontszám (T) és a véletlen hiba⁷⁰ (e). A valódi pontszám alatt általában olyan mennyiséget értünk, ami közvetlenül nem mérhető (látens változó). Minden mérés terhelt valamilyen mértékű véletlen hibával, tehát egyetlen mérés sem jelezheti pontosan a valódi pontszámot, azonban végtelen sok mérés átlaga egyenlő lenne vele. A mérés hibájának értelmezése egyértelmű, annak véletlensége pedig azt jelenti, hogy a mért értékek véletlenszerűen szóródnak a valódi értékek körül, vagyis a hibák hosszú távon kiegyenlítik egymást (Bollen és Lennox 1991, 305–306; Brown 2006, 351; Carmines–Zeller 1979, 29–30; Kline 2011, 113–14; Hox 2008, 388).

Mindez azzal is együtt jár, hogy a látens változóban bekövetkező változás a hozzá tartozó indikátorokban is változást idéz elő. Példánknál maradva feltételezzük, hogy ha valakinek nő a zsidó identitása, akkor például erősödik benne a zsidóság szubjektív érzése, illetve több zsidó szokást, ünnepet fog megtartani. Az ilyen modellekben a látens változó egyformán megbízható indikátorai egymással felcserélhetőek, ami azt jelenti, hogy helyettesíthetők anélkül, hogy az a látens változó definícióját megváltoztatná. Gondoljunk azonban most vissza a formatív indikátorok kapcsán írt példánkra. Egyrésztől természetes, hogy a társadalmi státusra úgy gondolunk, mint az iskolai végzettség, jövedelem, foglalkozási presztízs függvényére és nem fordítva. Itt azt feltételezzük, hogy az indikátorokban bekövetkezett változás az összetett mutató értékében is változáshoz vezet: ha például valakinek nő a jövedelme, akkor társadalmi státusa is emelkedik, ráadásul az összetett mutató értékét az indikátorváltozók egymástól függetlenül is befolyásolhatják. Nem szükséges, hogy a fent említett jövedelem emelkedés például a kért foglalkozási presztízs növekedésével is együtt járjon. Ezenkívül a társadalmi státus

⁶⁹ A fentiekből az következik, hogy a strukturális egyenletek modellezése módszer alkalmazása éppen akkor a legfontosabb, ha látens változókat is tartalmazó modellekkel dolgozunk.

⁷⁰ A klasszikus tesztelmélet alapegyenletében és a faktorelemzés mért változóira vonatkozó fenti egyenletekben megjelenő hiba nem teljesen azonos. Erről még a hibataragok korrelációjáról szóló részben lesz szó.

méréséből nem hagyhatnánk ki mondjuk az iskolai végzettséget, mert ez teljesen megváltoztatná a mérni kívánt összetett mutatót (Brown 2006, 351–52).

A főkomponens-elemzés és a faktorelemzés között van még egy nagyon lényeges, a mi szempontunkból különösen fontos különbség: a főkomponens-elemzés esetében pusztán egy számításról van szó, ahol a modell paramétereit nem becsüljük. Jól látszik ez a *STA* változó létrehozását bemutató képletből. Ebben az egyenletben nem szerepel hibatag, mert itt nem becslésről van szó. Ezért a főkomponens-elemzés nem tekinthető statisztikai modellnek, amelynek a valósághoz való illeszkedését tesztelni lehet. Ezzel szemben a faktorelemzésnél a különböző paraméterek becsülhetőek, így az is tesztelhető, hogy modellünk mennyire jól írja le a valóságot (Blunch 2010, 47, 67–68).

7.2. KONFIRMATÍV ÉS EXPLORATÍV MODELLEZÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN

A kvantitatív kutatás megközelítési módja alapvetően kétféle lehet: feltáró (exploratív) és megerősítő (konfirmatív) jellegű. A feltáró jellegű vizsgálatnál a kutató nem rendelkezik előzetes feltevésekkel. Célja, hogy a vizsgálat tárgyát – amely sokszor még viszonylag ismeretlen – minél jobban megismerje. A megerősítő jellegű vizsgálatban az elmélet, illetve korábbi vizsgálatok alapján felállított modelleket tesztel. A faktorelemzésnek a fent leírt konfirmatív és exploratív megközelítést követve két típusa van: a feltáró (exploratív) és a megerősítő (konfirmatív) faktorelemzés. Az empirikus kutatásban azonban ez a két elemzési stratégia nem válik el ennyire tisztán egymástól, hanem a legtöbb elemzés exploratív és konfirmatív elemeket egyaránt magába foglal (Jöreskog 1978, 444). A kétféle megközelítés kétféle módon keveredhet egymással. Egyrésztől egy tisztán feltáró jellegű faktorelemzésnél a kutatónak nincsen előzetes feltevése a faktorok számáról. Az adatoktól vezetve, a választott becslési eljárás segítségével meghatározza, hogy hány faktor húzódik meg a változók mögött, és ennek a modellnek az illeszkedését teszteli. Ez alapján feltételez egy mérési modellt, amelyben általában több paraméter értékét is rögzíti. Ennek a modellnek a tesztelése azonban már nem feltáró, hanem megerősítő jellegű. A másik típusú keveredés, amikor a kutató a megerősítő típusú megközelítéstől indul, és például egy elmélet alapján feltételez egy mérési modellt. Ezek a modellek azonban sokszor nem illeszkednek jól vagy elég jól az adatokra. Ha a kutató ilyenkor nem mozdulna el a feltáró jellegű megközelítés felé, az azt jelentené, hogy az elemzés ezen a pontján lezárna az elemzést azzal az eredménnyel, hogy az adatok nem igazolják az elméletet. Azonban ez a legritkább esetben történik így: a kutató inkább a kapott eredmé-

nyeknek megfelelően módosítja a modelljét és ezen a ponton a kezdeti megerősítő jellegű megközelítés felől egyértelműen a feltáró felé mozdul el. Egy feltáró jellegű vizsgálattal kapott modell esetében a kielégítő eljárás az lenne, hogy a kapott modellt a kutató egy ugyanazon a populációból származó másik mintán teszteli. (Anderson és Gerbing 1988, 411; Brown 2006, 13–14) Ezzel ugyanis el lehet kerülni az exploratív megközelítés legnagyobb veszélyét, amelyet a szakirodalomban a véletlen tökécsítésének (*capitalization on chance*) neveznek. Ezen azt értjük, hogy tisztán exploratív megközelítés esetén egy modell illeszkedése lehet, hogy csak a véletlen műve és a modell nem általánosítható (MacCallum et al. 1992).

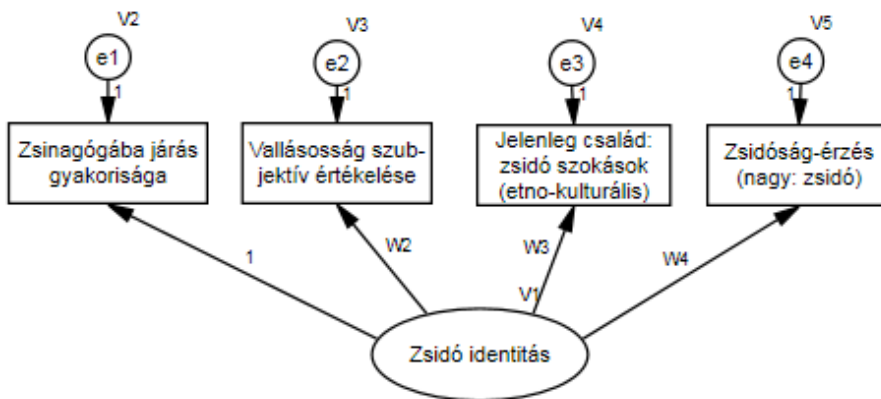
A strukturális egyenletek modellezésének esetében a feltáró és megerősítő megközelítést felhasználva Jöreskog (1993) három esetet különböztetett meg egymástól. A tisztán konfirmatív (*strictly confirmatory*) megközelítésnél a kutató egyetlen modellt hoz létre, teszteli annak illeszkedését az adatokra, és vagy megtartja vagy elveti azt. Az alternatív modellek (*alternative models*) esetében a kutató számos egymással versengő alternatív modellt tesztel és az adott adatbázis alapján kiválasztja azt, amelyik a legjobban illeszkedik. A modell generálás (*model generating*) esetében a kutató egy kezdeti, kísérleti modellt állít fel. Ha ez a modell nem illeszkedik az adatokra, akkor módosítja a modellt, majd ugyanazon az adatbázison most már a módosított modell illeszkedését teszteli. A cél ilyenkor nemcsak az, hogy a kutató megtalálja az adatokra legjobban illeszkedő modellt, hanem hogy olyan modellt alkosson, aminek a paramétereit interpretálni is tudja. A modellek újraspecifikálása elméletek és az adatok alapján is történhet. Jöreskog szerint az első két scenárió viszonylag ritka. Az első azért, mert – ahogyan korábban írtuk – a kutatók általában nem elégedhetnek meg azzal, hogy megállapítják, hogy egy elmélet alapján felállított modell nem illeszkedik. A második pedig azért, mert a kutatók általában nem *a priori* állítanak fel alternatív modelleket. A társadalomkutatásban a harmadik szituáció a legelterjedtebb, ami azt jelenti, hogy a kiindulópont konfirmatív jellegű, míg a további modellek generálása már exploratív. Tanulmányunkban mi is ezt a scenáriót követjük. Ez azt is jelenti, hogy eredményeinket akkor lehetne igazán validálni, ha az itt felállított modelleket egy másik, azonos populációból származó mintán tesztelni lehetne. MacCallum és munkatársai (1992) további tényezőket is említenek, amelyek hatással vannak annak esélyére, hogy a felállított modell csupán az adott mintára illeszkedik. Az első a mintaelemszám. Kisebb elemszámú minták esetében ennek veszélye sokkal nagyobb. A következő a végrehajtott módosítások száma. Úgy találták, hogy a kutató minél több egymásra épülő változtatást hajt végre a kezdeti modellen, annál inkább ki van téve annak, hogy modellje nem lesz általánosítható. A harmadik tényező pedig a modell, illetve a változtatások interpretálhatósága (MacCallum et al. 1992, 490–92).

Ennél a vegyes megközelítésnél fontos, hogy a kutató mindig írja le a kezdeti modellt, részletesen mutassa be a végrehajtott változtatásokat és semmiképpen se tüntesse fel a végső modellt úgy, mint amit különböző elméletek alapján már a kezdetektől feltételezett. Véleményünk szerint nem azzal van a probléma, amikor a kutató exploratív megközelítést is használ, mert ez egyszerűen életszerű, hanem amikor ezt konfirmatívnak próbálja meg feltüntetni.

7.3. A ZSIDÓ IDENTITÁS MÉRÉSI MODELLJE

Korábban, a reflektív indikátorokról szóló részben már részletesen leírtuk, hogy mérési modellünkben a zsidó identitást négy mért változó segítségével szeretnénk megragadni. Ezek a következők: a kérdezett milyen gyakran jár zsinagógába, mennyire érzi magát vallásosnak, különböző nem kifejezetten vallási alapon tartott zsidó ünnepek és szokások közül mennyit tart, valamint mennyire érzi magát zsidónak. Az 5. ábrán a zsidó identitás hipotetikus mérési modellje látható.

5. ábra. A zsidó identitás hipotetikus mérési modellje a teljes mintában.

A zsidó identitás látens változóját egy ellipszis, a mért indikátorokat pedig téglalapok jelölik. Nem véletlen, hogy az ábrán a hibtagokat is körök jelölik, amelyek elvileg a látens változók jelölésére szolgálnak. A hibtagok valóban látens változónak tekinthetők, hiszen közvetlenül ezek sem mérhetőek.⁷¹

A változókba mutató nyilak mutatják, hogy az indikátorokat egyrésről a látens változó, másrésről a hibtagok ($e1-e4$) magyarázzák. A modell egyes paramétereit betűk és számok kombinációi jelölik. A $W2-W4$ paraméterek az egyes

⁷¹ Amikor azonban az elemzések során látens változókról beszélünk, akkor minden esetben a modellekben szereplő faktorokra gondolunk.

változókhoz tartozó faktorsúlyok (regressziós együtthatók), $V1$ a látens változó varianciája, $V2$ – $V5$ paraméterek pedig a hibatagok varianciái. Látható, hogy a zsinagógába járás gyakorisága változóba mutató nyílon egy egyes érték látható, amely egy rögzített paraméter és azt jelenti, hogy a modell becslésekor az ehhez a változóhoz tartozó faktorsúly mindvégig 1 marad. Erre a megkötésre a modell identifikációjához van szükség. Korábban írtunk arról, hogy a modell identifikációjához az szükséges, hogy a modell szabadságfoka nagyobb legyen nullánál. Ez azonban az identifikálhatóságnak csak az egyik feltétele. A másik, hogy minden látens változóhoz metrikumot kell rendelni. Erről egyébként már a modellek paramétereinek meghatározásakor leírt 6. szabályban, valamint a modell identifikációjának tárgyalásakor is volt szó. Mivel a látens változót közvetlenül nem mértük, ezért utólagosan van szükség egy skála megadására. Ez kétféle módon történhet. Az egyik esetben az egyik változóhoz tartozó faktorsúlyt egy tetszőleges konstanssal tesszük egyenlővé, általában eggyel. Ez a módszer az egységnyi faktorsúly megkötése (*unit loading identification constraint*). Azt a változót, aminek a faktorsúlyát rögzítettük, referencia változónak nevezzük, mivel a látens változó skálája ennek megfelelő lesz. Az egységnyi faktorsúly megkötése módszer alternatívája az egységnyi variancia megkötése (*unit variance identification constraint*), amely a látens változó varianciáját rögzíti, többnyire 1-nek. Ilyenkor a modell valamennyi faktorsúlyt becsli. Bármelyik módszert is választjuk, ez az esetek elsősorú többségében nem befolyásolja a modell illeszkedését.⁷² Éppen ezért a két módszer közötti döntést a következő tényezők befolyásolhatják. Ha a mérési modellt csak egyetlen mintán elemezzük, akkor bármelyik módszer megfelel. A látens változó varianciájának egyre rögzítésével a standardizálásból következő egyszerű interpretációs lehetőségek következnek. Ugyanakkor a látens változót endogén változóként tartalmazó strukturális modell ezzel a megkötéssel nem futtatható. Emlékezzünk vissza a modell paramétereiről szóló részben említett szabályok közül az ötödikre, amely szerint – többek között – a függő változó varianciái nem modellparaméterek. Mivel egy olyan modellben, ahol a látens változó függő változóként szerepel, annak varianciája a szabály értelmében nem számít modellparaméternek, így értéke sem rögzíthető. Vannak olyan esetek is, amikor standardizált faktorok használata egyáltalán nem elfogadható, ilyenkor csak a faktorsúly megkötése lehetséges. Ilyen, amikor a modelleket több csoportban külön-külön szeretnénk tesztelni (Kline 2011, 127–29) Ezzel az esettel mi is találkozni fogunk.

Az ábrán látható, hogy valamennyi hibatag esetében is egynek tételezzük az útegyütthatókat. Ez összhangban áll azzal, hogy a hibatagok is látens változók, tehát ezek esetében is szükség van a skála megadására. A hibatagok esetében ez

⁷² Arról a ritka esetről, amikor mégis, lásd Kline 2011, 264–265.

kizárólag az egységnyi faktorsúly megkötése módszer alkalmazásával lehetséges (Kline 2011, 127; Raykov és Marcoulides 2006, 20).

Látható tehát, hogy a modell identifikációjának azt a feltételét, hogy minden látens változóhoz skálát kell rendelni, teljesítettük. Most számoljuk ki a mért és a modelltől becsült paraméterek számát. Azért szeretnénk ezt a számítást most ezen a példán bemutatni, mert ez az első olyan modellünk, amiben egy látens faktor is szerepel. Négy mért változónk van, így a mért paraméterek száma a korábban ismertetett egyenlet alapján a következőképpen alakul: $4 \cdot (4 + 1)/2 = 10$. Mivel modellünk, most már látens faktort is tartalmaz, ezért itt már a becsülni kívánt paraméterek számának meghatározásáról szóló valamennyi szabály⁷³ alkalmazni tudjuk:

1. szabály alapján: a zsidó identitás és a négy hibatag varianciája
2. szabály alapján: ebben a modellben nincsenek független változók közötti kapcsolatok
3. szabály alapján: a zsidó identitás indikátorai közül három esetében becsüljük az útegyütthatót
4. szabály alapján: a modellben nem szerepelnek további regressziós utak

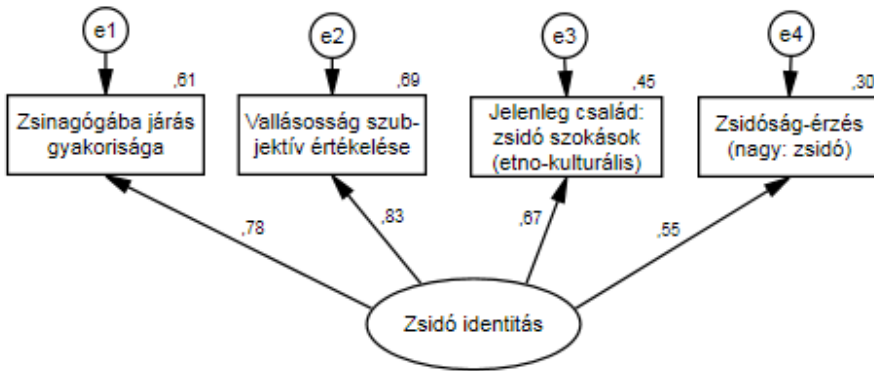
Vagyis ebben a modellben összesen $5 + 3 = 8$ paraméter van, amit becsülni szeretnénk. A modell szabadságfoka tehát: $10 - 2 = 8$.

A következőkben a modell illeszkedését teszteljük. A modellhez tartozó χ^2 -négyzet értéke 2,775, a hozzá tartozó szignifikancia 0,250. A CFI 1,000, az RMSEA 0,015, a hozzá tartozó PCLOSE érték 0,935, az SRMR pedig 0,0064. Elmondható tehát, hogy mérési modellünk kitűnően illeszkedik az adatokra. A 6. ábrán a lefutott modell számított paramétereit mutatjuk be.

Az első feltűnő dolog a 6. ábrán, hogy a zsidó identitásból a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változóba mutató nyíl útegyütthatója – a rögzítés ellenére – nem 1. Ennek az az oka, hogy ezek rögzítésekor mindig a standardizálatlan regressziós együtthatókat tesszük egyenlővé eggyel. Bármelyik változóhoz tartozó útegyütthatóval is teszünk így, az ábrán bemutatott standardizált regressziós együtthatók ettől nem változnak. Gondoljunk csak végig, hogy a faktorsúly megkötése arra szolgál, hogy a látens változóhoz mértékegységet rendeljünk. A standardizált regressziós együtthatók pedig éppen a mértékegységtől függetlenül fejezik ki a különböző hatásokat, vagyis ezek függetlenek attól, hogy melyik változó faktorsúlyát rögzítjük egyre.

⁷³ Emlékezzünk vissza, hogy az 5. szabály arról szólt, hogy mi *nem* számít modellparaméternek. A 6. szabály pedig azt írta elő, hogy a látens változókhoz metrikumot kell rendelni.

6. ábra. A zsidó identitás mérési modellje a teljes mintában
(standardizált regressziós együtthatók).

Az ábrán látható standardizált regressziós együtthatók az egyes indikátorokhoz tartozó faktorsúlyok, és az adott indikátor, valamint a faktor kapcsolatának erősségét fejezik ki.⁷⁴ Mivel az egyes indikátorváltozók mértékegysége nem egyezik, ezért azt, hogy a zsidó identitás melyik változóra van erősebb és melyikre gyengébb hatással, csak a standardizált együtthatók használatával lehet megmondani. Az értékekből jól látszik, hogy a zsidó identitás a vallási aspektussal van leginkább kapcsolatban. A zsidó szokások, ünnepek megtartása következik ezután; és a zsidóság szubjektív érzését mérő változóra hat a legkevésbé. Úgy látszik tehát, hogy a megnövekedett zsidó identitás nagyobb bizonyossággal növeli az illető vallási kötődését, mint az etno-kulturálisat vagy az affektívet. Ahogy már az egyszerű regressziós modell bemutatásánál is láttuk a mért változókat jelképező téglalapok jobb felső sarkában a megmagyarázott hányad látható. Azt mondhatjuk tehát, hogy a zsidó identitás a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változó heterogenitásának 61 százalékát magyarázza. Ez az érték pedig nem más, mint az adott változóhoz tartozó faktorsúly négyzete.⁷⁵ A faktorelemzés két részre osztja a mért változók varianciáját. Közös varianciára (*common variance*) és egyedi varianciára (*unique variance*). Közös varianciának azt a varianciát nevezzük, amennyit a látens változónak tulajdoníthatunk. Ennek becslése a többi indikátorral közös variancia, vagyis a látens változó alapján történik. A specifikus varianciának két része van: az indikátor heterogenitásának azon része, amit más változók magyaráznak, valamint a hiba.⁷⁶ Esetünkben tehát a teljes variancia 61

⁷⁴ Ez teljesen megegyezik azzal az interpretációval, amelyet az SPSS-nél megszoktunk (Székelyi és Barna 2002, 47).

⁷⁵ $(0,78)^2 = 0,61$

⁷⁶ Sem az exploratív, sem a konfirmatív faktorelemzés nem különíti el a kettőt.

százaléka közös variancia, míg a fennmaradó 39 százalék specifikus variancia. (Brown 2006, 13) Van azonban egy másik, sokkal ismerősebb megnevezése a közös varianciának: ez nem más, mint az adott változóhoz tartozó kommunalitás. A széles körben alkalmazott hüvelykujj-szabály alapján elvárjuk, hogy egy változó varianciájának legalább 25 százalékát meg tudjuk ragadni az adott látens változó segítségével. Itt ezt a feltételt valamennyi indikátor teljesíti (Székelyi és Barna 2002, 45–46).

A faktorsúlyokat vizsgálva a legfeltűnőbb az, hogy a zsidóság szubjektív érzését mérő változó variabilitásának csak 30 százalékát tudjuk megragadni a zsidó identitás segítségével. Azt gondolhatnánk, hogy éppen ez az a változó, amit a legerősebben magyaráznia kellene a zsidó identitásnak. Modellünkben a zsidó identitásnak a szubjektív zsidóságérzésen kívül még két aspektusát vettük figyelembe: a vallásit és az etno-kulturálisat. A zsidóságérzet változóhoz tartozó alacsony faktorsúly azt fejezi ki, hogy a zsidóságérzetnek van egy olyan, viszonylag nagy része, amit az eképpen megragadott zsidó identitás nem magyaráz. Az látszik tehát, hogy a zsidóság szubjektív megvallása és a zsidó identitáshoz köthető objektívebb mutatók – például a zsinagógába járás gyakorisága vagy a különböző etno-kulturális szokások megtartása – elválhatnak egymástól.

7.3.1. Alternatív modell felállítása és tesztelése

A zsidó identitás mérési modelljének regressziós paraméterbecsléseiből látszik, hogy a zsidó identitás vallási aspektusát mérő két változót nagyon hasonló erősséggel befolyásolja a zsidó identitás. Alternatív modellünkben tesztelni szeretnénk, hogy ez igaz-e. Ennek az a módja, hogy a két együttható értékét egyenlővé tesszük, vagyis megkötjük.⁷⁷ Ezután azt teszteljük, hogy a modell illeszkedése jelentősen romlik-e. A két modell egymással való összehasonlítását az teszi lehetővé, hogy első modellünk tartalmazza a második, alternatív modellt. Az ilyen modelleket egymásba ágyazott (*nested*) vagy hierarchikus (*hierarchical*) modelleknek nevezzük.

Az egymásba ágyazott modellek tesztelésének legegyszerűbb módja a modellek illeszkedését tesztelő χ^2 -négyzet értékeket és a hozzájuk tartozó szabadságfokokat használja fel. A beágyazott modell szabadságfoka mindig nagyobb lesz az alapmodellnél és az illeszkedésüket mérő χ^2 -négyzet értékek különbsége felhasználható annak tesztelésére, hogy a beágyazott modell többlet megkötései tarthatók-e. A két modell χ^2 -négyzet értékének különbsége χ^2 -négyzet eloszlást követ, szabadságfoka pedig a két modell szabadságfokának különbsége lesz. Ezt

⁷⁷ Emlékezzünk vissza a paraméterek fajtáinál elmondottakra. Azokat a paramétereket, amiket egyenlővé teszünk egymással, kötött (*constrained*) paramétereknek nevezzük.

khí-négyzet különbség próbának⁷⁸ (*chi-square difference test*) nevezzük. A próba nullhipotézise, hogy a megkötéssel a chí-négyzet értéke nem nőtt számottevően, vagyis a modell illeszkedése az újabb megkötés hatására nem romlott. A nullhipotézis megtartásához az szükséges, hogy a chí-négyzet különbségéhez tartozó szignifikancia értéke 0,05-nél nagyobb legyen. (Kline 2011, 215; Raykov és Marcoulides 2006, 101-102)

A chí-négyzet különbség próbával ugyanazok a problémák, mint amit a modellt tesztelő chí-négyzet próbánál leírtunk. Először is érzékeny az elemszámra, ami itt azt jelenti, hogy nagy elemszámnál kis chí-négyzet különbség esetén is kaphatunk szignifikáns tesztstatisztika értéket, ami az egyenlőségre vonatkozó nullhipotézis elvetését jelenti. Ezenkívül emlékezzünk vissza, hogy a chí-négyzet statisztika a tökéletes illeszkedést (*exact fit*) tesztelte, ennek megfelelően a chí-négyzet különbség próba is a tökéletes egyezést (*equal fit*) teszteli, ami ugyanannyira életszerűtlen. A kutatók éppen ezért a chí-négyzet különbség próba használata mellett különböző illeszkedésmutatók különbségét használják annak megállapítására, hogy a beágyazott modell illeszkedése számottevően rosszabb-e, mint az alapmodellé. A számottevő különbség eldöntése itt is hüvelykujj-szabályok alapján történik (Cheung és Rensvold 2002, 239). Mi a korábbiakkal összehangban a CFI, az RMSEA és az SRMR statisztikákat használjuk majd. Chen (2007) azt javasolta, hogy 300 főnél nagyobb mintánál, ha a CFI esetében 0,01 vagy annál kisebb a csökkenés, az RMSEA esetében 0,015 vagy annál kisebb, az SRMR esetében pedig 0,030 vagy annál kisebb a növekedés, akkor a megszorítások hatására a modell illeszkedése nem romlott számottevően. 300 fő vagy annál kisebb minta esetében pedig a CFI esetében 0,005 vagy annál kisebb csökkenést, az RMSEA esetében 0,01 vagy annál kisebb, az SRMR esetében pedig 0,025 vagy annál kisebb növekedést javasolt az illeszkedés egyezősége jelének.⁷⁹ (Chen 2007, 501)

Korábban kiszámoltuk, hogy az alapmodell szabadságfoka 2. Mivel a beágyazott, alternatív modellnél plusz egy megszorítást alkalmaztunk, a modell szabadságfoka eggyel, háromra nőtt. Nézzük most meg, hogy hogyan alakultak a két modellre jellemző statisztikák.

⁷⁸ A likelihood hányados próba (*likelihood ratio test*) elnevezést is használják.

⁷⁹ A CFI statisztikával más kutatók is foglalkoztak. Chen (2007) eredményeihez hasonló következtetésre jutott Cheung és Rensvold (2002) is, amikor a CFI esetében 0,01 vagy annál kisebb csökkenést tekintettek az invariancia jelének. Meade és munkatársai (2006) szimulációk alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a különböző illeszkedésmutatók közül a CFI az egyik leghatékonyabb az invariancia tesztelésében. Azt találták, hogy ez a statisztika sokkal kevésbé érzékeny az elemszámra, azonban sokkal érzékenyebb a modell komplexitására (szabadságfok), mint a chí-négyzet különbség próba. A hüvelykujj-szabályt illetően a Cheung és Rensvold által javasolt értéket túl nagynek ítélték.

1. táblázat. A zsidó identitás kiinduló mérési modelljének és alternatív modelljének illeszkedési statisztikái a teljes mintában.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	2,775	3,813	1,038	0,308
CFI	1,000	1,000	0,000	–
RMSEA	0,015	0,012	–	–
SRMR	0,0064	0,0075	0,0011	–

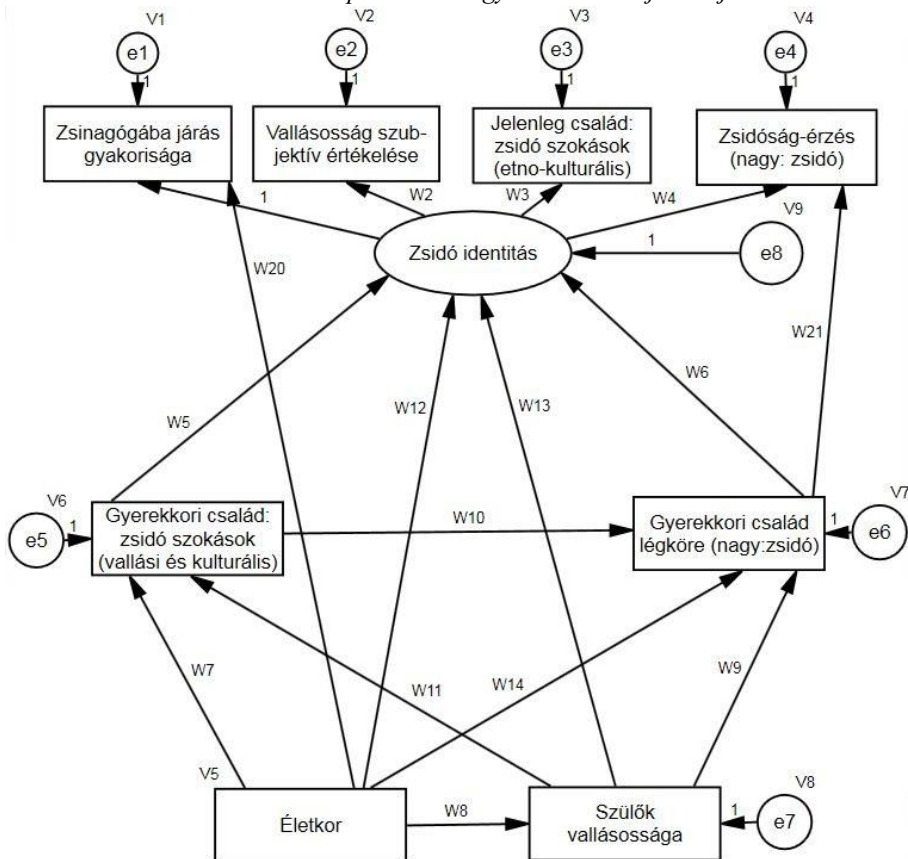
Mivel a két modellt jellemző chí-négyzet különbségéhez tartozó szignifikancia (0,308) nagyobb mint 0,05, ezért elmondható, hogy a két modell illeszkedése statisztikailag megegyezik. Látható, hogy a megszorítás hatására a modellt jellemző CFI érték egyáltalán nem változott. Az RMSEA esetében azért nem számítottuk ki a két modellt jellemző érték különbségét, mert ennek a statisztikának az értéke a megszorítás hatására nem nőtt – ahogyan az várható lett volna –, hanem csökkent. Emlékezzünk vissza a mutató képletére. A számlálóban a chí-négyzet és a szabadságfok különbsége szerepelt. Mivel a chí-négyzet különbsége nem volt sokkal nagyobb egynél, ezért a szabadságfok eggyel történő növelése, már itt szinte teljesen kompenzálta a chí-négyzet értékében jelentkező minimális illeszkedés-romlást. Ezt a kompenzációt a CFI értékének változatlanságában is láthattuk. Az RMSEA esetében azonban ehhez még hozzájött a takarékosabb – nagyobb szabadságfokú – modellért járó „jutalom”, amit a mérőszám nevezője fejez ki. Látható, hogy az SRMR statisztika értéke 0,0011-gyel nőtt. Tehát valamennyi mérőszám alapján arra a következtetésre jutunk, hogy az alternatív modellnél alkalmazott megszorítás nem rontotta a modell illeszkedését. Mi következik ebből? A vallásosság két indikátorát egyforma erősséggel magyarázza a zsidó identitás látens változója.

8. MITŐL FÜGG A ZSIDÓ IDENTITÁS?

Strukturális modell: látens változó az útmodellben

A következő lépésben a zsidó identitást magyarázó – úgynevezett strukturális – modellt építjük fel. Az identitást négy változóval magyarázzuk. Ezek mind olyanok, amikkel már a hagyományos regresszió-, illetve útelemzéskor megismerkedtünk. A modellben felhasznált változók a következők: a kérdezett életkora, a szülők vallásossága, a gyerekkori család légköre és a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások. Ez utóbbinál nem tartottuk szükségesnek a tisztán vallási és az etno-kulturális szokások elválasztását, így az összetett mutatóban mindkettőt szerepeltetjük.

7. ábra. A zsidó identitás hipotetikus magyarázó modellje a teljes mintában.

A korábbi modellek alapján feltételeztük, hogy az életkornak nincsen közvetlen hatása a gyerekkori család légkörére. Természetesen itt változott a helyzet a 2. ábrán bemutatott regressziós modellhez képest, hiszen itt úgy magyarázzuk a két változó kapcsolatát, hogy a modellbe bevont többi változó hatását is kontroll alatt tartjuk. Ezzel együtt feltételezzük, hogy ez az útegyüttható nulla. A másik megkötésünk az volt, hogy a zsidó identitás hatása a zsinagógába járás gyakoriságára, illetve a szubjektív vallásosságra megegyezik egymással. Ez a feltevés a mérési modell módosított változatából következett. Tanulmányunk elméleti részében sok szó esett arról, hogy a magyarországi zsidóság különböző generációit mennyire eltérő társadalmi környezet vette körül és ennek milyen nagy hatása lehetett ezen generációk identitására. Ez alapján feltételeztük, hogy a kornak kitüntetett szerepe lesz a magyarázómodellben és az indikátorváltozókat akár a zsidó identitás mértékétől függetlenül is befolyásolja. Ezeket az utakat azonban a kezdeti modellben nem feltételeztük.

A kezdeti modell illeszkedése nem megfelelő. A modellt tesztelő chí-négyzet szignifikanciája 0,000. A CFI értéke 0,979 az SRMR pedig 0,028. Bár e két mutató alapján a modell elfogadható lenne, azonban az RMSEA 0,068 és a PCLOSE 0,002. Következő lépés valóban az lehetne, hogy feltételezéseink alapján új modellt, modelleket hozunk létre, és az AMOS outputja is segítséget nyújt ahhoz, hogy merre induljunk tovább.

8.1. MODIFIKÁCIÓS INDEXEK

A modellezés konfirmatív és exploratív módjának tárgyalásakor Jöreskog (1993) alapján a legvalószínűbb esetnek azt tartottuk, amikor a kutató felállít egy kezdeti modellt, és ha az nem illeszkedik az adatokra – ami az esetek nagy részében így van –, akkor módosítja azt. A modellezésnek ezt a fázisát a szakirodalom specifikáció keresésnek (*specification search*) nevezi. Ennek az a célja, hogy a kutató azonosítani tudja a modell specifikációs hibáit, és egy elég gazdaságos, jól illeszkedő és jól interpretálható modellhez jusson.

Ebben segítségünkre lehetnek az úgynevezett modifikációs indexek (*modification indices*). Ez bármely rögzített és kötött paraméterre kiszámítható, és azt fejezi ki, hogy minimálisan mennyivel csökkenne a modellt jellemző chí-négyzet értéke, ha az adott paramétert szabadon becsülnénk. Így tehát a modifikációs index nem más, mint két egymásba ágyazott modell⁸⁰ közötti chí-négyzet különb-

⁸⁰ Ebben az esetben az éppen tesztelt modell van beágyazva abba a modellbe, amelyikben a modifikációs indexhez tartozó paramétert szabadon becsüljük.

sége 1 szabadságfokkal. Éppen ezért, mivel az 1 szabadságfokú chí-négyzet eloszlás 5 százalékos szignifikanciaszinthez tartozó kritikus értéke 3,84, ezért az ennél⁸¹ nagyobb modifikációs indexek esetében beszélhetünk számottevő javulásról. A modellt tesztelő chí-négyzethez hasonlóan, a modifikációs indexek is érzékenyek a mintaelemszámra. Ennek kezelésére az egyes modifikációs indexek mellé azt is közli a program, hogy az adott paraméter értéke várhatóan mennyivel nőne vagy csökkenne (*expected parameter change*), ha azt a következő futtatásnál szabadon becsülnénk.⁸² Ezek használata különösen akkor fontos, ha nagy mintákkal dolgozunk (Brown 2006, 119, 122). A kutató a modifikációs index és a becsült paraméter értéke alapján alapvetően négyféle helyzettel találkozhat. Ha mindkettő nagy⁸³, akkor az adott paramétert nagy valószínűséggel érdemes szabadon becsülni. Ha egy nagy modifikációs indexhez kicsi becsült paraméter érték tartozik⁸⁴ vagy mindkettő kicsi, akkor nincsen értelme a paramétert becsülni. Az igazi gondot a kis modifikációs index, nagy paraméter becslés kombináció okozza, mert ebben az esetben nem egyértelmű a döntés⁸⁵ (Kaplan 1990, 149–50).

A specifikáció keresésnek nincsen egyetlen helyes módja. MacCallum (1986) néhány hasznos tanáccsal szolgál a modifikációs indexek használatával kapcsolatban. Fontos, hogy a kutató már a mérési modellben is tegyen meg mindent a specifikációs hibák azonosításáért és a strukturális modellezést egy olyan mérőszámmal kezdje el, ami nagy valószínűséggel mentes ezektől. A következő tanács, hogy a modellen egyszerre mindig csak egy változtatást hajtsunk végre, mivel egy többdimenziós térben – amiben mozgunk – egyetlen változtatás a modell többi részében is változást eredményezhet.⁸⁶ Harmadik tanácsa, hogy ha a kutatónak a modell számottevő javulása vagy gazdaságossága között kell választania, akkor az előbbi előnyt élvez. Szimulációs eredményei alapján van néhány

⁸¹ A szakirodalomban az egyszerűség kedvéért sokszor 4 szerepel.

⁸² Mivel itt általában nullára rögzített paraméterről van szó, ezért ez azt jelenti, hogy mekkora lenne a paraméter értéke miután az adott paramétert becsüljük.

⁸³ A paraméter esetében természetesen annak abszolút értékéről beszélünk.

⁸⁴ Ennek kétféle oka lehet. Ha a mintanagyság nagyon nagy, akkor egy kis becsült értékkel bíró paraméter szabad becslése is nagy változást okozhat a chí-négyzet statisztika várható értékében. A második eset, ha az eredeti modell nagyon rosszul specifikált, hiszen ilyenkor akár egy kis változás is jelentős javulást eredményezhet. Bármelyik esetről is van szó, nem helyes stratégia a paraméter szabaddá tétele (Steiger 1990, 173).

⁸⁵ Kaplan (1990) munkáját erős kritikával illette Steiger (1990), aki alapvetően úgy gondolja, hogy a modellek utólagos modifikációja nehezen védhető. Sokkal megengedőbbek a kérdésben MacCallum, Roznowski és Necowitz (1992), akik úgy fogalmazzák, hogy az „exploratív kutatások kívánatos és szükséges részei a modellépítés folyamatának” (MacCallum et al. 1992, 491).

⁸⁶ Erről lásd Székelyi és Barna 2002, 50.

olyan dolog, amivel növelhető a specifikáció keresés eredményessége. A kutatónak alaposan végig kell gondolnia a kezdeti modellt. A nagyobb mintaelemszám szintén jelentősen növeli a siker valószínűségét. A megfelelő modellkeresést akkor is érdemes folytatni, ha az adott ponton a modell χ^2 -négyzet nem szignifikáns.⁸⁷ Az utolsó tanács pedig az, hogy a kutató – ahogyan ő hívja – restriktív keresési stratégiát (*restrictive search strategy*) alkalmazzon, ahol a modifikációhoz mindig interpretáció tartozik. Fontos figyelmeztetése – amit már mi is említettünk –, hogy a specifikáció kereséssel a kezdeti konfirmatív megközelítés exploratív lesz, és így a kapott modellt ennek megfelelően kell kezelni és interpretálni.

A modell módosítása semmiképpen sem alapulhat tehát a modifikációs indexek kritikátlan használatán, a kutatónak minden ponton interpretálnia kell a változtatásokat. MacCallum (1986), illetve MacCallum és munkatársai (1992) szimulációk alapján úgy találták, hogy a modifikációs indexek mechanikus használatával csupán az esetek egy részében sikerült eljutni a legjobb modellhez, illetve az ilyen változtatások sokszor olyanok, amik csak és kizárólag az adott adatbázisnál működnek. Éppen ezért MacCallum és munkatársai (1992) eleve egymással versengő, alternatív modellek felállítását javasolták (MacCallum et al. 1992, 502–503).

A program a modifikációs indexek között kétféle változtatást javasol: kétirányú kapcsolatokat, vagyis kovarianciákat és egyirányú kapcsolatokat, vagyis regressziós utakat. Az előbbiek legtöbbször egymással korreláló hibatagok engedélyezését jelentik a modellben. Ezzel a lehetőséggel azonban csak nagyon kivételes esetekben élhetünk.

8.2. KORRELÁLÓ HIBATAGOK⁸⁸

A klasszikus tesztelmélet és a faktorelemzés feltételezi, hogy a modell hibatagjai egymással korrelálatlanok. A strukturális egyenletek modellezésében használt faktorelemzés lehetővé teszi a hibatagok korrelációját. Ez abból fakad, hogy a tesztelmélet véletlen hibákat (e) feltételez, amelyek éppen ezért egymással korrelálatlanok. Az, hogy a hibatagok között nincsen korreláció, azt jelenti, hogy az indikátorok közötti kapcsolatot (*covariation*) teljes egészében a közös faktornak tulajdonítjuk. A SEM-ben azonban a hiba (ϵ) több dolgot foglal magába. Egyik része éppen az a véletlen hiba, ami a tesztelmélet esetében szerepel, és ami

⁸⁷ A modellt tesztelő χ^2 -négyzet statisztika elemszám-érzékenységének ismeretében ez különösen akkor van így, ha nagy elemszámmal dolgozunk.

⁸⁸ Itt tulajdonképpen a hibatagok kovarianciájáról van szó, azonban ezt a szakirodalomban leggyakrabban hiba korrelációnak nevezik (Byrne 2008, 873).

független az egyes indikátoroktól. Van azonban egy másik része, ami viszont éppen az egyes indikátorokhoz kötődik. Ilyen lehet az adott kérdés szóhasználata vagy elhelyezkedése a kérdőívben, és ez okozhatja a hibatagok korrelációját (Fornell 1983, 446; Gerbing és Anderson 1984, 573). Ha egy modell „javításra szorul”, akkor ezek általában szerepelnek a felkínált lehetőségek (modifikációs indexek) között, mivel szinte mindig javítják a modell illeszkedését. Ezen utak be-rajzolásával azonban csínjában kell bánni. Egy adott indikátorhoz tartozó hiba az indikátor azon részét fejezi ki, amit a látens változó nem tud magyarázni. Ha két ugyanahhoz a faktorhoz tartozó indikátor hibatagja között kapcsolat van, az azt jelenti, hogy az adott indikátorok a faktoron kívül még valami közös, a modellben nem szereplő dologtól függenek. Ez lehet például a hasonló szóhasználat (például a kérdések bevezető mondatai ugyanúgy hangoznak) a kérdőívben való elhelyezkedés vagy az, hogy mindkét kérdés valamiféle társadalmi elvárást közvetít. Azonban, ha ilyenről nincsen szó, akkor azonos faktorhoz tartozó indikátorok hibatagjainak összekötése jelentősen rontja a közös faktor „minőségét”.⁸⁹ A szakirodalomban a hibatagok korrelációjának engedélyezésével kapcsolatos általános figyelmeztetés tehát az, hogy annak célja nem lehet pusztán az illeszkedés növelése. A hibatagok közötti korrelációkat mindig megfelelően interpretálni kell. A hibatagok közötti korrelációk alkalmazásánál ezenkívül következetesnek kell lenni. Tehát például, ha két indikátor hibatag korrelációját azért tartjuk lehetségesnek, mert mindkét indikátorhoz tartozó kérdőívkérdés hasonlóan volt megszövegezve, akkor minden olyan indikátornál össze kell kötnünk a hibatagokat, amelyeknél ez az indoklás fennáll. Ez a magyarázat következhet az elméletből, vagy lehet – ahogyan fent írtuk – módszertani oka. A hibatagok közötti korrelációk engedélyezése akkor elfogadhatóbb, ha ezek viszonylag kicsik és nem változtatják számottevően az egyéb paraméterek becsült értékeit⁹⁰ (Bagozzi 1983, 450; Brown 2006, 181, 186; Fornell 1983, 446–47; Gerbing és Anderson 1984; Smolkowski 2007).

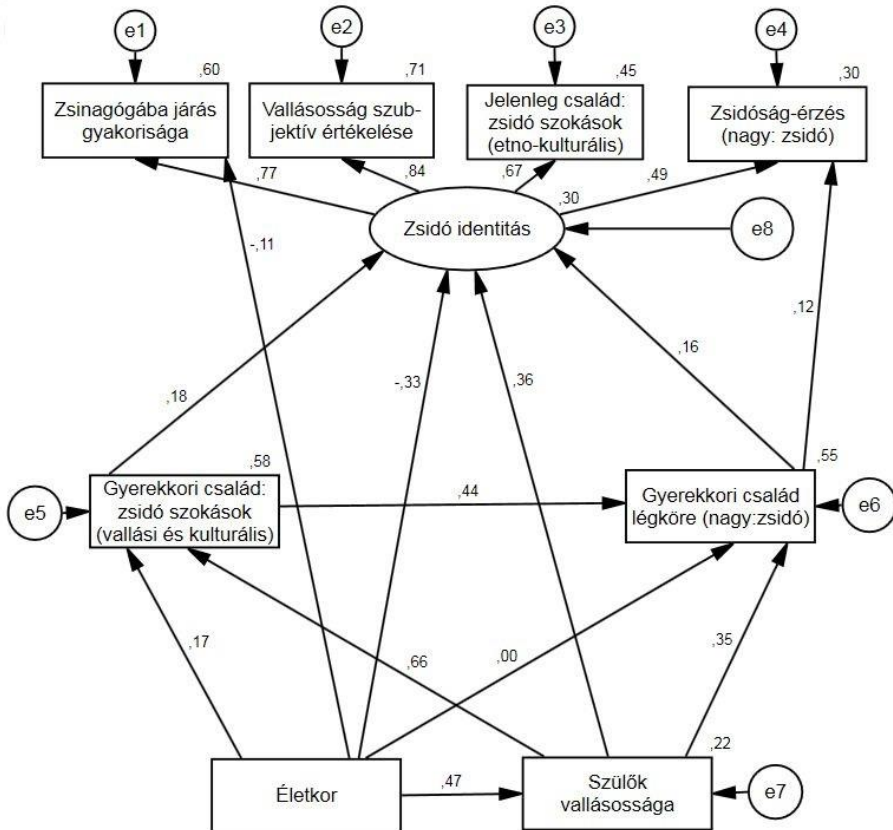
⁸⁹ Ha a modell több látens változót is tartalmaz, akkor a különböző faktorokhoz tartozó indikátorok hibatagjai közötti korrelációval pedig az a probléma, hogy ha mindkét változónak van egy olyan közös része, amelyet saját faktoruk nem magyaráz, akkor esetleg ezen változók egy másik közös faktornak is indikátorai. Itt is elmondható, hogy ha ezen hibatagok korrelációját nem lehet például a fenti indokok valamelyikével megmagyarázni, az jelentősen ronthatja a modell interpretálhatóságát.

⁹⁰ Fornell arra hívta fel a figyelmet, hogy fontos, hogy a modellben újonnan tételezett hibatag korrelációk ne változtassák meg a strukturális paraméterek (*structural parameter*) becsléseit (Fornell 1983, 447). Bagozzi ezt azzal egészítette ki, hogy a mérési paraméterekét (*measurement parameter*) se (Bagozzi 1983, 450). Ebből az következik, hogy amikor a strukturális modellben össze akarunk kötni két hibatagot, akkor vissza kell mennünk a mérési modellhez és ott ellenőrizni, hogy ez hogyan hat a paraméter becslésekre.

8.3. A KEZDETI MODELL MÓDOSÍTÁSA

A fentiek miatt az ajánlott lehetőségek közül első módosításként az életkor és a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változó közötti regressziós út berajzolás mellett döntöttünk. Ezzel azt feltételezzük, hogy az életkor az identitástól függetlenül is képes hatni a zsinagógába járás gyakoriságára. Ezzel a feltételezéssel a modell illeszkedése javult, de nem eléggé. A modellt tesztelő χ^2 -négyzet továbbra sem szignifikáns, a CFI értéke 0,986, az RMSEA 0,068-as, amihez 0,002-es PCLOSE érték tartozik. Az SRMR 0,0221. A modifikációs indexek alapján a legnagyobb változást ezután a modell illeszkedésében a gyerekkori család légköre és a zsidóság szubjektív érzése közötti útegyüttható becslése okozza. Ennek az együtthatónak a szerepeltetését az indokolja – amint korábban írtunk –, hogy viszonylag alacsony volt a zsidó identitás mérési modelljében a zsidóságérzethez tartozó faktorsúly. Ebből látható, hogy a vallási és etno-kulturális aspektust is magába foglaló zsidó identitáson túl létezik egy ettől független rész, amelyben a zsidóság objektívebb mutatóitól némileg elválva a zsidóság szubjektív megvalósítása szerepel, vagyis az, hogy ki mennyire mondja el, hogy zsidónak érzi magát. Úgy látszik, hogy a zsidóság megvallásának ezen részét szignifikánsan befolyásolja a gyerekkori család zsidó légköre. Akiknél ez jellemzőbb volt, azok identitástól függetlenül, könnyebben adnak számot szubjektív zsidó érzéseikről. Az átalakított modell elindult a javulás útján, de a modellt tesztelő χ^2 -négyzet szignifikanciája még mindig kisebb mint 0,05, de a CFI értéke 0,990, az RMSEA 0,051, amihez 0,428-as PCLOSE érték tartozik és az SRMR is tovább javul 0,0164-re.

8. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a teljes mintában (standardizált regressziós együtthatók).

Nézzük meg, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le a modelltől. A modell egy részének tanulságai nem okoznak meglepetést. A szülők vallásossága, a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások, valamint a gyerekkori család zsidó légköre egymástól függetlenül és együttesen is mind növelik a kérdezett zsidó identitását. Az életkor változó hatása nem ennyire egyértelmű. Az idősebbek esetében jellemzőbb, hogy szüleik vallásosak voltak, illetve a gyerekkori családban több zsidó szokást és ünnepet tartottak meg. Akár következik ezekből, hogy a kérdezett gyerekkori családjának légkörére zsidóként emlékeznek, akár nem, ezek erősebb zsidó identitással járnak együtt. Az életkor közvetlen hatása a zsidó identitásra azonban negatív. Ez azt jelenti, hogy ha a szülők vallásosságát, a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások mennyiségét, valamint a gyerekkori család légkörét kontroll alatt tartjuk, vagyis ezeket a változókat nem engedjük hatni, akkor azt találjuk, hogy az idősebbeket gyengébb zsidó identitás

jellemzi. Ebből a fiatalok újrafelfedezett identitására is következtethetünk. Az így „elérhető” identitás mértékét azonban csökkenti, hogy a fiatalok gyenge zsidó szocializációval rendelkeznek. Nehezen interpretálható azonban az életkor közvetlen negatív hatása a zsinagógába járás gyakoriságára. Az eddigi eredményekből az egyértelműen látszik, hogy feltételezésünk, miszerint az életkornak kitüntetett szerepe lesz a zsidó identitás magyarázatában, megállja a helyét. Az is észrevehető azonban, hogy hatása a jelenlegi modellünkben ellentmondásokkal terhelt. Nem arról van-e szó, hogy a különböző korcsoportok annyira eltérően viselkednek, hogy ezek „összeöntése”, vagyis együttes kezelésük okozza a problémát? Próbáljunk most meg a korcsoportokban külön-külön felállított modelleket vizsgálni. A klasszikus útmodellezés esetében ilyenkor arra lenne lehetőségünk, hogy a különböző modellek útegyütthathóinak egyenlőségét teszteljük, vagyis megállapítsuk, hogy a magyarázó változók hatása eltér-e egymástól az egyes csoportokban. A SEM lehetővé teszi a látens változó azonosságának tesztelését is. Esetünkben ez azt jelenti, hogy meg tudjuk vizsgálni, hogy a zsidó identitás vajon ugyanazt jelenti-e a holokauszt-túlélők különböző generációi számára. A korábban leírtak alapján azt feltételezzük, hogy nem.

9. ÉLETCIKLUSOK ÉS A ZSIDÓ IDENTITÁS

Konfirmatív faktorelemzés több csoportban

Korábban bemutatottuk az elemzésben használt korcsoportok kialakításának szempontjait és a létrejött csoportokat. A holokauszt-túlélők idősebb generációjába az 1930 előtt születetteket soroltuk; a fiatalabbak közé pedig azokat, akik 1930 és 1944 között születtek. A második generáció tagjai 1945 és 1964 között látták meg a napvilágot; a harmadik generációhoz pedig azok tartoznak, akik 1964 után születtek.

9.1. A MÉRÉS EGYEZŐSÉGÉNEK TESZTELÉSE

Több csoport összehasonlítása esetén szükség van annak tesztelésére, hogy mérőszámunk, amelyet a zsidó identitás mérésére felállítottunk, minden csoportban alkalmas-e a zsidó identitás mérésére, illetve minden korcsoport számára ugyanolyan jelentéssel bír. A mérések állandóságának teszteléséhez (*measurement invariance test*) vissza kell lépünk a zsidó identitás mérési modelljéhez. Az állandóság tesztelésének különböző szintjei vannak. Ezek egymásra épülnek, vagyis a magasabb szintű állandóság tesztelésére csak az alacsonyabb szintűek – legalább részleges – teljesülése esetén kerülhet sor (Byrne 2004; Steinmetz et al. 2009; Widarman és Olivera-Aguilar 2023).

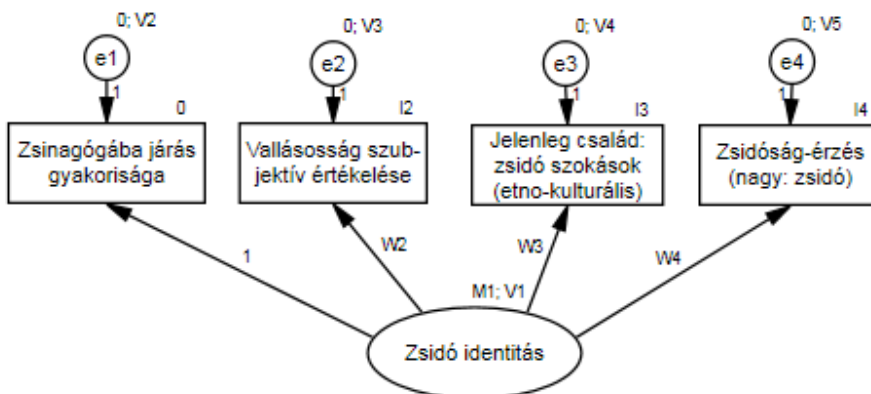
Mielőtt többcsoportos faktoranalízist futtatnánk, meg kell győződnünk arról, hogy az egyes korosztályokat külön kezelve mindenhol illeszkedik-e a felállított mérési modell. A korcsoportok elemzésekor visszatérünk az identitás mérésére felállított alapmodellünkhöz, tehát nem feltételezzük, hogy a zsinagógába járás gyakoriságához és a vallásosság szubjektív értékeléséhez tartozó faktorsúlyok megegyeznek egymással. A most futtatott modelleknél becsülni fogjuk az átlagokat és tengelymetszeteket (*intercept*) is, hiszen a csoportok összehasonlításának egyik célja nyilvánvalóan az, hogy megmondjuk, hogy hogyan tér el egymástól az egyes korcsoportokban az identitás mértéke. Emlékezzünk vissza, hogy a modell identifikálhatóságának egyik feltétele az volt, hogy a látens változóhoz skálát rendeljünk.⁹¹ Amikor az átlagokat nem becsültük, akkor azt a módszert követtük, hogy az egyik változót referencia-változónak választva a hozzá tartozó

⁹¹ A másik, általunk könnyen ellenőrizhető feltétele pedig az, hogy a modell szabadságfoka nagyobb legyen nullánál. Az átlagok és tengelymetszetek becslésekor a mért para-

faktorsúlyt egyre rögzítettük. Amikor az átlagokat és a tengelymetszeteket is becsüljük, akkor azonban ez a megkötés nem elegendő a modell identifikálhatóságához. Az egyik leginkább elterjedt – és a korábban használttal analóg – módszer ilyenkor az, ha annak a változónak, aminek a faktorsúlyát 1-re állítottuk be, a konstans értékét nullára rögzítjük.⁹² Ebben az esetben a látens változó átlagát minden csoportban szabadon becsüljük. Mivel egy látens változónak nincsen pontos kezdőpontja, itt nem a változó tényleges értékére vagyunk kíváncsiak. Ezért volt érdektelen a látens változó átlagának vizsgálata akkor, amikor a teljes mintával dolgoztunk. Több csoport elemzésekor azt szeretnénk vizsgálni, hogy a látens változó átlaga a különböző csoportokban hogyan viszonyul egymáshoz.

Ez alapján a 9. ábra a zsidó identitás hipotetikus mérési modelljének azt a paraméterezését mutatja, amelyikben az átlagokat és a tengelymetszeteket is becsüljük. Az előbbit M, az utóbbit I betű jelöli. A hibatagok átlaga helyén mindenhol 0 szerepel, mert azt feltétezzük, hogy a hibatagok várható értéke 0.

9. ábra. A zsidó identitás hipotetikus mérési modellje új paraméterekkel.

Külön-külön minden korcsoportban lefuttattuk a 9. ábrán látható modellt. A 2. táblázat a különböző illeszkedésmutatókat mutatja.

méterek száma éppen annyival nő, mint a becsült paramétereké. Itt a modell mért paramétereikhez hozzá kell számítanunk az indikátorváltozók átlagait, a becsült paraméterek számához pedig a látens változó átlagát és azon indikátorváltozók tengelymetszeteit, amelyeket szabadon becsültünk. A fentiekből az következik, hogy ha az átlagok és tengelymetszetek becsülése nélkül felállított mérési modell szabadságfoka nagyobb nullánál, akkor ez az új paraméterek becsülésével kiegészítettnél is biztosan így lesz.

⁹² A többi módszerről lásd Little et al. 2006.

2. táblázat. A zsidó identitás mérési modelljének illeszkedési statisztikái az egyes korcsoportokban.⁹³

	khí-négyzet szignifikancia	CFI	RME-SEA	PCLOSE	SRMR
1. korcsoport	0,472	1,000	0,000	0,711	0,0095
2. korcsoport	0,176	0,998	0,037	0,532	0,0121
3. korcsoport	0,604	1,000	0,000	0,792	0,0116
4. korcsoport	0,515	1,000	0,000	0,807	0,0092

Látható, hogy a modell illeszkedése minden korcsoportban kiváló. Azt látjuk tehát, hogy a zsidó identitás mérésére felállított modell külön-külön mind egyik korcsoportban működik.

9.1.1. Konfigurális állandóság

A mérőszám állandósága tesztelésének következő lépéseihöz már szimulán becslést alkalmazunk, vagyis azokat a különböző korcsoportokban egyszerre futtatott modellekben teszteljük. Ezeknél a futtatásoknál tehát az illeszkedésmutatókat a teljes modellre együttesen kapjuk meg és nem korcsoportonként külön-külön. Először a faktorstruktúra egyezőségét teszteljük, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy a mindenféle megkötés nélkül⁹⁴ futtatott fenti modell illeszkedik-e. Ha ez fennáll, akkor konfigurális invarianciáról⁹⁵ (*configural invariance*) beszélünk. Modellünk esetén beszélhetünk erről, mivel az illeszkedésmutatók a következőképpen alakulnak: a modellt tesztelő chí-négyzet⁹⁶ szignifikanciája 0,5, a CFI értéke 1,000, az RMSEA 0,000, a PCLOSE 1,000, az SRMR pedig 0,0095.

Ha csak az lenne a célunk, hogy megtudjuk, hogy a zsidó identitás látens változójának mérésére minden korcsoportban felhasználhatók-e a választott változók, akkor elég lenne a konfigurális állandóság tesztelése (Steenkamp és Baumgartner 1998, 82). Azonban előttünk más cél lebeg. Szeretnénk megtudni, hogy a zsidó identitás minden korcsoport esetében ugyanolyan jelentéssel bír-e,

⁹³ Az 1. korcsoport a legfiatalabbakat, a 4. korcsoport a legidősebbeket jelenti.

⁹⁴ Ahhoz, hogy a paramétereket minden korcsoportban különbözőnek tekintse a program, az szükséges, hogy azoknak minden korcsoportokban egymástól eltérő neve legyen. A 9. ábrán bemutatott modell paramétereit ezért minden korcsoportban egy kicsit módosítottuk. Az 1. korcsoportban minden paraméter neve után egy _k1, a második korcsoportban _k2, a harmadikban _k3 és a negyedikben _k4 került.

⁹⁵ A szakirodalomban az egyező forma (*equal form*) kifejezés is előfordul (Brown 2006, 268).

⁹⁶ Egy ilyen modellnél a szabadságfok a külön korcsoportok szerinti futtatások szabadságfokainak összege és a chí-négyzet értéke is az ottani négy chí-négyzet összege (Brown 2006, 279).

ezért a mérés állandóságának tesztelése több lépcsőben folytatódik tovább. Ennek során az egymásra épülő modellekben egyre több paraméter értékét kötjük majd meg. Mivel így a modellek egymásba ágyazottak lesznek, a tesztelés logikája ugyanaz lesz, mint amikor a zsidó identitás mérésére alternatív modellt állítottunk fel és teszteltünk. Emlékezzünk vissza, hogy egyrésről chí-négyzet különbség próbát alkalmaztunk. Másrésről a CFI, az RMSEA és az SRMR illeszkedésmutatók változását néztük. Mivel nagy mintával dolgozunk a CFI esetében 0,01 vagy annál kisebb csökkenést, az RMSEA esetében 0,015 vagy annál kisebb, az SRMR esetében pedig 0,030 vagy annál kisebb növekedést tekintettünk úgy, hogy a megszorítások hatására a modell illeszkedése nem romlott számottevően.

9.1.2. Metrikus állandóság

A mérés állandóságának tesztelésekor a következő lépésben arra vagyunk kíváncsiak, hogy az egyes indikátorváltozókhoz tartozó faktorsúlyok megegyeznek-e az egyes csoportokban. Ha ez fennáll, akkor metrikus állandóságról⁹⁷ (*metric invariance*) beszélünk. A metrikus állandóság azt jelenti, hogy a különböző csoportokban a látens változó ugyanúgy van „kikeverve”⁹⁸ és így ugyanazt jelenti. Emlékezzünk vissza, hogy egy mért indikátor két dologtól függ: a látens faktortól és a hibától. A faktorsúly a mért indikátort leíró regressziós egyenlet regressziós paramétere és azt fejezi ki, hogy mennyit változik a mért változó a látens változó egységnyi változásával, vagyis ez határozza meg a látens változó „mértékegységét”. Ha a különböző csoportokban az egyes változókhoz tartozó faktorsúlyok egyenlők, akkor az azt jelenti, hogy a látens változó léptéke⁹⁹ a különböző csoportokban megegyezik. Ez a feltétele annak, hogy a látens változó felhasználásával épített strukturális modell összehasonlítható legyen a különböző csoportokba (Steenkamp és Baumgartner 1998, 80; Vandenberg és Lance 2000, 37).

Az elemzés úgy zajlik, hogy a modell definiálásakor megkötjük, hogy az egyes változókhoz tartozó faktorsúlyok mind a négy korcsoportban legyenek egyenlők. Vagyis azt feltételezzük, hogy a négy csoportban ugyanúgy szerveződik a zsidó identitás. Azt vizsgáljuk, hogy ez a modell közel ugyanolyan jól il-

⁹⁷ A szakirodalomban a gyenge faktoriális invariancia (*weak factorial invariance*) kifejezés is előfordul (Brown 2006, 268).

⁹⁸ Tudjuk, hogy a faktorelemzésben a látens változótól függenek az indikátorok, mégis ezzel a kicsit csalóka fogalmazással jobban érthetővé válik a metrikus invariancia fogalma.

⁹⁹ Emlékezzünk vissza, hogy a látens változóhoz úgy rendeltünk léptéket, hogy az egyik indikátorváltozóhoz tartozó faktorsúlyt 1-re rögzítettük.

leszkezik-e, mint az a modellünk, amelyikben semmilyen megkötést sem alkalmaztunk. Alapmodellünk, amelyhez képest az illeszkedést vizsgáljuk tehát a konfigurális egyezőség tesztelésekor használt modell lesz. Az alternatív modell pedig az, amelyikben valamennyi faktorsúly esetében feltételezzük a csoportok közötti egyenlőséget. Az illeszkedésmutatókat a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel négy korcsoportban.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	7,314	35,611	28,297	0,001
CFI	1,000	0,992	0,008	–
RMSEA	0,000	0,025	0,025	–
SRMR	0,0095	0,0424	0,0329	–

A 3. táblázatból látszik, hogy bár a CFI értéke kevesebbet változott, mint az a metrikus állandóság hipotézisének elvetéséhez szükséges, azonban sem a chí-négyzet különbség próba, sem az RMSEA, sem az SRMR nem erősíti meg feltevésünket, így a teljes metrikus invarianciát el kell vetnünk.

Vannak olyan kutatók (Byrne et al. 1989, Steenkamp és Baumgartner 1998), akik ebben az esetben részleges állandóság (*partial invariance*) tesztelését javasolták. Ez azt jelenti, hogy az egyenlőségi megkötést nem mindegyik paraméter esetében alkalmazzuk. Részleges metrikus állandóságról tehát akkor beszélünk, ha az indikátorváltozón kívül van legalább egy olyan faktorsúly, ami egyenlő a különböző csoportokban (Steenkamp és Baumgartner 1998, 81). A részleges invariancia lehetősége jelentősen megkönnyíti a kutatók dolgát, azonban Vandenberg és Lance (2000) felhívta a figyelmet ennek következményeire. A részleges invariancia tesztelése nagyon sokszor inkább az adatokon, mint elméleti megfontolásokon alapul, és ezért az elemzés exploratív vonásait erősíti. Azt ajánlják, hogy lehetőleg minél több faktorsúly esetében álljon fenn az egyenlőség (Vandenberg és Lance 2000, 37–38). Ezzel összhangban mi is először csak egy-egy faktorsúly esetében oldottuk fel az egyenlőségi megkötést. Így a következőben három modellt tesztelünk. Az alapmodell itt is a konfigurális állandóság tesztelésekor használt modell lesz. Az alternatív modell pedig az, amelyikben a táblázatrész fejlécében használt faktorsúlyokat tesszük egyenlővé a különböző korcsoportokban. Az illeszkedésmutatókat a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat. Részleges metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel négy korcsoportban (három¹⁰⁰ faktorsúly egyezése).

W2 és W3 faktorsúlyok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	7,314	19,290	11,977	0,062
CFI	1,000	0,998	0,002	–
RMSEA	0,000	0,015	0,015	–
SRMR	0,0095	0,0214	0,0119	–
W2 és W4 faktorsúlyok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	7,314	35,173	27,860	0,000
CFI	1,000	0,991	0,009	–
RMSEA	0,000	0,030	0,030	–
SRMR	0,0095	0,0418	0,0323	–
W3 és W4 faktorsúlyok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	7,314	21,552	14,239	0,027
CFI	1,000	0,997	0,003	–
RMSEA	0,000	0,018	0,018	–
SRMR	0,0095	0,0272	0,0177	–

Látható, hogy a teljes metrikus állandóságot a zsidóságérzés változóhoz tartozó faktorsúly (*W4*) különbözősége miatt kellett elvetnünk, de a részleges metrikus állandóság fennáll, mivel az 1-re rögzített faktorsúly mellett a vallásosság szubjektív értékelése (*W2*) és a jelenlegi családban megtartott zsidó szokások (*W3*) változójához tartozó faktorsúlyok minden csoportban megegyeznek.

Az RMSEA statisztika változásának éppen elfogadható határon lévő értéke, valamint Vandenberg és Lance (2000) fent említett figyelmeztetései arra indítottak minket, hogy megpróbáljunk utánajárni, melyik korcsoport „lóg ki a sorból”. Vajon nincsenek-e olyan korcsoportok, amelyek esetében a teljes metrikus állandóság is fennáll. A korcsoportok kialakításánál szó volt róla, hogy a két legidősebb korosztály tagjai számítanak holokauszt-túlélőknek. Ők azok, akiknek

¹⁰⁰ Emlékezzünk rá, hogy mivel a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változóhoz tartozó faktorsúlyt minden korcsoportban egyre állítottuk, ezért ez minden korcsoportban egyenlő.

gyerekkorában még sokkal inkább jelen volt a zsidóság, éppen ezért azt feltételezzük, hogy az ő esetükben fennáll a teljes metrikus állandóság. Először a konfigurális állandóságot teszteljük, de minthogy a négy korcsoportban ezt verifikálni tudtuk, ezért két korcsoport esetén is fenn kell állnia. Az eredmények alapján nem csalatkozunk: a modellt tesztelő khi-négyzet szignifikanciája 0,674, a CFI 1,000, az RMSEA 0,000, a PCLOSE 0,982, az SRMR pedig 0,0116. A teljes metrikus állandóság tesztelésekor ez a modell lesz az alapmodell. Az 5. táblázat ennek eredményeit foglalja össze.

5. táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khi-négyzet	2,337	6,851	4,514	0,211
CFI	1,000	1,000	0,000	–
RMSEA	0,000	0,000	0,000	–
SRMR	0,0116	0,0276	0,016	–

Az eredményekből látszik tehát, hogy az 1930 előtt, illetve az 1930–1944 között született korosztályok esetében annak feltételezése, hogy a zsidó identitás ugyanúgy hat az egyes indikátorokra egyáltalán nem rontotta a modell illeszkedését. Bár pusztán statisztikai alapon elfogadható lenne, hogy a négy korosztályt együtt elemezve haladjunk tovább az invariancia tesztelés következő állomására, azonban az elméleti háttérrel figyelembe véve sokkal inkább érthető, hogy a holokauszt-túlélők első generációjának fiatalabb és idősebb tagjai esetében hasonlóan, míg a holokauszt-túlélők második, illetve harmadik generációja esetében másképpen szerveződik a zsidó identitás.¹⁰¹

9.1.3. Skaláris állandóság

A következő lépésben azt teszteljük, hogy az egyes indikátorváltozók konstans értékei a különböző csoportokban megegyeznek-e egymással. Ha ez fennáll, akkor skaláris állandóságról¹⁰² beszélünk. Ha a mért változókhoz tartozó konstans értékek különböznek, akkor az azt jelenti, hogy bizonyos csoportokban

¹⁰¹ Az első és a második korcsoport esetében sem áll fenn a teljes metrikus állandóság.

¹⁰² A szakirodalomban az erős faktoriális invariancia (*strong factorial invariance*) kifejezés is előfordul (Brown 2006, 268).

szisztematikusan felfelé vagy lefelé torzít az átlag; ezt additív torzításnak is nevezik. Ha az adatokra jellemző ilyen torzítás, akkor nincsen értelme a látens változó átlaga csoportonkénti összehasonlításának.

Ha a mérés skaláris értelemben invariáns, az azt jelenti, hogy ha különböző csoportokba tartozó megkérdezettek ugyanolyan értékkel bírnak a látens változón, akkor a mért indikátorokon is ugyanolyan értékük van (Schmitt és Kuljanin 2008, 211). Esetünkben tehát, ha különböző korcsoportokba tartozó megkérdezetteket ugyanolyan mértékű zsidó identitás jellemez, akkor a mért változókon is ugyanolyan értékeik vannak. Ha fennáll a metrikus, de nem áll fenn a skaláris állandóság, akkor ha a tényleges értékekben van is különbség, azonban ezek, mivel a faktorsúlyok megegyeznek, csak egy konstansban térnek el egymástól. Mivel a strukturális egyenletek modellezésével a változók közötti lineáris kapcsolatokat elemezzük, a változók közötti összefüggések erőssége erre a lineáris transzformációra érzéketlen.¹⁰³ Ha azonban a látens változó átlagait szeretnénk összehasonlítani egymással, akkor arról is meg kell győződnünk, hogy ezek az azonos léptékű skálák „ugyanott helyezkednek el”. A skaláris állandóság tehát azt jelenti, hogy a mért változók átlagának csoportok közötti különbsége a látens változó átlagának csoportok közötti különbségéből következik, vagyis ha különböző csoportokba tartozó megkérdezettek indikátorváltozón felvett átlagai különböznek, akkor esetünkben ez egyben azt is jelenti, hogy más mértékű zsidó identitás jellemzi őket (Steenkamp és Baumgartner 1998, 80; Vandenberg és Lance 2000, 38).

Mivel a skaláris állandóság csak a metrikus állandóság fennállása esetén tesztelhető, ezért a fenti indoklást is figyelembe véve, ennek tesztelését csak a holokauszt-túlélők első generációjának két korcsoportja esetében végezzük el. A tesztelés logikája megegyezik a korábbiakkal. Az új modellben feltesszük, hogy a mért változókhoz tartozó tengelymetszetek azonosak. Azt, hogy a skaláris állandóság tesztelése a metrikus állandóság tesztelésére épül, az fejezi ki, hogy a modell megkötött paramétereit között itt is szerepelnek a faktorsúlyok azonosságára vonatkozóak.¹⁰⁴ Fontos az is, hogy itt az alapmodell, amelyhez viszonyítunk a teljes metrikus állandóság modellje lesz, tehát a 6. táblázat alapmodell oszlopába az 5. táblázat alternatív modell oszlopának értékei kerülnek. Az illeszkedés-mutatókat a 6. táblázat mutatja.

¹⁰³ Emlékezzünk vissza, hogy a faktor értékét szorozzuk a faktorsúllyal és hozzáadjuk a konstans. Ha a faktorsúly azonos, akkor éppen a konstansok eltérése fogja okozni az eltérést az indikátorok becslt értékeiben.

¹⁰⁴ Ha parciális metrikus állandóság állna fenn, akkor a most tesztelt modellben is csak az egymással egyenlő faktorsúlyok szerepelnének megkötésként. Részleges metrikus invariancia esetén csak a részleges skaláris állandóság tesztelhető. Ilyenkor azoknak a változóknak a tengelymetszetét, amelyeknél nem állt fent a metrikus állandóság, nem tesszük egyenlővé (Steenkamp és Baumgartner 1998, 81, 83–84).

6. táblázat. Teljes skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokausz-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	26,061	19,210	0,000
CFI	1,000	0,983	0,017	–
RMSEA	0,000	0,044	0,044	–
SRMR	0,0276	0,0247	– ¹⁰⁵	–

Az eredmények alapján látható tehát, hogy a teljes skaláris állandóság hipotézisét el kell vetnünk. A tesztelés itt is a parciális invariancia tesztelésével folytatódhat. Először csak egy-egy konstans egyenlőségét oldjuk fel, hiszen az a célunk, hogy minél több konstans esetében egyenlőséget találjunk. Az alapmodell itt is a teljes metrikus állandóság modellje lesz.

7. táblázat. Részleges skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokausz-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban (három¹⁰⁶ konstans egyezése).

I2 és I3 konstansok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	18,080	11,229	0,004
CFI	1,000	0,990	0,01	–
RMSEA	0,000	0,035	0,035	–
SRMR	0,0276	0,0278	0,0002	–
I2 és I4 konstansok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	25,519	18,668	0,000
CFI	1,000	0,982	0,018	–
RMSEA	0,000	0,047	0,047	–
SRMR	0,0276	0,0249	– ¹⁰⁷	–

¹⁰⁵ Az SRMR esetében azért nem számítottuk ki a két modellt jellemző érték különbségét, mert ennek a statisztikának az értéke a megszorítás hatására nem nőtt, hanem csökkent.

¹⁰⁶ Emlékezzünk, hogy mivel a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változóhoz tartozó konstans mindkét korcsoportban nullára állítottuk, ezért ezek egyenlők.

¹⁰⁷ Az SRMR esetében azért nem számítottuk ki a két modellt jellemző érték különbségét, mert ennek a statisztikának az értéke a megszorítás hatására nem nőtt, hanem csökkent.

I3 és I4 konstansok egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	14,474	7,623	0,022
CFI	1,000	0,994	0,006	–
RMSEA	0,000	0,027	0,027	–
SRMR	0,0276	0,0268	– ¹⁰⁸	–

A 7. táblázatból látható, hogy nincsen egyetlen olyan megkötés sem, amelyet valamennyi mutató támogatna. A következő modellekben a nullára állított konstanson kívül még egy érték egyezését fogjuk feltenni, vagyis összesen két tengelymet-szetét. Az alapmodell természetesen itt is a teljes metrikus állandóság modellje lesz.

8. táblázat. Részleges skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban (két konstans egyezése).

I2 konstans egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	17,935	11,084	0,001
CFI	1,000	0,981	0,011	–
RMSEA	0,000	0,038	0,038	–
SRMR	0,0276	0,0277	0,0001	–
I3 konstans egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	10,546	3,695	0,055
CFI	1,000	0,989	0,003	–
RMSEA	0,000	0,019	0,019	–
SRMR	0,0276	0,0276	0,0000	–
I4 konstans egyezése				
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	6,851	8,849	1,998	0,158
CFI	1,000	0,999	0,001	–
RMSEA	0,000	0,011	0,011	–
SRMR	0,0276	0,0276	0,0000	–

¹⁰⁸ Az SRMR esetében azért nem számítottuk ki a két modellt jellemző érték különbségét, mert ennek a statisztikának az értéke a megszorítás hatására nem nőtt, hanem csökkent.

Az eredmények alapján azt találjuk, hogy a nullára állított konstanson kívül a zsidóságérzés változóhoz tartozó tengelymetszet (14) egyenlő a két csoportban. A korábbiakban leírtak alapján, mivel a parciális skaláris állandóságot igazolni tudtuk, a látens változó átlaga összehasonlítható a két csoportban. Az eredményeket mindazonáltal Vandenberg és Lance (2000) fentebb ismertetett figyelmeztetései alapján fenntartásokkal kell kezelnünk.

9.2. A LÁTENS VÁLTOZÓ ÁTLAGÁNAK ÖSSZEHAJONLÍTÁSA

Az AMOS outputjából látszik, hogy zsidó identitás átlagának becsült értéke az 1930-1944 között születettek között 1,958, az 1930 előtt születettek esetében pedig 1,955. Korábban már volt szó arról, hogy számunkra csak az átlagok relatív pozíciója fontos és nem a tényleges értékük. Bár ez a két érték ránézésre is egyenlőnek látszik, hiszen nagyon kicsi közöttük a különbség, mégis ellenőrizzük ezt statisztikai módszerekkel is. A tesztelés módja az, hogy a két csoportban feltesszük a két átlag egyenlőségét és azt vizsgáljuk, hogy ezen újabb megkötés hatására számottevően romlik-e a modell illeszkedése. A modell felállításakor feltesszük valamennyi faktorsúly, valamint – az eredetileg is nullára rögzítetten kívül – a zsidóságérzés változóhoz tartozó tengelymetszet azonosságát. Alapmodellünk tehát ezeket a megkötéseket tartalmazza, de nem feltételezzük, hogy a látens változó átlaga a különböző csoportokban egyenlő. Az alternatív modellben pedig még a két átlag egyenlőségét is feltételezzük.

9. táblázat. A látens változó átlaga egyenlőségének tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	8,849	9,065	0,216	0,642
CFI	0,999	1,000	–	–
RMSEA	0,011	0,003	–	–
SRMR	0,0276	0,275	–	–

Az eredmények megerősítik sejtésünket. A chí-négyzet különbség próba szignifikanciája rendkívül magas és az illeszkedésmutatók mindegyike nem hogy az illeszkedés romlását, hanem egyenesen – ha kis mértékben is, de – annak javulását jelzi. Elmondható tehát, hogy a holokauszt-túlélők első generációjának fiatalabb és idősebb tagjait ugyanannyira hatja át a zsidó identitás.

Az életkort is magában foglaló strukturális modellben (8. ábra) az életkorból a zsidó identitásba vezető út együtthatója negatív volt, amiből azt a következtetést vonhattuk le, hogy minél idősebb a megkérdezett, annál gyengébb zsidó identitás jellemzi. A korcsoportok vizsgálatából azonban kiderült, hogy a zsidó identitás a holokauszt-túlélők különböző generációiban eltérően szerveződik és így számukra különböző jelentéssel bír. Éppen ezért nem mondható, hogy a fiatalabbakat erősebb zsidó identitás jellemzi, mert a fiatalabb korosztályok felé haladva annak tartalma változik meg. Láttuk, hogy ennek oka leginkább az volt, hogy a zsidóságérzésre másképpen hat a zsidó identitás. A standardizálatlan regressziós együtthatók összehasonlításából látszik, hogy a legfiatalabb korosztályban erősebb a hatás. A valóság szubjektív érzésére és a jelenlegi családban megtartott ünnepek, szokások mennyiségére viszont az identitás kisebb hatással van. Azt mondhatjuk tehát, hogy a zsidó szocializáció hiányában a legfiatalabb korosztályban a zsidó identitás leginkább a zsidóság szubjektív megélésében manifesztálódik.

Mielőtt rátérnék a holokauszt-túlélők különböző generációiban a zsidó identitást magyarázó modellekre, szót kell ejtenünk a standardizált és standardizálatlan együtthatók használatáról. Emlékezzünk vissza, hogy valamennyi, a teljes mintán tesztelt modell vizsgálatok a standardizált regressziós együtthatókat használtuk. Ezt a lépést a teljes mintán futtatott strukturális modell esetében indokoltuk is azzal, hogy mivel az egyes indikátorváltozó mértékegysége nem egyezik meg egymással, így a látens változó különböző indikátorváltozókra gyakorolt hatásának összeméréséhez csak a standardizált együtthatók használhatóak. Ez volt az oka annak is, hogy szintén standardizált együtthatókat használtunk a teljes mintán felállított magyarázó modell interpretálásakor. Nem volt azonban véletlen, hogy most, amikor a különböző korcsoportok modelljeit hasonlítottuk össze, akkor a standardizálatlan együtthatókkal dolgoztunk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy amikor különböző csoportokat hasonlítunk össze, akkor inkább ezeket kell használnunk, mert nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a standardizálás alapja megegyezik a különböző csoportokban. Ezt az állapot a független változó varianciája jelenti.¹⁰⁹ Amennyiben csoportok összehasonlításakor is a standardizált együtthatókat szeretnénk használni, akkor tesztelnünk kell, hogy a független változó varianciája a különböző csoportokban megegyezik-e egymással. Mivel itt arról van szó, hogy az utak erősségét szeretnénk összemérni, aminek lehetőségét a metrikus állandóság tesztelésével állapítottuk meg, a független változó variancia-invariancia tesztelése a metrikus állandóság tesztelésére épül. Ez

¹⁰⁹ Emlékezzünk vissza a Raykov és Marcoulides (2006) által a modellek paramétereit meghatározó szabályok közül az ötödikre, amely szerint a függő változók varianciái nem modellparaméterek.

a gyakorlatban azt jelenti, hogy a varianciák egyenlőségét feltevő modell illeszkedését a metrikus állandóság teszteléskor elfogadott modellhez hasonlítjuk (Kline 2011, 21–23; Steenkamp és Baumgartner 1998, 82). Még egy dolog szokott felmerülni a standardizált együtthatók használata kapcsán. Az AMOS a standardizálatlan együtthatókhoz tartozó szignifikanciákat közli, amelyek nem egyeznek meg a standardizált együtthatókhoz tartozókkal. Ennek ellenére elmondható azonban, hogy a két szignifikancia általában igen közel esik egymáshoz, különösen erős hatások esetén. Elmondható, hogy az esetek többségében a kétféle együtthatóhoz tartozó szignifikanciákból ugyanolyan következtetéseket vonhatunk le (Brown 2006, 128).

10. A ZSIDÓ IDENTITÁS MAGYARÁZÓ MODELLJE KORCSOPORTONKÉNT

Strukturális modell több csoportban

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a különböző korcsoportok esetében a zsidó identitást magába foglaló magyarázó modellt építsünk. Mivel a metrikus állandóságot csak a harmadik és negyedik korcsoport¹¹⁰ esetében tudtuk megerősíteni, ezért a strukturális modelleket csak az ő esetükben tudjuk összehasonlítani egymással. A másik két korcsoportot külön kezeljük majd.

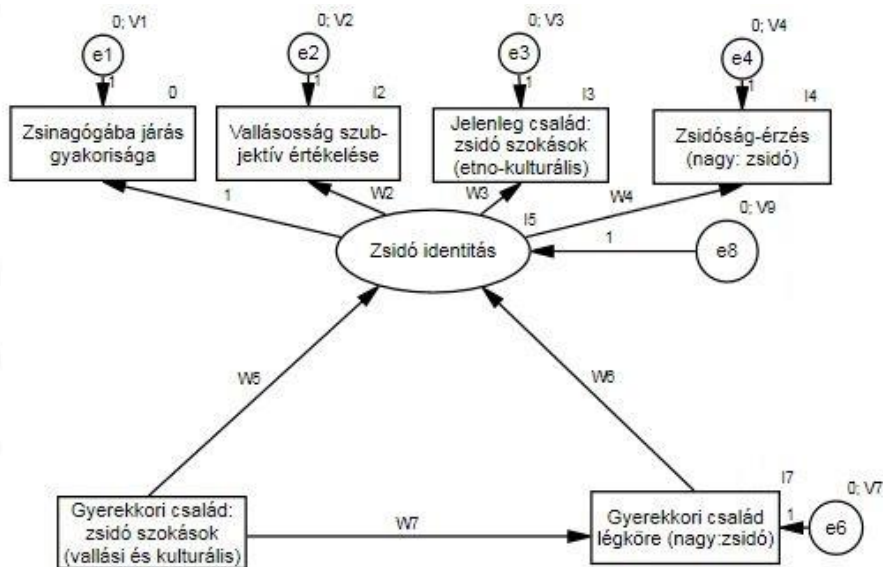
Mielőtt az egyes korcsoportokban felállított magyarázó modellek tárgyalására rátérnénk, egy minden csoportra jellemző dolog bemutatásával szeretnénk kezdeni. Gondoljunk vissza a zsidó identitás hipotetikus magyarázó modelljét bemutató 7. ábrára. Ebben a modellben a zsidó identitást négy változóval magyaráztuk. Az életkorral, a kérdezett szüleinek vallásosságával, a gyerekkori családban megtartott zsidó szokásokkal, valamint azzal, hogy a válaszó gyerekkori családját mennyire jellemezte zsidó légkör. A korcsoportok külön vizsgálatánál természetesen ezek közül ki kell hagynunk az életkort. Először minden korcsoport esetében a fennmaradó három független változóval próbáltuk magyarázni a kérdezett zsidó identitásának mértékét. A modellek minden korcsoportban rendkívül rosszul illeszkedtek. Azt tapasztaltuk, hogy sok út nem volt szignifikáns. A korcsoportok leszűkítésével ezeknek a változóknak a heterogenitása is óhatatlanul csökkent. Úgy látszik, hogy az egyes korosztályokon belül vizsgálódva a gyerekkori család egyes jellemzőit kontroll alatt tartva mások hatása már nem bizonyul szignifikánsnak. Lássuk most a különböző korcsoportok esetében felállított magyarázó modelleket. A korábban leírtak alapján azt feltételezzük, hogy a holokauszt-túlélők első és harmadik generációjának tagjai sokkal kikristályosodottabb identitással rendelkeznek. Az okok eltérnek egymástól. Az első generáció esetében a szocializációs közeg adja a háttérrel, míg a harmadik generáció esetében a történelmi változások, vagyis az, hogy az ő életükben újra lehetővé vált a pozitív zsidó identitás megélése. Éppen ezért a magyarázó modelleket is először ennek a két csoport esetében mutatjuk be.

¹¹⁰ A harmadik korcsoport az 1930 és 1944 között, míg a negyedik korcsoport az 1930 előtt születetteket jelenti.

10.1. A HOLOKAUSZT-TÚLÉLŐK ELSŐ GENERÁCIÓJA

Ez a csoport két korcsoportot takar: az idősebbeket, akik 1930 előtt és a fiatalabbakat, akik 1930 és 1944 között születtek. Ennél a két korcsoportnál az volt a célunk, hogy identikus magyarázó modellt építsünk, így a zsidó identitást a gyerekkori családban megtartott szokások számával, valamint a gyerekkori család légkörével magyarázzuk.

10. ábra. A zsidó identitás kiinduló hipotetikus magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációja esetén.

A 10. ábrán látható modellt a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban külön-külön lefutva a következő illeszkedésmutatókat kapjuk:

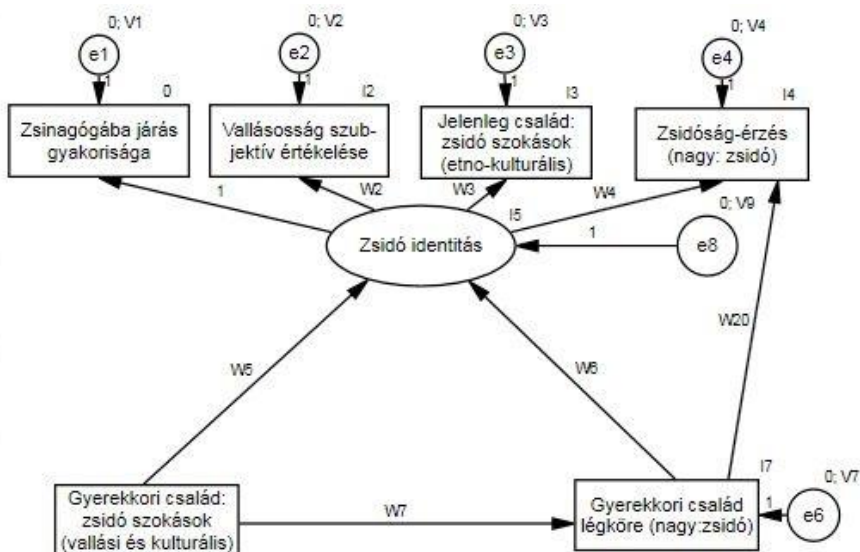
10. táblázat. A zsidó identitás eredeti magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban¹¹¹.

	khí-négyzet szignifikancia	CFI	RME- SEA	PCLOSE	SRMR
3. korcsoport	0,002	0,973	0,079	0,078	0,0500
4. korcsoport	0,000	0,978	0,071	0,099	0,0340

¹¹¹ A korcsoportokra továbbra is a korábban megszokott számozással utalunk.

Jól látható, hogy a modell egyik korcsoportban sem illeszkedik. A modifikációs indexek alapján mindkét csoport esetében a modell számottevő javulását lehet várni a gyerekkori család légkörét mérő változóból a zsidó identitás affektív aspektusát megragadó zsidóságérzés változóba menő út tételezésével. Ebből arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyerekkori család légköre a modellben lévő többi változót kontroll alatt tartva is hatással van a zsidóságérzésre. Ezt a két változót összekötő út fejezi ki. A módosított magyarázó modellt a 11. ábra mutatja.

11. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációja esetén.

A 11. táblázat mutatja azokat az illeszkedésmutatókat, amelyeket akkor kapunk, ha a 11. ábrán bemutatott modellt a két korcsoportban külön-külön futtatjuk.

11. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.

	khí-négyzet szignifikancia	CFI	RME- SEA	PCLOSE	SRMR
3. korcsoport	0,346	0,999	0,019	0,781	0,0182
4. korcsoport	0,330	0,999	0,017	0,886	0,0131

Látható tehát, hogy a modell mindkét korcsoportban kitűnően illeszkedik, vagyis mindkét csoportban eljutottunk egy ugyanolyan szerkezetű, jól illeszkedő

modellhez. Ez alapján megkezdhetjük a modellek szimultán becslését a két korcsoportban. A szimultán becslés esetén a magyarázó modellben a mérés állandóságának tesztelésekor bebizonyosodott megkötéseket már a kiinduló modellben is alkalmazzuk. Feltesszük tehát a teljes metrikus állandóságot, vagyis a faktorsúlyokat a két csoportban egyenlővé tesszük. Ezenkívül megkötjük, hogy nullára rögzített konstans értéken kívül a zsidóságérzés változóhoz tartozó tengelymetszet is egyenlő a két csoportban. Ezzel a korábban elfogadott részleges skaláris állandóságot építjük be a modellbe. Az ezeket a megkötéseket tartalmazó kiinduló modell illeszkedését bemutató 12. táblázat adataiból jól látszik, hogy a modell illeszkedik.

12. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban szimultán becslés esetén.

	khí-négyzet szignifikancia	CFI	RME- SEA	PCLOSE	SRMR
3. és 4. korcsoport	0,158	0,996	0,020	0,998	0,0280

A következőkben szeretnénk összemérni a két csoport modelljeinek együtthatóit. Ha ehhez használhatnánk standardizált együtthatókat, akkor egyúttal az egyes korcsoportokon belül is összevethetnénk egymással az egyes változók hatását. Korábban írtunk arról, hogy ehhez az szükséges, hogy a független – esetünkben a gyerekkori családban tartott zsidó szokásokat mérő – változó varianciája a két csoportban megegyezzen egymással.¹¹² Teszteljük most ezen varianciák egyenlőségét. A 13. táblázat az illeszkedésmutatókat tartalmazza. Az alapmodell itt a metrikus állandóságot feltételező modell¹¹³.

13. táblázat. A független változó variancia állandóságának tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.

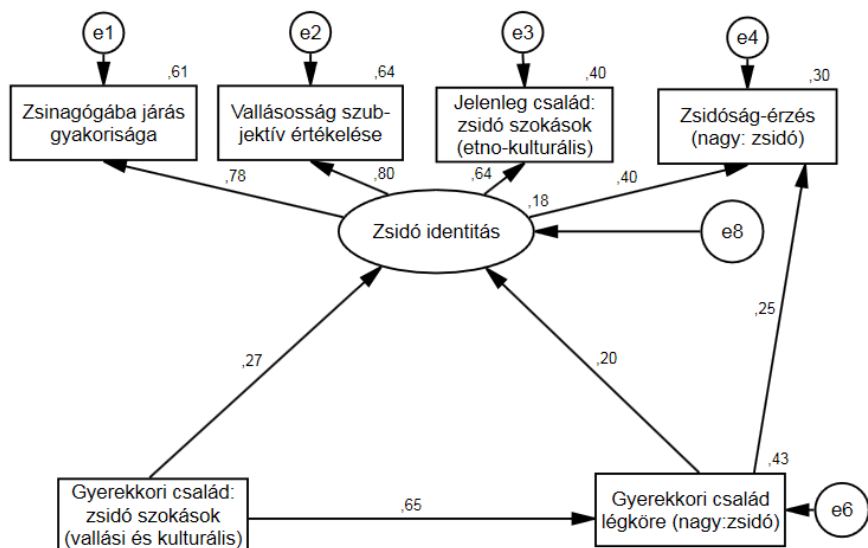
	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	19,092	21,274	2,182	0,140
CFI	0,988	0,985	0,003	–
RMSEA	0,012	0,020	0,008	–
SRMR	0,0228	0,0237	0,0009	–

¹¹² A modellben még ezenkívül szerepelnek független változók, nevezetesen a hibatagok. Steenkamp és Baumgartner viszont megállapítja, hogy „mindaddig nem probléma, ha a hibatagok varianciái nem egyeznek egymással, ameddig a mérési hiba a modellben explicit módon szerepel”. A SEM modellnél pedig éppen ez a helyzet (Steenkamp és Baumgartner 1998, 82).

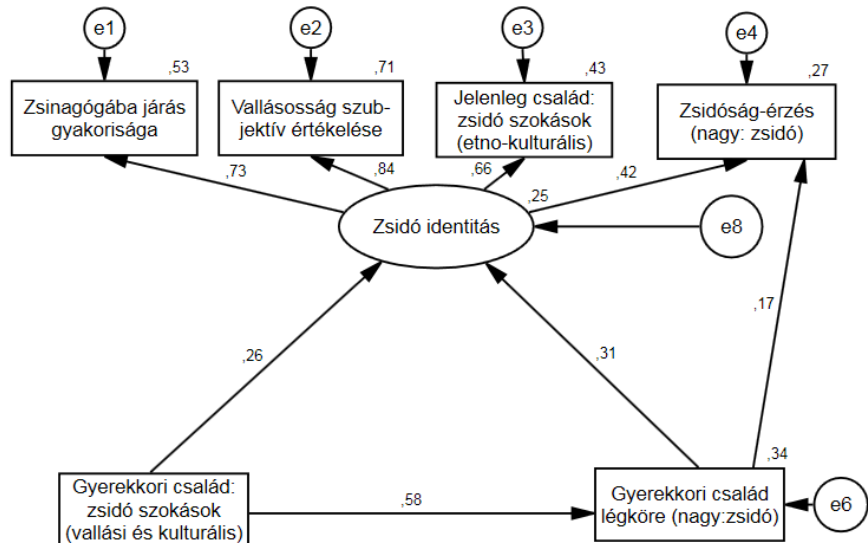
¹¹³ Itt azonban nem a mérési modell tesztelésekor felállított metrikus állandóságot feltételező modelltől van szó, hanem a strukturális modell azon változatáról, ahol feltételezzük a faktorsúlyok egyenlőségét a két korcsoportban.

A 13. táblázatból látható, hogy a varianciák egyenlőségének feltételezése nem rontotta a modell illeszkedést, így a két korcsoport elemzésekor használhatóak a standardizált regressziós együtthatók. Ennek megfelelően a 12. és 13. ábrákon ezek láthatók.

12. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációjának fiatalabb tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).

13. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációjának idősebb tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).

Az együtthatókat vizsgálva feltűnik, hogy a magyarázó változók hatása a két korcsoportban nagyon hasonló egymáshoz. Egyetlen kivétel van, ahol nagyobb a különbség: ez a gyerekkori család légkörének hatása a zsidó identitásra. Teszteljük, hogy mekkora illeszkedésromlást eredményez, ha feltesszük, hogy a két csoportban valamennyi útegyüttható egyenlő egymással, kivéve ezt.¹¹⁴ Az alapmodellünk tehát az a magyarázó modell lesz, amelyben csak a mérés állandóságának tesztelésekor igazolt megkötések alkalmazunk.¹¹⁵ Alternatív modellünkben pedig feltételezzük, hogy a gyerekkori család légköre eltérően hat a zsidó identitásra a két csoportban, azonban a többi magyarázó változó hatását egyenlőnek tételezzük.

14. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének és alternatív modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban szimultán becslés esetén.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	23,897	30,504	6,607	0,086
CFI	0,996	0,994	0,002	–
RMSEA	0,020	0,023	0,003	–
SRMR	0,0280	0,0256	0,0024	–

Jól látható, hogy a modell illeszkedése nem romlott számottevően, vagyis elmondható, hogy a két korcsoportban csak a gyerekkori család légkörének zsidó identitásra gyakorolt hatása tér el egymástól.¹¹⁶ Most már azt is kimondhatjuk, hogy ez a hatás a legidősebbek körében erősebb. Nincsen más hátra, mint a létrejött modell interpretációja. A holokauszt-túlélők első generációja esetében az identitás átörökítés mechanizmusai úgy működnek, ahogy azt várjuk. Azoknak a megkérdezetteknek a családját, ahol gyerekkorukban sok zsidó szokást tartottak, erősebben hatotta át a zsidó légkör. A gyerekkori családban megtartott szokások a gyerekkori család légkörétől függetlenül, de azzal összekapcsolódva is a felnőttkori zsidó identitás erősödését vonja maga után. Az eredeti modellhez képest berajzolt út értelmezése sem nehéz: az, ha a megkérdezett gyerekkori családjának légkörére zsidóként emlékszik vissza, zsidó identitásától függetlenül önmagában is alkalmas arra, hogy jelenlegi szubjektív

¹¹⁴ Valamennyi útegyüttható egyenlőségét feltételezve a modell illeszkedése jelentősen romlik.

¹¹⁵ A független változó varianciája egyenlőségének tesztelésekor használt alapmodelllel ellentétben a metrikus állandóság mellett a parciális skaláris állandóságot is feltételezzük.

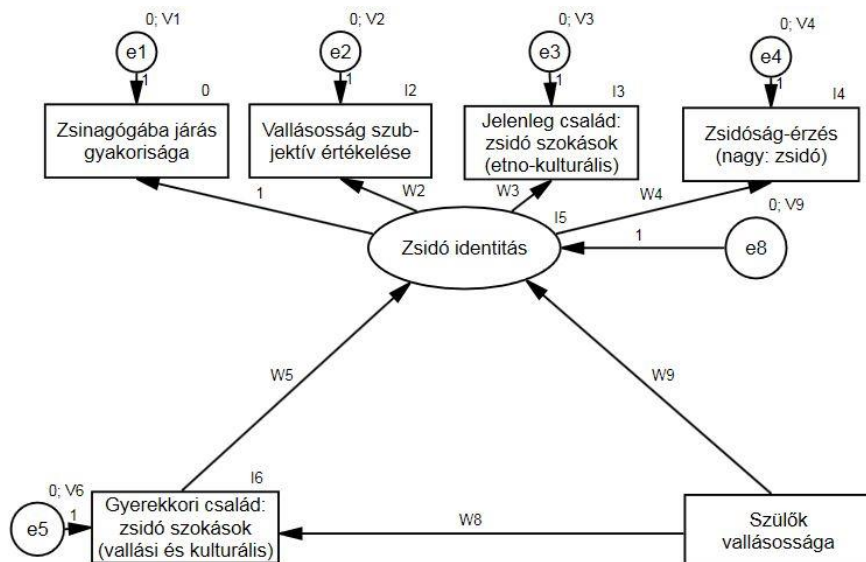
¹¹⁶ A fenti modellekben még viszonylag nagymértékben eltért egymástól a gyerekkori család zsidó légkörét mérő változó hatása a zsidóságérezetre. Ha azonban ezenkívül feltételezzük valamennyi más együtthatónak az egyenlőségét, akkor a modell illeszkedése jelentős mértékben romlik.

zsidóságérzetét növelje. Érdekes, hogy a két korcsoportban vajon miért különbözik egymástól a gyerekkori család légkörének hatása a felnőttkori zsidó identitásra. Gondoljunk bele, a legidősebbek körében a zsidó identitást kialakító szocializációs folyamat már nagy részben a háború előtt lezajlott. Ez a korosztály a holokauszt bekövetkezésekor már egy viszonylag szilárdnak mondható zsidó identitással rendelkezhetett, amit úgy látszik, nagyobb sikerrel tudott átmenteni felnőtt életébe. A fiatalabb csoport esetében a holokauszt keresztülvágta ezt a szocializációs folyamatot: hiába hatotta át a gyerekkori családot erős zsidó légkör, a csoport legtöbb tagja esetében nem volt idő az ennek megfelelő szocializációs folyamat végigvitelére.

10.2. A HOLOKAUSZT-TÚLÉLŐK HARMADIK GENERÁCIÓJA

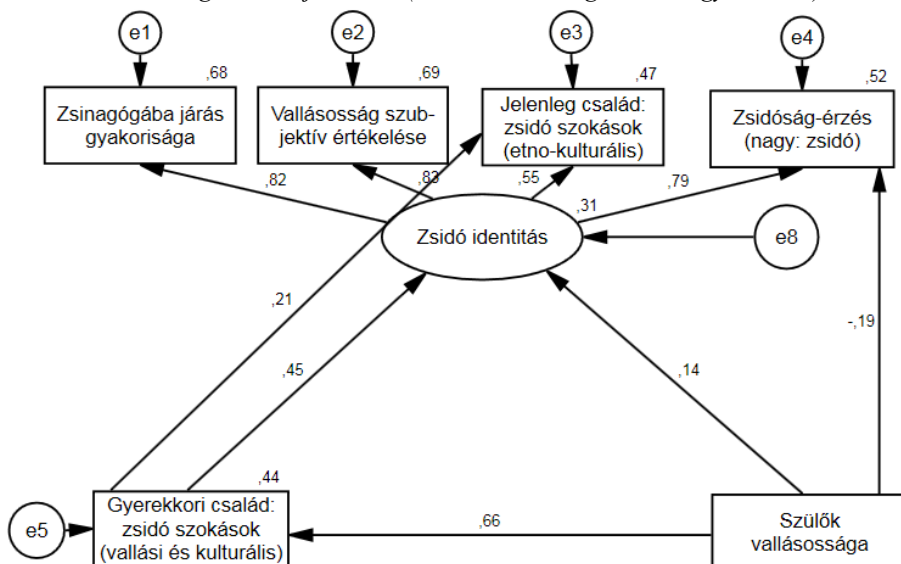
Ennél a csoportnál is megpróbálkoztunk a holokauszt-túlélők első generációjánál felállított modell tesztelésével, azonban nem jutottunk használható modellhez, mivel azt találtuk, hogy a gyerekkori család légköre nincsen hatással a zsidó identitásra. Fontos kiemelni, hogy ennek a változónak a hatását úgy vizsgáltuk, hogy közben a gyerekkori családban megtartott szokások, ünnepek hatását kontroll alatt tartottuk. Ebben a korcsoportban a gyerekkori családban megtartott szokások mellett a szülők vallásossága az, ami hatással van a zsidó identitásra, így a hipotetikus magyarázó modellt a 14. ábrán látható módon építettük fel.

14. ábra. A zsidó identitás kiinduló magyarázó modellje a holokauszt-túlélők harmadik generációja esetén.

A 14. ábrán bemutatott modell illeszkedésmutatóit vizsgálva látszik, hogy a feltételezett modell nem illeszkedik. A χ^2 -négyzet szignifikanciája 0,000, a CFI 0,961, az RMSEA 0,112, amihez 0,001-es PCLOSE érték tartozik. Az SRMR értéke pedig 0,0486. A modifikációs indexek alapján a modell illeszkedéséhez két út berajzolása szükséges. A gyerekkori családban megtartott zsidó szokások a felnőttkori zsidó identitástól függetlenül is hatnak a jelenlegi családban megtartott zsidó szokások mértékére. Valamint a szülők vallásosságának a zsidóságérzetre való hatása zsidó identitástól függetlenül is érvényesül. Az így létrejött modell illeszkedése minden mutató szerint megfelelő. A χ^2 -négyzet szignifikanciája 0,298, a CFI 0,999, az RMSEA 0,024, a PCLOSE 0,735, az SRMR pedig 0,0121. A 15. ábrán ennek a modellnek a standardizált útegyütthatóit láthatjuk.

15. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők harmadik generációja esetén (standardizált regressziós együtthatók).

Az alapmodell együtthatóinak értelmezése nem szolgál újdonsággal. Azokban a családokban, ahol a szülők vallásosabbak voltak, több zsidó szokást tartottak meg, ez pedig erősebb felnőttkori zsidó identáshoz vezetett. A szülők vallásossága azonban ebben a korosztályban a megtartott zsidó szokásoktól függetlenül is hat a kérdezett zsidó identitására. A legfiatalabb generáció zsidó identitását az, hogy a gyerekkori családra mennyire volt jellemző a zsidó szokások

jelenléte, sokkal jobban tudja növelni, mint a szülők vallásossága.¹¹⁷ Ez érthető: a szülők zsidó valláshoz való viszonya, akkor tud hatást kifejteni, ha ez az egyén szocializációjában is megjelenik. A modellbe utólag berajzolt utak értelmezése már sokkal érdekesebb. Azt látjuk ugyanis, hogy a gyerekkori családban megtartott szokások zsidó identitástól független hatása a jelenlegi családban megtartott zsidó szokásokra pozitív, míg a szülők vallásossága éppen ezzel ellentétes irányban hat a felnőttkori zsidóságérzésre. Ennek a korosztálynak a szülei nagy valószínűséggel nem voltak vallásosak, azonban a korosztály sok tagját ennek ellenére igen erős zsidóságérzés hatja át. Ez az oka annak, hogy ennek az útegyütthatónak az előjele negatív. A gyerekkori családban legtöbbjük esetében nem tartottak zsidó szokásokat, ami együttjárt azzal, hogy ez felnőttkorban is kevésbé volt jellemző. Ez azonban nem zárta ki, hogy a csoport tagjait erős zsidóságérzés hassa át.

10.3. RENDHAGYÓ ZSIDÓ IDENTITÁS: A HOLOKAUSZT-TÚLÉLŐK MÁSODIK GENERÁCIÓJA

Láttuk, hogy a holokauszt első generációjához tartozó két korcsoport zsidó identitása másként szerveződik, mint a harmadik, legfiatalabb generációé. Azt is láttuk, hogy ezek az identitáskonstrukciók különböznek ugyan egymástól, de stabil, jól értelmezhető szerkezetet mutatnak. A korábban leírt tényezők miatt azt feltételeztük, hogy a holokauszt-túlélők gyerekeinek zsidó identitása nem kikristályosodott. Azt gondoltuk, hogy ez megnyilvánulhat abban, hogy az esetükben nehéz az identitást magyarázó jól illeszkedő modell felépítése. A különböző modellek tesztelése valóban nem vezetett eredményre. Egyrészt a felállított modellek illeszkedése nem volt megfelelő. Másrészt a modelleken nem interpretálható változtatásokat kellett volna végrehajtani ahhoz, hogy statisztikailag illeszkedő modellhez jussunk. Nem lehet-e, hogy ennek a korosztálynak vannak olyan alcsoportjai, amelyek esetében jól illeszkedő modellekhez juthatunk; és ezen csoportok összekeverése miatt áll fenn a leírt helyzet? Felmerül a kérdés, hogy mi okozza ennek a csoportnak a konfuzitását? Emlékezzünk vissza a tanulmány első részében írottakra. A holokauszt túlélőinek gyerekiról van szó, azokról, akikre a legnagyobb hatással volt szüleik nagy részének azon döntése, hogy az átélt borzalmak hatására

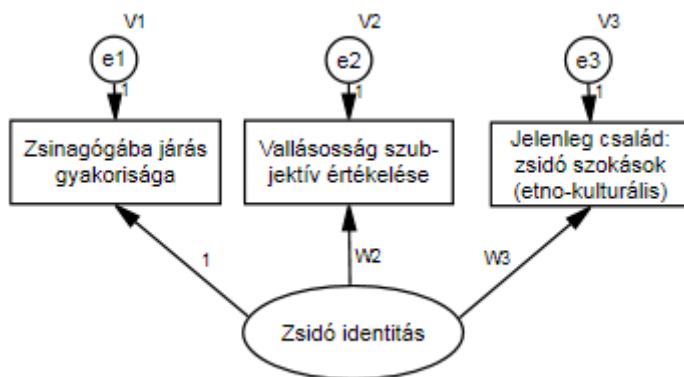
¹¹⁷ A két útegyüttható láthatóan különbözik egymástól. Ezt a feltételezésünket statisztikai módszerekkel nem tudjuk tesztelni. Egy csoport elemzésekor a standardizált együtthatókat használjuk, mert a különböző mértékegységű változók hatását ezzel tudjuk összemérni egymással. A modell specifikációkor azonban a standardizálatlan együtthatókat tudjuk egyenlővé tenni, tehát ezt tudjuk tesztelni. Mivel azonban ezek nem összemérhetőek, így egyenlőségük sem jelentené azt, hogy a két hatás megegyezik egymással (Erről lásd még Székelyi és Barna 2002, 253–56).

megpróbálnak végleg megszabadulni zsidóságuktól. A zsidóság tagadásának szinte egyértelmű következménye volt annak eltitkolása a gyerekek előtt. Ez két-féle hatással volt a második generáció nagy részének identitására. Egyrészt, amikor mégis tudomást szereztek róla, akkor nyilvánvalóvá vált számukra, hogy egy stigmatizált csoport tagjai. Másrészt az identitás reaktívvá vált azáltal, hogy a zsidósághoz való tartozás – kezdetben bizonyosan – csak a környezet vélekedéséből fakadt. Ennek megfelelően két irányba mozdultunk el a második generáció alcsoportjainak azonosításakor: egyrészt a reaktív és nem reaktív, másrészt a stigmatizált és pozitív identitásukat kívántuk elkülöníteni egymástól.

10.3.1. Reaktív és nem reaktív identitással rendelkezők

A reaktív identitás operacionalizálását már korábban, a *Ki a zsidó?* című fejezetben elvégeztük. Ott négy csoportot különböztettünk meg: az erős identitásúakat, a gyenge, de nem reaktív identitásúakat, valamint a gyenge és erős reaktív identitásúakat. Mostani elemzésünkhöz ezt most kettőre redukáltuk: reaktív és nem reaktív identitásúakra. Először mindkét csoportban a mérési modell tesztelését végeztük el. A reaktív identitású csoportban azt találtuk, hogy a zsidó identitás nincsen szignifikáns hatással a zsidóságérzetre. Ebben a csoportban tehát a zsidó identitás nem építhető fel az eddig használt módon. A zsidóságérzetet mérő változó elhagyásával kialakított hipotetikus mérési modellt a 16. ábra mutatja.

16. ábra. A zsidó identitás módosított hipotetikus mérési modellje a holokauszt-túlélők második generációjának reaktív identitással rendelkező tagjai esetén.

Három indikátorváltozó esetén azonban a modell szabadságfoka nulla¹¹⁸, vagyis éppen identifikált, statisztikai modellezésre alkalmatlan. Ebből a helyzetből technikailag kétfelé mozdulhatunk el: vagy újabb indikátorváltozót szerepeltetünk a modellben vagy valamelyik paramétert megköttjük, ezáltal „mentesítjük” a programot attól, hogy azt becsülnie kelljen. Már tanulmányunk elején a végül felhasznált változókkel operacionalizáltuk a zsidó identitást. Ha az első utat választanánk, akkor felmerülne a kérdés, hogy ha a választott változó alkalmas az identitás mérésére, akkor miért nem szerepeltettük korábban, az eddig futtatott mérési modellekben. Ezért a második megoldást választjuk. A 16. ábrán látható modell futtatása után az útegyütthetők standardizálatlan értékeit tanulmányozva azt találjuk, hogy a jelenlegi családban megtartott szokások mennyiségét mérő változó útegyütthetója 1,06, a szubjektív vallásosságot mérő változóé pedig 0,82. Azt látjuk tehát, hogy a három¹¹⁹ útegyütthetó nagyjából azonos nagyságú. Követve azt a szabály, hogy a sokdimenziós térben mozogva egyszerre mindig csak egy változtatást hajtunk végre, kezdjük a megköttést azzal az útegyütthetóval, amelyik közelebb van az 1-hez. A kapott modell illeszkedése¹²⁰ kiváló. A modellt tesztelő chí-négyzet szignifikanciája 0,852. A CFI értéke 1,000, az RMSEA 0,000, a hozzá tartozó PCLOSE 0,867. Az SRMR pedig 0,0066. Nézzük meg, hogy mennyivel romlik a modell illeszkedése, ha a másik faktorsúly egyenlőségét is feltételezzük. Ahogyan korábban szó volt róla, 300 fős vagy annál kisebb minták esetén a korábbinál szigorúbb kritériumokat alkalmazunk (Chen 2007, 501): a CFI esetében 0,005 vagy annál kisebb csökkenés, az RMSEA esetében 0,01 vagy annál kisebb, az SRMR esetében pedig 0,025 vagy annál kisebb növekedés esetén gondoljuk úgy, hogy a modell illeszkedése nem romlott számottevően. A 15. táblázatból látszik, hogy a holokauszt-túlélők második generációjának reaktív identitással rendelkező tagjainak esetében feltételezhető, hogy a zsidó identitás az azt alkotó valamennyi indikátorváltozóra ugyanolyan erősséggel hat.

¹¹⁸ Emlékezzünk vissza, hogy a négy változót tartalmazó mérési modellben 10 mért és 8 becsülni kívánt paraméterünk volt. Három indikátorváltozó esetén a mért paraméterek száma $3 \cdot (3 + 1) / 2 = 6$ lesz. A becsülni kívánt paraméterek száma pedig egy hibatag varianciájának, valamint egy útegyütthetó varianciájának az „elvezetésével” szintén 6-ra csökken.

¹¹⁹ Emlékezzünk rá, hogy a zsinagógába járás gyakoriságát mérő változóhoz tartozó útegyütthetót – a modell identifikálhatósága érdekében – megköttöttük egyre.

¹²⁰ Bár itt egy módosított modellről van szó, illeszkedését mégsem tudjuk egy másik modellhez mérni, mert a kiinduló modell alulidentifikált volt, ezért a továbbiakban ezt a modellt tekintjük kiinduló modellnek.

15. táblázat. A faktorsúlyok egyenlőségének tesztelése a zsidó identitás módosított hipotetikus mérési modellje esetén a holokauszt-túlélők második generációjának reaktív identitással rendelkező tagjai körében.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	0,035	0,741	0,707	0,401
CFI	1,000	1,000	0,000	–
RMSEA	0,000	0,000	0,000	–
SRMR	0,0066	0,0288	0,0222	–

A mérési modell modifikálásának szükségessége után a reaktív és nem reaktív csoport esetében természetesen nem tudunk identikus strukturális modellt felépíteni, mégis érdekes, hogy ebben a csoportban milyen tényezők magyarázzák ennek a három változóval mért identitásnak az alakulását. A strukturális modell felállítása azonban – a korábban megismert változók segítségével – nem járt sikerrel.

Ezután a nem reaktív identitással rendelkezők mérési modelljének tesztelése következett. Itt visszatértünk az eredeti, a zsidó identitást négy változóval operacionalizáló mérési modellhez. A chí-négyzet szignifikanciája 0,096, a CFI 0,996, az RMSEA 0,055, a PCLOSE 0,349, az SRMR pedig 0,0151. A modell illeszkedése tehát az RMSEA érték kivételével jónak mondható. Mindazonáltal a regressziós együtttható standardizálatlan értékeinek vizsgálata alapján a zsidó identitásból a vallásosság szubjektív dimenzióját mérő változóba menő út együttthatójának 1-re rögzítése mellett döntöttünk, remélve, hogy ha a modell illeszkedik, akkor a takarékosabb modellért „learathatjuk a babért” az RMSEA mutatónál. Így is lett. A módosított modell esetén a chí-négyzet szignifikanciája 0,168, a CFI 0,997, az RMSEA 0,039 a PCLOSE 0,533, az SRMR pedig 0,0162. A magyarázó modell felállításakor azonban nem jártunk sikerrel. Bár a második generációs holokauszt-túlélők reaktív és nem reaktív identitású tagjainak elkülönítése nem hozta meg a várt sikert, szeparált elemzésük nem volt tanulság nélküli. A mérési modellek vizsgálatából kiderült, hogy a reaktív identitásúak körében a zsidó identitás a vallási és etno-kulturális dimenziójára van hatással, de az affektívra nem.

10.3.2. Pozitív és stigmatizált identitással rendelkezők

A zsidó és magyar identitás összeegyeztetésének módjait tárgyaló fejezetben már megkülönböztettünk egymástól pozitív és stigmatizált identitással rendelkezőket. Emlékezzünk vissza, hogy a két csoport elkülönítésének alapja az volt, hogy a válaszadó mikor és kitől tudta meg, hogy zsidó. Pozitív identitásúaknak azokat tartottuk, akik egész kis koruktól tudták, hogy zsidók. Ez volt a

természetes számukra. A másik csoportba pedig azokat soroltuk, akiknek vagy később mondták el a szüleik, vagy más rokonoktól, szélsőséges esetben idegektől tudták meg. Először itt is mindkét csoportban elvégeztük a mérési modell tesztelését. Az illeszkedés tesztelésének eredményeit a 16. táblázat mutatja.

16. táblázat. A zsidó identitás mérési modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitással rendelkező tagjai körében.

	khí-négyzet szignifikancia	CFI	RME-SEA	PCLOSE	SRMR
pozitív	0,105	0,993	0,065	0,285	0,0206
stigmatizált	0,760	1,000	0,000	0,853	0,0073

Az illeszkedés a stigmatizált identitásúak körében lényegesen jobb, a pozitív identitásúaknál – az RMSEA és a hozzá tartozó PCLOSE érték miatt – a határon mozog. A modellek identikusságát megőrizve most azonban ezzel együtt továbbhaladunk a konfigurális állandóság tesztelésére. A szimultán becsléssel futtatott mérési modell illeszkedési statisztikái kitűnőek. A chí-négyzet szignifikanciája 0,281, a CFI 0,998, az RMSEA 0,022 a PCLOSE 0,767, az SRMR pedig 0,0073. A 17. táblázatban a teljes metrikus állandóság tesztelésének eredményeit foglaltuk össze. A táblázatból jól látszik, hogy valamennyi faktorsúly egyenlőségének feltételezése sem rontja számottevően a modell illeszkedését.

17. táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitású tagjainak körében.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	5,064	10,235	5,171	0,160
CFI	0,998	0,995	0,003	–
RMSEA	0,022	0,030	0,008	–
SRMR	0,0073	0,0340	0,0267	–

A teljes metrikus állandóság hipotézisének megtartása után a teljes skaláris állandóság tesztelése következett. A 18. táblázatból látszik, hogy valamennyi indikátorváltozó tengelymetszeteit is egyenlőnek tekinthetjük a két csoportban.

18. táblázat. Teljes skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitású tagjainak körében.

	alapmodell	alternatív modell	különbség	szignifikancia
khí-négyzet	10,235	10,514	0,279	0,964
CFI	0,995	0,999	–	–
RMSEA	0,030	0,010	–	–
SRMR	0,0340	0,0356	0,0016	–

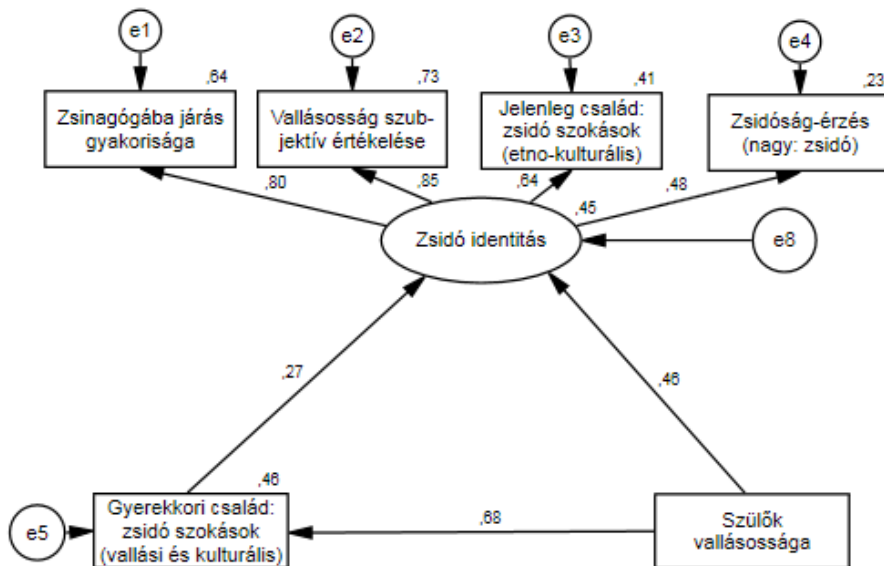
A teljes skaláris állandóság fennállása lehetővé teszi a látens változó átlagának összehasonlítását a két csoportban. Természetesen azt feltételezzük, hogy a pozitív identitással rendelkező csoport tagjai, tehát akiknek szocializációs folyamatát nem árnyékolta be a zsidóság eltitkolása, idősebb korukban is erősebb zsidó identitással rendelkeznek, mint azok, akik felnőttként szembesültek először zsidóságukkal. Az eredmények igazolják hipotézisünket. Az illeszkedésmutatók alapján¹²¹ az átlagok egyenlőségét a két csoportban el kell vetnünk. A látens változó átlaga a pozitív identitással rendelkező csoportban 2,54, míg a stigmatizált csoportban 1,98, így azt mondhatjuk, hogy a pozitív identitással rendelkezők zsidó identitása szignifikánsan erősebb.

Ezután következett a zsidó identitást magyarázó modell felállítása. Ebben a korcsoportban – a holokauszt-túlélők harmadik generációjához hasonlóan – az identitást a szülők vallásosságával és a gyerekkori családban megtartott zsidó szokásokkal magyaráztuk. Kiinduló modellünk a 14. ábrán bemutatott modell volt. A modell a pozitív identitással rendelkezők esetében nagyon jól illeszkedett. A chí-négyzet szignifikanciája 0,116, a CFI 0,993, az RMSEA 0,045 a PCLOSE 0,518, az SRMR pedig 0,0241. A stigmatizált identitással rendelkezők esetében azonban nem.¹²² A két csoportban tehát nem lehetett identikus magyarázó modellekkel vizsgálni az identitást, ezért ezek elemzését a két csoportban szeparáltan végeztük el.

¹²¹ A chí-négyzet különbség teszt szignifikanciája 0,000, a CFI változása 0,044, az RMSEA változása 0,064, az SRMR-é pedig 0,0078.

¹²² A chí-négyzet szignifikanciája 0,003, a CFI 0,962, az RMSEA 0,092 a PCLOSE 0,049, az SRMR pedig 0,0414.

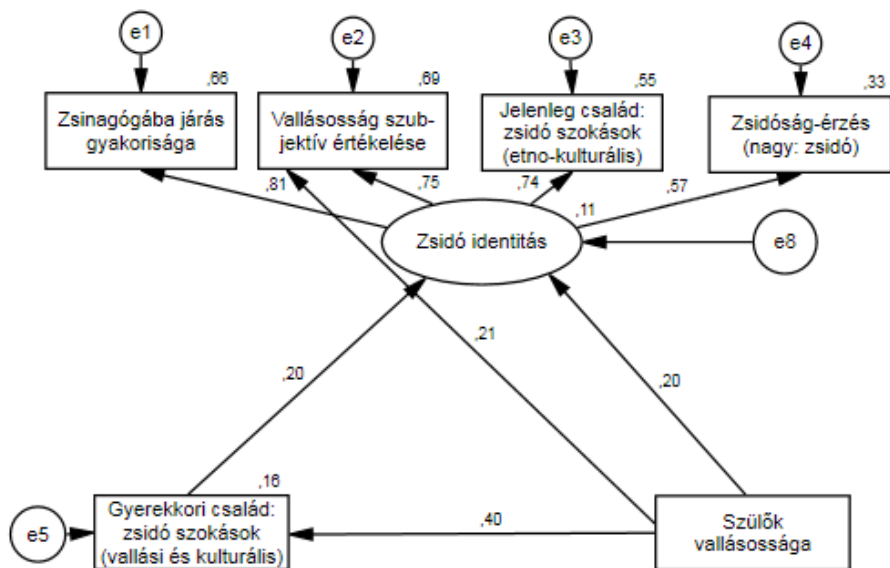
17. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív identitással rendelkező tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).

A 17. ábrán látható modell együtthatóinak értelmezése egyértelmű. A vallásosabb szülők családjában több zsidó szokást tartottak meg, ami erősebb zsidó identitás kialakulását eredményezte. Itt is igaz az, hogy a szülők vallásossága önmagában is a zsidó identitás erősödéséhez vezet. Érdekes megfigyelni, hogy ennek a csoportban a vallásos szülők inkább valószínűsítik a felnőttkori erős zsidó identitás kialakulását, mint a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások.

Ahogy a fent már említettük a stigmatizált identitással rendelkezők esetében a fenti mérési modell nem jól illeszkedett. Kiderült, hogy ebben a csoportban a szülők vallásossága azonos erősségű identitással jellemezhetően belül is hatással van a vallásosság szubjektív érzetére. A 18. ábrán látható így felállított modell illeszkedése már kitűnő. A chi-négyzet szignifikanciája 0,511, a CFI 1,000, az RMSEA 0,000 a PCLOSE 0,801, az SRMR pedig 0,0231.

18. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a holokauszt-túlélők második generációjának stigmatizált identitással rendelkező tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).

Az együtthatók mindegyike a várt irányba mutat. A szülők vallásossága és a gyerekkori családban megtartott szokások növelik a zsidó identitást, azonban itt ugyanolyan mértékben hatnak rá. A szülők identitása a gyerekkori családban megtartott zsidó szokásokon keresztül is hatást gyakorol: a vallásosabb szülők családjaira a szokások, ünnepek nagyobb mértékű megtartása jellemző, ami így erősebb zsidó identitáshoz vezet. A szülők vallásossága nemcsak a zsidó identitáson keresztül, hanem attól függetlenül is hatással van a vallásosság szubjektív értékelésére: vallásosabb szülők gyermekeire ez inkább jellemző.

11. ÖSSZEFOGLALÁS

Elemzésünkben a zsidó identitás többdimenziós vizsgálatára tettünk kísérletet. Erre mind a zsidó identitás elméleti hátterének bemutatásakor, mind annak empirikus vizsgálatakor törekedtünk. Az elméleti háttér tárgyalását a szociálpszichológiai aspektus bemutatásával kezdtük. A fejezet alapját a társas identitáselmélet adta. Vizsgálódásunk középpontjába azt a folyamatot helyeztük, amelynek során az *én*-ből *mi* válik, ahogyan az egyén egy társas csoport tagja lesz. Az társas identitáselmélet követői kezdetben abból a feltételezésből indultak ki, hogy bár az egyén egyszerre több társas csoportnak is tagja, azonban ezek közül egyszerre csak egy válik aktívvá, így viselkedését, érzékelését mindig csak egyik társas identitása befolyásolja. Álláspontjukat azonban fel kellett adniuk, és így érdekessé vált annak vizsgálata, hogy az egyén milyen stratégiákat választhat különböző társas identitásai összehangolására. Ennek technikái különösen akkor érdekesek, ha két egymással versengő vagy nehezen összeegyeztethető társas identitásról van szó. Elemzésünkben már itt is hangsúlyoztuk, hogy a technikák közötti választást jelentősen befolyásolja az a társadalmi kontextus, amelyben végbemegy.

Éppen ezt a kontextust mutattuk be elemzésünk társadalomtörténeti fejezetében. A magyarországi zsidóság XIX. századi története magában hordozta a sikeres beilleszkedés lehetőségét. Az ár nagy volt: a zsidóságnak asszimilálnia kellett, azonban úgy tűnt, hogy az ezért cserébe kapott antiszemitizmus elleni védelem, a zsidóság nagy része számára elfogadható volt. Ez a „csereügylet” volt az alapja az úgynevezett asszimilációs társadalmi szerződésnek. A szerződést az egyik fél, amelyik védelmet ígért, brutálisan felrúgta. Ennek első jele az 1920-ban meghozott *numerus clausus* törvény volt. Ez a törvény választóvonal volt, mert először merült fel a zsidókérdés állami eszközökkel való megoldásának lehetősége. A törvényt az ország fasiszálódása, a sorozatos zsidótörvények és zsidóellenes rendeletek követték. A végállomást a holokauszt, több százezer magyar zsidó megölése és a végül életben maradtak évekig tartó embertelen szenvedése jelentette. A zsidóság nagy részének reagálása azonban sok esetben ellentmondásos volt, mert még ilyen körülmények között is a magyarsághoz való tartozás mindenáron való hangsúlyozása jellemezte. A zsidóság nagy része el sem tudta képzelni, hogy vele mindaz megtörténhet, ami végül megtörtént. A holokauszt természetesen cezúrát jelentett, de a várható reakció elmaradt. Az életben maradt zsidóság nagy része nem a disszimilációt, az emigrációt, hanem a további asszimilációt választotta. Sokan úgy gondolták, hogy a kialakuló társadalmi-politikai berendezkedés lehetővé teszi a zsidóságtól való megszabadulást. A kommunista

ideológia egy zsidók és így antiszemitizmus nélküli világ, valamint a teljes feloldódás ígéretét hordozta. A zsidó identitás sokak esetében kiüresedett, azonban a kommunista identitás vállalása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1980-as években, a zsidóságot körülvevő tabu oldódásával, a korábbi illúziók szertefoszlásával a holokauszt-túlélők második generációjának egy részében felmerült a zsidósághoz való viszonyulás kérdése, a zsidó identitás újragondolásának igénye. A rendszerváltás pedig további, addig soha nem látott lehetőségeket kínált egy pozitív identitástudat kialakulásához.

Az ezt követő pszichoszociális dimenziót bemutató fejezet legfontosabb állítása, hogy az egyéni és társadalmi tényezők együttesen játszanak szerepet az egyén társas identitásának alakulásában és a különböző identitásstratégiák közötti választásban. A többes identitás kezelésének korábban leírt módjai különösen érdekessé válnak, ha az egyén valamely csoporttagsága a társadalom által stigmatizált. Mivel úgy gondoltuk, hogy a társas identitás alakulása, kezelési módja rendkívüli módon függ a történelmi-politikai kontextustól, amelyben végbemegy, szükségesnek tartottuk különböző korcsoportok megkülönböztetését. A holokauszt-túlélők három generációját azonosítottuk. Az első generációhoz tartozókon belül két korcsoportot vizsgáltuk. Azokat, akik 1930 előtt, valamint azokat, akik 1930 és 1944 között születtek. Az előbbieket esetében bár a kezdeti szocializációra még nagy valószínűséggel jellemzők voltak zsidó jegyek, azonban az identitás kialakulásának legfontosabb korszaka, a serdülőkor már egy diszkrimináló társadalmi környezetben telt el. Az utóbbiak esetében ez a korszak zömmel az 1950-es évekre esett, ami – különösen a holokauszt élményével megterhelve – semmiképpen sem kedvezett a pozitív identitás kialakulásának. A holokauszt-túlélők második generációjának az 1945 és 1964 között születetteket tartottuk. Ennek a generációnak a szocializációját leginkább szüleik identitásstratégiája határozta meg, amely mindenekelőtt a holokauszt tabuizálására, a zsidóságtól való megszabadulás vágyára, a zsidó identitás teljes hiányára épült. Az 1980-as években azonban éppen ez a generáció volt az, amelynek egy része felülvizsgálta zsidóságához való viszonyát. A holokauszt-túlélők harmadik generációja, az 1965 után születettek a rendszerváltással addig soha nem látott lehetőséget kaptak egy pozitív zsidó identitás kialakítására. A fejezet legérdekesebb elemzése azt vizsgálta, hogy milyen módon próbálják összebékíteni magyar és zsidó identitásukat a magyarországi zsidók. A minta egytizede magyar identitását hangsúlyozza, vagyis az asszimiláns típushoz tartozik. Ennek a csoportnak az identitása gyenge, sokszor reaktív. Felülreprezentáltak körükben a legfiatalabb korcsoportozók. Sokan úgy gondolják, hogy az addig elért asszimilálódás mértéke nem elég, további asszimilációra van szükség. A minta egynegyede számára zsidó identitása az elsődleges, vagyis disszociatív identitású. Zsidó identitásuk természetesen

erős. A két identitás összebékítésének kétféle kezelési módját azonosítottuk. A minta közel harmada zsidó vallású (származású) magyarnak, míg egynegyede magyarnak és zsidónak is tartotta magát. A legidősebbek úgy oldják fel a kétféle identitás közötti feszültséget, hogy máshogyan határozzák meg azokat: a zsidóságot vallásnak vagy származásnak tartják, míg a magyarságot egy népcsoport-hoz való tartozásnak. A fiatalabbak sokkal kevésbé gondolják úgy, hogy a kétféle identitás kizárná egymást, és ennek megfelelően szívesen választják egyszerűen a magyar zsidó meghatározást. Elemzéseink alapján kiderült, hogy azok, akik mind a zsidó, mind a magyar identitást mintegy elutasítva az európai polgár opciót választották és a minta egytizedét tették ki, alapvetően identitásválságban vannak, tehát mindkét identitásuk választása kérdéses. Ennek a csoportnak az identitása erősen reaktív és stigmatizált.

Az elemzés következő részében a téma vizsgálatában eddig soha nem alkalmazott módszertani apparátussal, az úgynevezett strukturális egyenletek modellezése módszerrel dolgoztunk.¹²³ A zsidó identitás három dimenzióját ragadtuk meg: a vallásit, az etno-kulturálisit, valamint az affektívet. Valószínűsíthető volt, és ez igazolódott is, hogy a holokauszt-túlélők valamennyi generációja esetében ezekből az összetevőkből „kikeverhető” a zsidó identitás. A valódi kérdés azonban az volt, hogy vajon a keveréken belüli arányok megegyeznek-e, vagyis ez az identitás ugyanazt jelenti-e a különböző korcsoportok számára. A hagyományosan használt módszertani eszközökkel ez nem volt tesztelhető. Azt találtuk, hogy a három generáció identitása – a feltételezésünknek megfelelően – eltérő módon konstituálódik. Láthattuk, hogy a holokauszt-túlélők első generációjának fiatalabb és idősebb tagjai esetében – bár a különböző identitáselemek némileg más súlyt képviselnek – a hasonlóság elegendő volt ahhoz, hogy a két csoportban az identitás struktúráját azonosnak tételezhessük. Ettől eltérő szerkezetű azonban a második és harmadik generációhoz tartozók identitása.

A zsidó identitást meghatározó tényezők vizsgálatakor fontosnak tartottuk annak a folyamatnak az azonosítását, amelynek segítségével a kérdezett a zsidó identitás „birtokába” jut. Mivel az identitás jelentése az egyes generációk esetében eltért egymástól, ezért a magyarázó modellek felállítását is az egyes csoportokban külön-külön kellett elvégeznünk. Három tényező hatását vizsgáltuk az identitás alakulására, amelyek mind azt a szocializációs környezetet voltak hivatottak reprezentálni, amiben a zsidó identitás „megszerzése” zajlott. A szülők valóságossága, a gyerekkori családban megtartott zsidó szokások, ünnepek, valamint

¹²³ A strukturális egyenletek modellezése módszer eddig leginkább a volt Szovjetunióból származó zsidók identitásának vizsgálatára használták (Birman, Persky és Chan 2010; Nesterko et al. 2017). A magyar zsidóság identitását azonban ezzel a módszerrel még sohasem elemezték.

a gyerekkori család zsidó légkörének megítélése által kifeszített térben próbáltuk megragadni az egyes generációk identitásának alakulását. Egyetlen olyan csoport sem volt, ahol valamennyi tényező egyszerre játszott volna szerepet. A holokauszt-túlélők harmadik generációjához tartozók esetében a szülők vallásossága és a gyerekkori családban megtartott szokások, ünnepek bizonyultak fontos tényezőknél. A vallásosabb szülők, valamint a több megtartott szokás, ünnep erősebb felnőttkori identitás kialakulásához járultak hozzá. A holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoport esetében a gyerekkori család jellemzői – az ott megtartott szokások mennyisége, valamint zsidó légköre – határozták meg leginkább a zsidó identitás alakulását. A hatások iránya itt sem volt meglepő. Azokat, akinek gyerekkorát jobban áthatotta a zsidóság, idősebb korokban is erősebb zsidó identitás jellemez. Az ehhez a generációhoz tartozó két korcsoport esetében a különbség abban állt, hogy az idősebbeknél a gyerekkori család légkörének hatása erősebb. Ugyanezek a magyarázó tényezők játszanak szerepet a második generációhoz tartozók identitásának alakulásában. Kiderült azonban, hogy ebben a korcsoportban két, egymástól jól elkülönülő csoport található. Azok, akik gyerekkorukban tudták meg, hogy zsidók és így ez természetes volt a számukra, valamint azok, akik később, családtagoktól vagy másoktól értesültek róla. Az előbbieket pozitív, az utóbbiakat stigmatizált identitásúaknak neveztük. Az identitás erősségét vizsgálva megállapítottuk, hogy előbbiek identitása lényegesen erősebb. A pozitív identitásúak esetében a fent leírt tényezők meghatározó ereje lényegesen nagyobb. Tanulmányunk tehát arra világított rá, hogy a holokauszt-túlélők különböző generációi eltérő módon élik meg zsidóságukat. A bizonyult módszertani apparátus használata elengedhetetlenül szükséges volt ahhoz, hogy kimutathassuk: a zsidó identitás konstrukciójában az életkornak mint egyéni időnek fontos szerepe van ugyan, de ezt az egyéni időt keresztülmetszi az a társadalmi idő, amelynek határpontjait történelmi események jelölik ki. Ez a komplex módszer tette lehetővé azt is, hogy a holokauszt-túlélők második generációjának esetében elkülöníthessünk két, egymástól gyökeresen eltérő csoportot: azokat, akiknek identitása pozitív és egy másikat, amelynek identitása stigmatizált.

Mindezekon túl, elemzésünknek van egy nagyon fontos, általánosítható módszertani tanulsága is, nevezetesen, hogy a társadalom különböző szegmensei számára az összetett fogalmak eltérő jelentéssel bírhatnak, és így összehasonlításuk direkt módon nem lehetséges.

12. IRODALOMJEGYZÉK

- Anderson, J. C. és Gerbing, D. W. 1988. „Structural Equation Modeling in Practice: A Review and Recommended Two-Step Approach.” *Psychological Bulletin* 103(3): 411–23.
- Angelusz R. és Tardos R. 2002. „Társas kötelékek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben.” In *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*, szerkesztette Kovács A., 41–76. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.
- Bagozzi, R. P. 1983. „Issues in the Application of Covariance Structure Analysis: A Further Comment.” *Journal of Consumer Research* 9(4): 449–50.
- Bakó T. 2004. *Utak és ösvények. Életünk váltófázisai és válságai*. Budapest: Psycho Art.
- Barna I. 2020. „Hungarian Jewish Holocaust Survivors Registered in Displaced Persons Camps in Apulia: An Analysis Based on the Holdings of the Arolsen (International Tracing Service) Digital Archive.” In *Beyond Camps and Forced Labour: Proceedings of the Sixth International Conference*, szerkesztette Bardgett S., Schmidt, C. és Stone, D., 165–84. London: Palgrave Macmillan.
- Barna I. és Szemere K. 2022. „Hachsharot in Hungary After the Holocaust: Lives and Stories Behind Facts.” *Quest* 21(1): 185–217.
- Barna I. és Pető A. 2012. *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Berry, J. W., Kim, U., Power, S., Young, M., és Bujaki, M. 1989. „Acculturation Attitudes in Plural Societies.” *Applied Psychology: An International Review* 38(2): 185–206.
- Bibó I. 1986. „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.” In Bibó I. *Válogatott tanulmányok. II. kötet*, 621–797. Budapest: Magvető Kiadó.
- Birman, D., Persky, I. és Chan, W. Y. 2010. „Multiple Identities of Jewish Immigrant Adolescents from the Former Soviet Union: An Exploration of Salience and Impact of Ethnic Identity.” *International Journal of Behavioral Development* 34(3): 193–205.
- Blau, P. M. és Duncan, O. D. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley and Sons.
- Blunch, N. J. 2010. *Introduction to Structural Equation Modelling Using SPSS and AMOS*. London: SAGE Publications.

- Bollen, K. és Lennox, R. 1991. „Conventional Wisdom on Measurement: A Structural Equation Perspective.” *Psychological Bulletin* 110(2): 305–14.
- Brown, T. A. 2006. *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: The Guilford Press.
- Browne, M. W. és Cudeck, R. 1993. „Alternative Ways of Assessing Model Fit.” In *Testing Structural Equation Models*, szerkesztette Bollen, K. A. és Long, S. J., 136–62. Newbury Park: Sage.
- Byrne, B. M. 2008. „Testing for Multigroup Equivalence of a Measuring Instrument: A Walk Through the Process.” *Psicothema* 20(4): 872–82.
- Byrne, B. M. 2004. „Testing for Multigroup Invariance Using AMOS Graphics: A Road Less Traveled.” *Structural Equation Modeling* 11(2): 272–300.
- Byrne, B. M. 2010. *Structural Equation Modeling with AMOS*. New York, London: Routledge.
- Byrne, B. M., Shavelson, R. J. és Muthén, B. 1989. „Testing for the Equivalence of Factor Covariance and Mean Structures: The Issue of Partial Measurement Invariance.” *Psychological Bulletin* 105(3): 456–66.
- Carmines, E. G. és Zeller, R. A. 1979. *Reliability and Validity Assessment*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Chen, F. F. 2007. „Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance.” *Structural Equation Modeling* 14(3): 464–504.
- Cheung, G. W. és Rensvold, R. B. 2002. „Evaluating Goodness of Fit Indexes for Testing Measurement Invariance.” *Structural Equation Modeling* 9(2): 233–55.
- Clogg, C. C. 1992. „The Impact of Sociological Methodology on Statistical Methodology.” *Statistical Science* 7(2): 183–96.
- Collier, J. E. 2020. *Applied Structural Equation Modeling Using AMOS*. New York, London: Routledge.
- Csepeli Gy. 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Duncan, O. D. 1966. „Path Analysis: Sociological Examples.” *The American Journal of Sociology* 72(1): 1–16.
- Enders, C. K. 2023. „Fitting Structural Equation Models with Missing Data.” In *Handbook of Structural Equation Modeling*, szerkesztette Hoyle, R. H., 223–40. New York, London: Guilford Press.
- Erdei A. 2004. „A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955).” *Beszélő*. 9(4): 69–78.
- Erikson, E. H. 1998. „Az életciklus: az identitás epigenezise.” In *Megismerés, előítélet, identitás*, szerkesztette Erős F., 296–329. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, Új Mandátum Kiadó.

- Erős, F. 1992. „A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években.” In *Zsidóság, identitás, történelem*, szerkesztette Kovács M. M., Kashti, M. Y. és Erős F. 85-96. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Erős, F. 1998. „Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája.” In *Megismerés, előítélet, identitás*, szerkesztette Erős F., 296–329. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, Új Mandátum Kiadó.
- Farkas T. 2012. „Jewish Name Magyarization in Hungary.” *AHEA: E-Journal of the American Hungarian Educators Association* 5(5): 1–16.
- Fornell, C. 1983. „Issues in the Application of Covariance Structure Analysis: A Comment.” *Journal of Consumer Research* 9(4): 443–48.
- Frojimovics K. 2004. „Beilleszkedés vs. kivándorlás. Az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) tevékenysége a holokausztot követő években Magyarországon.” *Beszélő* 9(6). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/beilleszkes-vs-kivandorlas>. [Letöltve: 2023. június 2.]
- Füstös L. 2009. *A sokváltozós adatelemzés módszerei*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Gantner B. E. 2005. „A Magyar Szocialista Munkáspárt és a zsidó közösség az 1960-as és 70-es években.” *Világosság* 46(7–8): 119–44.
- Gerbing, D. W. és Anderson, J. C. 1984. „On the Meaning of within-Factor Correlated Measurement Errors.” *Journal of Consumer Research* 11(1): 572–80.
- Goldberger, A. S. 1972. „Structural Equation Methods in Social Sciences.” *Econometrica* 40(6): 979–1001.
- Golob, T. F. 2002. „Structural Equation Modeling.” In *Transportation Systems Planning*, szerkesztette Goulias, K. G., 11-1–11-23. Boca Raton: CRC Press.
- Gonda L. 1992. *Zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest: Századvég.
- Gordon, M. 1964. *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
- Gyurgyák J. 2001. *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hogg, M. A. 2006. „Social Identity Theory.” In *Contemporary Social Psychological Theories*, szerkesztette Burke, P. J., 111–36. Stanford: Stanford University Press.
- Hogg, M. A. és Abrams, D. 1998. *Social Identifications. A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London, New York: Routledge.
- Hox, J. J. 2008. „Accommodating Measurement Errors.” In *International Handbook of Survey Methodology*, szerkesztette Leeuw, E. D., Hox, J. J. és Dillman, D. A., 387–402. New York: Taylor & Francis Group.
- Hox, J. J. 2012. „Statistical Modeling in Mplus.” Kurzusjegyzet: GESIS Spring Seminar.

- Hu, L. és Bentler, P. M. 1998. „Fit Indices in Covariance Structure Modeling: Sensitivity to Underparametrized Model Misspecification.” *Psychological Methods* 3(4): 424–53.
- Hu, L. és Bentler, P. M. 1999. „Cutoff Criteria for Fit Indices in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives.” *Structural Equation Modeling* 6(1): 1–55.
- Jöreskog, K. G. 1978. „Structural Analysis of Covariance and Correlation Matrices.” *Psychometrika* 43(4): 443–77.
- Jöreskog, K. G. 1993. „Testing Structural Equation Models.” In *Testing Structural Equation Models*, szerkesztette Bollen, K. A. és Long, S. J., 294–316. Newbury Park: Sage.
- Kaplan, D. 1990. „Evaluating and Modifying Covariance Structure Models: A Review and Recommendation.” *Multivariate Behavioral Research* 25(2): 137–55.
- Karády V. 1984. „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére.” In *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, szerkesztette Kende P., 37–180. Párizs: Magyar Füzetek.
- Karády, V. 1992. „A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon.” In *Zsidóság, identitás, történelem*, szerkesztette Kovács M. M., Kashti, M. Y. és Erős F., 85-96. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Karády V. 1997a. „Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű orszaggá?” In Karády V. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 114–50. Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- Karády V. 1997b. „Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához.” In Karády V. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 114-50. Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- Karády V. 2000. *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Karády V. 2002. *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Karsai, L. 2007. „Horthy Miklós (1868-1957).” *Beszélő* 12(3). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/horthy-miklos-1868-1957>. [Letöltve 2023. május 11.]
- Kline, R. B. 2005. *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York: The Guilford Press.
- Kline, R. B. 2011. *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, London: Guilford Press.
- Kline, R. B. 2023. „Assumptions in Structural Equation Modeling.” In *Handbook of Structural Equation Modeling*, szerkesztette Hoyle, R. H., 128–44. New York, London: Guilford Press.
- Kovács, A. 1988. „Az asszimilációs dilemma.” *Világosság*, 9(8–9): 605–12.

- Kovács, A. 2002. „Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon.” In *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*, szerkesztette Kovács A., 9–40. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.
- Kovács, A. 2003. „Magyar zsidó politika a második világháború végétől a kommunista rendszer bukásáig.” *Múlt és Jövő* 13(3): 5–39.
- Kovács A. 2019. *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kovács A. és Barna I. (szerk.). 2018. *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat.
- Kovács, É. 1989. „Asszimilációs és diszkriminatív tendenciák a magyar társadalomtörténetben (1867-1939).” In *A zsidókérdésről*, szerkesztette Fűzfa B. és Szabó G., 29–37. Szombathely: Németh László Szakkollégium.
- Kovács M. M. 2005. „A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről.” In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerkesztette Molnár J., 128–40. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kovács, M. M. 2012. *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lewin, Kurt. 1941. „Self-Hatred among Jews.” In *Resolving Social Conflicts. Selected Papers on Group Dynamics*, 186–200. New York: Harper and Brothers Publishers.
- Little, T. D., Slegers, D. W. és Card, N. A. 2006. „A Non-arbitrary Method of Identifying and Scaling Latent Variables in SEM and MACS Models.” *Structural Equation Modeling* 13(1): 59–72.
- MacCallum, R. C. 1986. „Specification Searches in Covariance Structure Modeling.” *Psychological Bulletin* 100(1): 107–20.
- MacCallum, R. C., Browne, M. W. és Sugawara, H. M. 1996. „Power Analysis and Determination of Sample Size for Covariance Structure Modeling.” *Psychological Methods* 1(2): 130–49.
- MacCallum, R. C., Roznowski, M. és Necowitz, L. B. 1992. „Model Modifications in Covariance Structure Analysis: A Problem of Capitalization on Chance.” *Psychological Bulletin* 111(3): 490–504.
- Magyar Zsidó Lexikon. 1929. Budapest.
- Marcoulides, K. M., Yuan K., Deng, L. 2023. „Structural Equation Modeling with Small Samples and Many Variables.” In *Handbook of Structural Equation Modeling*, szerkesztette Hoyle, R. H., 525–42. New York, London: Guilford Press.
- Meade, A. W., Johnson, E. C. és Braddy, P. W. 2006. „The Utility of Alternative Fit Indices in Tests of Measurement Invariance.” Elhangzott előadás: Annual Acedemy of Management Conference, Atalanta, USA, 2006. augusztus.

- Molnár E. 1984. Zsidókérdés Magyarországon. In *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, szerkesztette Hanák P., 117–33. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mualik, S. A., James, L. R., Alstine, J. Van, Bennett, N, Lind, S. és Stilwell, D. C. 1989. „Evaluation of Goodness-of-Fit Indices for Structural Equation Models.” *Psychological Bulletin* 105(3): 430–45.
- Németh, R. 2015. „Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban.” *Szociológiai Szemle* 25(2): 2–30.
- Németh R. 2021. *Az okság alternatív fogalmi és módszertani megközelítései a szociológiában*. Szombathely: Savaria University Press.
- Nesterko, Y., Friedrich, M., Seidel, N., Glaesmer, H. 2017. „Health-related quality of life in Jewish immigrants from the Former Soviet Union in Germany.” *International Journal of Migration, Health and Social Care* 13(2): 277–88.
- Novák A. 2000. *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Pelle J. 1995. *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest: Pelikán Kiadó.
- Pető, K. 1992. „»Engem az antiszemitizmus sodort a zsidók közé.« Az identitás-tudat változásai.” In *Zsidóság, identitás, történelem*, szerkesztette Kovács M. M., Kashti, M. Y. és Erős F. 85-96. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Raykov, T. és Marcoulides, G. A. 2006. *A First Course in Structural Equation Modeling*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Révész Gy. 2007. „Személyiség, társadalom, kultúra – a pszichoszociális fejlődés erikson-i koncepciója.” In *Vázlatok a személyiségről*, szerkesztette Gyöngösiné Kiss E. és Oláh A., 224–43. Budapest: Új Mandátum.
- Roccas, S. és Brewer, M. B. 2002. „Social Identity Complexity.” *Personality and Social Psychology Review* 6(2): 88–106.
- Schmidt, P. és Davidov, E. 2010. „Confirmatory Factor Analysis and Structural Equation Modeling with the Program AMOS.” *Kurzusjegyzet: GESIS Spring Seminar*.
- Schmitt, N. és Kuljanin, G. 2008. „Measurement Invariance: Review of Practice and Implications.” *Human Resource Management Review* 18(4): 210–22.
- Schumacker, R. E. és Lomax, R. G. 2004. *A Beginner's Guide to Structural Equation Modeling*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Schweitzer, G. 1994. „Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény.” *Budapesti Negyed* 2(4). <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/herzl.htm>. [Letöltve: 2023. május 17.]

- Smolkowski, K. 2020. „Correlated Errors in CFA and SEM Models.” https://homes.ori.org/keiths/Tips/Stats_SEMErrorCorrs.html. [Letöltve 2023. június 4.]
- Sorokin, P. A. és Merton, R. K. 1937. „Social Time: A Methodological and Functional Analysis.” *The American Journal of Sociology* 42(5): 615–29.
- Standeisky, É. 2004. „Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban.” In *Évkönyv XII. 2004, Magyarország a jelenkorban*, szerkesztette Rainer M. J. és Standeisky É, 147–85. Budapest: 1956-os Intézet.
- Steenkamp, J. E. M. és Baumgartner, H. 1998. „Issues in the Application of Covariance Structure Analysis: A Further Comment.” *Journal of Consumer Research* 25(1): 78–90.
- Steiger, J. H. 1990. „Structural Model Evaluation and Modification: An Interval Estimation Approach.” *Multivariate Behavioral Research* 25(2): 173–80.
- Steinmetz, H., Schmidt, P., Tina-Booh, A., Wieczorek, S., Schwartz, S. H. 2009. „Testing Measurement Invariance Using Multigroup CFA: Differences Between Educational Group sin Guman Values Measurement.” *Quality and Quantity* 43(4): 599–616.
- Stets, J. E. és Burke, P. J. 2000. „Identity Theory and Social Identity Theory.” *Social Psychological Quarterly* 63(3): 224–37.
- Székelyi M. és Barna I. 2002. *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Tajfel, H. 1972. „Experiments in a vaccum.” In *The Context of Social Psychology: A Critical Assessment*. szerkesztette Israel, J. és Tajfel, H., 69–119. London: Academic Press.
- Tóth, K. D. 2007. „A kisebbségi és a többségi identitás viszonyának lehetséges mintázatai.” *Századvég* 23(1): 37–62.
- Tóth K. D. 2004. „Kiemelkedett cigányok (Gypsy/Travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában.” *Szociológiai Szemle* 14(2): 58–76.
- Vandenberg, R. J. és Lance, C. E. 2000. „A Review and Synthesis of Measurement Invariance Literature: Suggestions, Practices, and Recommendations for Organizational Research.” *Organizational Research Methods* 3(1): 4–70.
- Whittaker, T. A. és Schumacker, R. E. 2022. *A Beginner's Guide to Structural Equation Modeling*. New York, London: Routledge.
- Widarman, K. F. és Olivera-Aguilar, M. 2023. „Investigating Measurement Invariance Using Confirmatory Factor Analysis.” In *Handbook of Structural Equation Modeling*, szerkesztette Hoyle, R. H., 367–84. New York, London: Guilford Press.
- Yinger, M. J. 2002. „Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé.” *Regio* 13(1): 24–44.

13. TÁBLÁZATJEGYZÉK

1. táblázat. A zsidó identitás kiinduló mérési modelljének és alternatív modelljének illeszkedési statisztikái a teljes mintában.
2. táblázat. A zsidó identitás mérési modelljének illeszkedési statisztikái az egyes korcsoportokban.
3. táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel négy korcsoportban.
4. táblázat. Részleges metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel négy korcsoportban (három faktorsúly egyezése).
5. táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
6. táblázat. Teljes skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
7. táblázat. Részleges skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban (három konstans egyezése).
8. táblázat. Részleges skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban (két konstans egyezése).
9. táblázat. A látens változó átlaga egyenlőségének tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
10. táblázat. A zsidó identitás eredeti magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
11. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
12. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban szimultán becslés esetén.
13. táblázat. A független változó variancia állandóságának tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban.
14. táblázat. A zsidó identitás módosított magyarázó modelljének és alternatív modelljének illeszkedési statisztikái a holokauszt-túlélők első generációjához tartozó két korcsoportban szimultán becslés esetén.
15. táblázat. A faktorsúlyok egyenlőségének tesztelése a zsidó identitás módosított hipotetikus mérési modellje esetén a holokauszt-túlélők második generációjának reaktív identitással rendelkező tagjai körében.

- 16.táblázat. A zsidó identitás mérési modelljének illeszkedési statisztikai a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitással rendelkező tagjai körében.
- 17.táblázat. Teljes metrikus állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitású tagjainak körében.
- 18.táblázat. Teljes skaláris állandóság tesztelése szimultán becsléssel a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív és stigmatizált identitású tagjainak körében.

14. ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra. A jelenlegi családban tartott zsidó szokások, ünnepek magyarázata lineáris regresszió segítségével (standardizált regressziós együtthatók).
2. ábra. A gyerekkori család légkörének magyarázata lineáris regresszió segítségével (standardizált regressziós együtthatók).
3. ábra. A jelenlegi családban tartott zsidó szokások, ünnepek magyarázata útmodell segítségével (standardizált regressziós együtthatók).
4. ábra. A gyerekkori család légkörének magyarázata útmodell segítségével (standardizált regressziós együtthatók).
5. ábra. A zsidó identitás hipotetikus mérési modellje a teljes mintában.
6. ábra. A zsidó identitás mérési modellje a teljes mintában (standardizált regressziós együtthatók).
7. ábra. A zsidó identitás hipotetikus magyarázó modellje a teljes mintában.
8. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a teljes mintában (standardizált regressziós együtthatók).
9. ábra. A zsidó identitás hipotetikus mérési modellje új paraméterekkel.
10. ábra. A zsidó identitás kiinduló hipotetikus magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációja esetén.
11. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációja esetén.
12. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációjának fiatalabb tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).
13. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők első generációjának idősebb tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).
14. ábra. A zsidó identitás kiinduló magyarázó modellje a holokauszt-túlélők harmadik generációja esetén.
15. ábra. A zsidó identitás módosított magyarázó modellje a holokauszt-túlélők harmadik generációja esetén (standardizált regressziós együtthatók).
16. ábra. A zsidó identitás módosított hipotetikus mérési modellje a holokauszt-túlélők második generációjának reaktív identitással rendelkező tagjai esetén.
17. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a holokauszt-túlélők második generációjának pozitív identitással rendelkező tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).
18. ábra. A zsidó identitás magyarázó modellje a holokauszt-túlélők második generációjának stigmatizált identitással rendelkező tagjai esetén (standardizált regressziós együtthatók).

Mit jelent zsidónak lenni a magyar holokauszt-túlélők első, második és harmadik generációjának? Mennyire erős és mitől függ a zsidó identitásuk? A kérdéseket a kötet a strukturális egyenletek modellezése (*structural equation modeling, SEM*) módszer segítségével vizsgálja. Az új megközelítésnek köszönhetően a magyarországi zsidóság identitásának eddig rejtve maradt dimenziói tárulnak föl az olvasó előtt. A kötet hiánypótló módszertani munka: közérthetően, lépésről lépésre, egy empirikus példán mutatja be a strukturális egyenletek modellezésének alkalmazását a társadalomkutatásban.

A könyv elsősorban társadalomkutatóknak és társadalomtudományi területen tanuló hallgatóknak szól. Köszönhetően annak, hogy a kötetben világosan elkülönülnek a módszertani és a zsidó identitással kapcsolatos eredményekről szóló fejezetek, használhatják tisztán módszertani kézikönyvként, elmélyedhetnek a számok és statisztikai modellek világában. Ugyanakkor, akinek a strukturális egyenletek modellezése az érdeklődésén kívül eső terület és inkább a zsidó identitással kapcsolatos eredmények érdeklík, az is könnyen kiválaszthatja azokat a fejezeteket, amikre kíváncsi.